

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТЕПАСЮК МАКСИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 330.133/.138:633.85(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ ПРОДУКЦІЇ
ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ**

051 «Економіка»

05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають посилання на відповідне джерело

М.О. Степасюк

Науковий керівник:

Мірзоєва Тетяна Володимирівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки НУБіП
України

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Степасюк М.О. «Формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур в Україні»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі економіки за спеціальністю 051 «Економіка» (05 «Соціальні та поведінкові науки»). Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2026.

Дисертація присвячена дослідженню теоретико-методичних підходів і прикладних засад формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур в Україні. Традиційно, аграрний сектор України формує значний обсяг експортних надходжень, однак його частка у створенні валової доданої вартості залишається непропорційно низькою. Наслідком домінування сировинної моделі розвитку є те, що основні етапи переробки і комерціалізації аграрної продукції формуються поза межами національної економіки, тоді як внутрішній ринок усе більше залежить від імпорту готових товарів. Особливо виразно ця проблема простежується в сегменті переробки олійних культур, значна частина яких експортується у вигляді сировини, тоді як продукція їх глибокої переробки імпортується для задоволення потреб населення. Дана ситуація зумовлює необхідність формування ефективних ланцюгів доданої вартості та підтверджує актуальність даного дослідження. У рамках дослідження особливу увагу приділено аналізу еволюції поняття «додана вартість», який дав можливість глибше з'ясувати процеси формування економічних результатів на рівні окремих підприємств і галузей. Зокрема, це дало змогу встановити, що величина доданої вартості, отримана суб'єктом господарювання, залежить в першу чергу, від його місця в ланцюгу створення вартості кінцевого продукту або від ефективності здійснюваного виду діяльності. Також на її величину має значний вплив вид і призначення продукту та механізм державного регулювання цін на окремі групи продуктів. Виявили, що за інших рівних умов (у тому числі при однаковому складі видів

діяльності в ланцюжку, асортименті, обсязі реалізації та ціні), структура доданої вартості підприємства (або процентне співвідношення між елементами доданої вартості) буде різною. На основі вивчення і систематизації наукових підходів щодо розрахунку та особливостей формування ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі економіки дійшли висновку, що найбільш поширеними є дві методики: згідно першої додану вартість розраховують за витратами виробництва (складається з ренти, оренди, амортизації, заробітної плати з нарахуваннями і прибутку), друга ґрунтується на методології «Системи національних рахунків (СНР-2008)» і є основою для складання «Квартальних національних рахунків», насамперед для оцінки ВВП і структури інституційних секторів. Дослідження особливостей формування ланцюгів доданої вартості дало змогу виокремити найбільш вагомі з них: перехід від експорту сировини до виробництва продукції з високою доданою вартістю, посилення розвитку кооперації, модернізацію переробної інфраструктури та державну підтримку кластерних моделей. У дисертаційній роботі автором також досліджено значення олійних культур (соняшник, соя, ріпак) і їх потенціал у формуванні доданої вартості. Зокрема, доведено, що в умовах сьогодення додана вартість для різних видів аграрної продукції формується під впливом багатьох факторів, а саме: якість аграрної продукції, її безпечність, органічність походження, місце виробництва, кінцеве призначення, бренд тощо. Наголошено, що переробка олійних культур в Україні спроможна досить суттєво збільшити валютні надходження за рахунок реалізації готової продукції, створення нових робочих місць у виробничому секторі, значного зменшення залежності від імпорту продуктів глибокої переробки і розвитку суміжних галузей. Аналіз сучасного стану виробництва олійних культур в Україні виконано на прикладі основних їхніх представників (соняшнику, сої, ріпаку), зважаючи на їх вагому роль як у харчовій промисловості, так і в енергетичному секторі. Автором проаналізовано динаміку виробництва зазначених культур в усіх категоріях господарств, що дало змогу встановити факт суттєвого збільшення їхнього

виробництва впродовж останнього десятиліття, однак за різних темпів розвитку. За рахунок зростання попиту і високої економічної привабливості найбільшою мірою зросли обсяги виробництва сої, дещо менше ріпаку і значно менше соняшнику, що пояснюємо значним рівнем насичення посівних площ цією культурою. Окрему увагу в роботі приділено характеристиці сучасного стану переробки олійних культур у контексті формування ланцюгів доданої вартості. У ході дослідження встановили, що Україна є одним із світових лідерів з експорту олій, особливо соняшникової. Позитивну динаміку також демонструє соєва олія, натомість експорт ріпакової олії зменшується. Також виявили збільшення експорту макухи (продукт переробки після здійснення основного виробництва, віджиму олії), що свідчить про поглиблення переробки аграрної сировини і, що розглядаємо як позитивне явище для економіки країни. Особливу увагу приділено аналізу світового ринку олійних культур, у ході якого з'ясовано, що позитивна динаміка їх виробництва спостерігається впродовж останніх двох десятиріч, а зростання площ і обсягів виробництва олійних культур у світі пов'язане з покращенням якісних показників насіння, розширенням напрямів споживання і переробки в харчовій, тваринницькій, енергетичній галузі. Дослідження свідчать, що провідною олійною культурою, обсяги виробництва та експорту якої найвищі у світі, є соя, ріпак займає другу позицію, третю – соняшник. Таке співвідношення зумовлене давно сформованими напрямками споживання даних культур: застосуванням їх у харчовому раціоні населення (у вигляді насіння або олії), попитом у галузі тваринництва та переробної галузі.

Обґрунтовуючи перспективи формування ланцюгів доданої вартості у сфері виробництва і переробки олійних культур визначили стратегічні вектори їх формування, які орієнтовані зокрема на диверсифікацію виробництва, що дає можливість здійснити перехід від експорту насіння олійних культур до виробництва широкого асортименту напівготової та готової продукції (різних видів олій, шроту, біопалива, протеїнових концентратів, біохімічних компонентів) і розвитку інноваційної інфраструктури, агротехнологій,

орієнтації на сталість і цифровізацію виробництва до експортної орієнтації та ринкової експансії. Також у рамках обґрунтування доцільності інтеграції виробників сої (в т. ч. малих виробників), переробних підприємств, логістичних компаній і інших зацікавлених осіб в єдину систему взаємодії, спрямовану на підвищення ефективності та переробки продукції, запропоновано кластерну модель, яка сприятиме розвитку глибокої переробки, зростанню доданої вартості, створенню нових робочих місць і посиленню експортного потенціалу країни. Виокремлено можливості розширення доданої вартості у виробництві олійних культур в контексті євроінтеграції України, які вбачаємо у виконанні умов Поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом (DCFTA), гармонізації аграрного, митного, екологічного, технічного законодавства з правом ЄС, підготовці до впровадження інструментів Спільної аграрної політики (САП), що сприятиме зниженню нетарифних бар'єрів і прискоренню адаптації українських підприємств до стандартів міжнародної торгівлі.

Ключові слова: додана вартість, економічна ефективність, витрати, прибуток, підприємство, олійні культури, ланцюги доданої вартості, виробництво, переробка, глибока переробка, експорт, сільське господарство, аграрний сектор, фермерські господарства, диверсифікація, кластер, кооперація, інституційне середовище, розвиток, євроінтеграція.

ABSTRACT

Stepasiuk M. O. «Formation of value-added chains for oilseed production in Ukraine».

Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Economics in the specialty 051 "Economics" (05 "Social and Behavioral Sciences"). National University of Life Resources and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation examines theoretical and methodological approaches and practical foundations for the formation of value-added chains for oilseed products in Ukraine. Traditionally, Ukraine's agricultural sector has generated a significant share of the country's export revenues; however, its contribution to gross value added remains disproportionately low. As a consequence of the prevailing raw-material development model, the main stages of processing and commercialization of agricultural products are carried out outside the national economy, while the domestic market is becoming increasingly dependent on imports of finished products. This issue is particularly evident in the oilseed sector, where a considerable share of oilseeds is exported as raw materials, whereas products of their deep processing are imported to satisfy domestic demand. This situation necessitates the development of efficient value-added chains and confirms the relevance of the present research. Special attention is given to the evolution of the concept of value added, which enabled a deeper understanding of the processes underlying the formation of economic outcomes at both enterprise and industry levels. Specifically, it was established that the amount of value added generated by an economic entity primarily depends on its position within the value chain of the final product and on the efficiency of its business activities. The type and intended use of the product, as well as government price regulation mechanisms for specific product groups, also significantly affect the creation of value added. It was found that, under otherwise equal conditions (including an identical composition of activities within the value chain, product assortment, sales volume, and price), the structure of value added, namely the percentage distribution among its components, may differ substantially

across enterprises. Based on a review and systematization of scientific approaches to the calculation of value added and the formation of value-added chains in the agricultural sector, it was concluded that two methodologies are most commonly applied. The first calculates value added on the basis of production costs and includes rent, lease payments, depreciation, wages and related social contributions, and profit. The second is based on the methodology of the System of National Accounts (SNA 2008) and serves as the foundation for compiling Quarterly National Accounts, particularly for assessing Gross Domestic Product (GDP) and the structure of institutional sectors. The study of value-added chain formation made it possible to identify the most significant development directions, including the transition from raw-material exports to the production of goods with higher value added, strengthening cooperation among market participants, modernization of processing infrastructure, and government support for cluster-based development models. The dissertation also investigates the significance of oilseed crops (sunflower, soybean, and rapeseed) and their potential for generating value added. It is demonstrated that value added in agricultural production is influenced by numerous factors, including product quality, safety, organic origin, place of production, final use, branding, and related attributes. It is emphasized that oilseed processing in Ukraine can substantially increase foreign exchange earnings through the sale of finished products, create new jobs in the manufacturing sector, reduce dependence on imports of deeply processed products, and stimulate the development of related industries. The analysis of the current state of oilseed production in Ukraine focuses on the major oilseed crops-sunflower, soybean, and rapeseed-given their important role in both the food industry and the energy sector. Production dynamics across all categories of agricultural enterprises were examined, revealing a significant increase in output over the past decade, albeit at different growth rates. Due to growing demand and strong economic attractiveness, soybean production experienced the highest growth, followed by rapeseed, while sunflower production expanded at a slower pace, which can be explained by the already high saturation of cultivated areas with this crop. Special attention is devoted to the current state of

oilseed processing within the context of value-added chain formation. The research confirms that Ukraine is one of the global leaders in vegetable oil exports, particularly sunflower oil. Positive trends are also observed in soybean oil exports, whereas rapeseed oil exports have declined. Furthermore, an increase in the export of oilseed cake, a by-product generated during oil extraction, indicates a deepening of agricultural raw-material processing and is regarded as a positive development for the national economy. A detailed analysis of the global oilseed market demonstrates that production has shown steady positive growth over the past two decades. The expansion of cultivated areas and production volumes is associated with improvements in seed quality, as well as the diversification of utilization and processing pathways in the food, livestock, and energy sectors. The findings indicate that soybean is the leading oilseed crop worldwide in terms of both production and exports, followed by rapeseed and sunflower. This distribution reflects established consumption patterns, including their use in human nutrition, animal feed production, and industrial processing. In substantiating the prospects for value-added chain development in oilseed production and processing, strategic directions were identified, particularly those aimed at production diversification. These measures facilitate the transition from exporting oilseeds as raw materials to producing a broad range of semi-finished and finished products, including vegetable oils, meals, biofuels, protein concentrates, and biochemical components. Additional priorities include the development of innovative infrastructure, advanced agricultural technologies, sustainability-oriented production systems, digitalization, export orientation, and market expansion. To justify the integration of soybean producers, including small-scale farmers, processing enterprises, logistics companies, and other stakeholders into a unified system of cooperation aimed at increasing efficiency and enhancing processing activities, a cluster model is proposed. The model is expected to promote deep processing, increase value added, create new jobs, and strengthen the country's export potential. The dissertation also identifies opportunities for increasing value added in oilseed production within the framework of Ukraine's European integration. These opportunities are associated

with the implementation of the provisions of the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) between Ukraine and the European Union, the harmonization of agricultural, customs, environmental, and technical legislation with EU law, and preparation for the adoption of Common Agricultural Policy (CAP) instruments. These measures will contribute to reducing non-tariff barriers.

Keywords: added value, economic efficiency, costs, profit, enterprise, oilseeds, added value chains, production, processing, deep processing, export, agriculture, agrarian sector, farms, diversification, cluster, cooperation, institutional environment, development, European integration.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях, включених до

Переліку наукових фахових видань України

1. Мірзоєва Т., Степасюк М. До питання доданої вартості. *Економіка та суспільство*. 2023. № 58. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-37>
(Мірзоєвою Т.В. здійснено методичне забезпечення і науковий супровід дослідження. Степасюком М.О. сформовано концепцію дослідження, опрацьовано наукові джерела, підготовлено основну частину та здійснено узагальнення результатів).
2. Степасюк Л., Степасюк М. Диверсифікація агробізнесу через поширення практики вирощування нішевих олійних культур. *Економіка та суспільство*. 2024. № 67. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-166>
(Степасюк Л. здійснено науково-методичний супровід дослідження. Степасюком М. розроблено план дослідження, опрацьовано літературу, виконано інтерпретацію результатів, оформлено статтю).
3. Степасюк Л., Степасюк М. Додана вартість у сегменті виробництва нішевих культур. *Економіка та суспільство*. 2024. № 69. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-69-113>
(Степасюк Л. проведено літературний науковий пошук і сформовано концепцію дослідження, Степасюком М. опрацьовано наукові джерела, здійснено інтерпретацію та узагальнення результатів).
4. Степасюк М., Мірзоєва Т. Роль України на світовому ринку соняшнику і продуктів його переробки. *Грааль науки*. 2026. № 61. С. 472-480. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.23.01.2026.049>
(Степасюком М. розроблено план дослідження, зроблено аналіз і інтерпретацію отриманих даних. Мірзоєвою Т. здійснено науково-методичний супровід дослідження і сформовано узагальнюючі висновки).
5. Степасюк М., Мірзоєва Т. Перспективні напрями глибокої переробки олійних культур на засадах сталого розвитку. *Грааль науки*. 2026. № 63. С. 382-392. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.06.03.2026.042>

(Степасюком М. розроблено план дослідження, опрацьовано літературу, виконано інтерпретацію результатів, оформлено статтю. Мірзоєвою Т. сформовано концепцію дослідження і здійснено науково-методичний супровід дослідження).

Тези наукових доповідей

1. Степасюк М.О. Формування доданої вартості на ринку олійних культур. Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих вчених пам'яті видатного українського вченого-економіста Сергія Ілліча Юрія «Розвиток фінансів, аудиту, бухгалтерського обліку та оподаткування: реалії часу», 01 лютого 2023 р. (НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», м. Кам'янець-Подільський), з актуальних питань сучасної фінансової системи, аудиту, обліку та оподаткування в умовах сьогодення. 2023. С. 318-320.

2. Мірзоєва Т.В., Степасюк М.О. До питання сутності доданої вартості. Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наукове забезпечення становлення та розвитку фермерського руху в Україні» з нагоди 85-ї річниці від дня народження відомого українського вченого доктора економічних наук, професора, академіка НААН Месель-Веселяка Віктора Яковича (5 вересня 2023 року). Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 187-190.
(Мірзоєвою Т.В. здійснено науково-методичне забезпечення дослідження. Степасюком М.О. розроблено план, здійснено огляд наукових джерел, інтерпретацію результатів і узагальнюючі висновки).

3. Степасюк М.О. Потенціал олійних культур у формуванні доданої вартості. AGRICULTURAL AND FOOD ECONOMICS – 2024: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19-20 вересня 2024 р. Київ: НУБіП України, 2024. С. 151-153.

4. Мірзоєва Т.В., Степасюк М.О. Значення олійних культур у національному господарстві України. Інноваційний розвиток економіки та управління: глобальні виклики та національні стратегії: збірник тез доповідей

міжнародної науково-практичної конференції. (Кропивницький, 11 квітня 2025 р.). Кропивницький: ЦФЕНД, 2025. С. 18-20.

(Мірзоєвою Т.В. підготовлено вступну частину, здійснено літературне оформлення. Степасюком М.О. розроблено план, підготовлено основну частину та висновки).

5. Степасюк М.О. Виробництво і переробка сої в контексті формування доданої вартості. Актуальні проблеми економіки. Обліку, управління і права в сучасних умовах: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Рівне, 8 січня 2026 р.). Рівне: ЦФНД. 2026. С. 29-32

6. Степасюк М.О. Стратегія збільшення доданої вартості в олієжировій галузі. Актуальні питання економіки, фінансів, управління і права в сучасних умовах: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Кременчук, 18 лютого 2026 р.). Кременчук: ЦФЕНД. 2026. С. 24-28.

7. Степасюк М.О. Інституційна структура та рівень концентрації капіталу на олійно-жировому ринку України. Економічні дні – 2026: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та здобувачів вищої освіти з нагоди 75-річниці заснування економічного факультету, 2 квітня 2026 р. Київ: НУБіП України, 2026. С. 299-301.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР	25
1.1 Еволюція поняття додана вартість	25
1.2 Методика розрахунку та особливості формування ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі економіки	42
1.3 Значення олійних культур у національному господарстві України та їх потенціал у формуванні доданої вартості	64
Висновки до Розділу І	84
РОЗДІЛ ІІ. ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ВИРОБНИЦТВА ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР І ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ В СЕГМЕНТІ ЇХ ПЕРЕРОБКИ	87
2.1 Сучасний стан виробництва основних олійних культур	87
2.2 Економічна ефективність виробництва олійних культур в умовах логістичних викликів воєнного стану	110
2.3 Економічна характеристика сучасного стану переробки олійних культур у контексті формування ланцюгів доданої вартості	139
Висновки до Розділу ІІ	154
РОЗДІЛ ІІІ. ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА І ПЕРЕРОБКИ ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ	158
3.1. Стратегічні вектори формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур	158
3.2 Напрямки вдосконалення інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур	190

3.3 Можливості розширення ланцюгів доданої вартості у виробництві олійних культур у контексті євроінтеграції України ...	224
Висновки до Розділу III	241
ВИСНОВКИ	245
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	252
ДОДАТКИ	279

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний розвиток аграрного сектору України характеризується стійким зростанням виробництва олійних культур та посиленням їх ролі у формуванні експортного потенціалу держави. Соняшник, соя та ріпак належать до стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції, які забезпечують значні валютні надходження та визначають конкурентні переваги України на світовому агропродовольчому ринку. Водночас переважна орієнтація на експорт сировини та продукції первинної переробки стримує реалізацію економічного потенціалу галузі та обмежує можливості формування доданої вартості всередині країни.

Незважаючи на наявність значної сировинної бази і потужностей із первинної переробки, розвиток виробництва продукції глибокої переробки олійних культур залишається недостатнім. Передусім це стосується виробництва рослинних білків, білкових концентратів та ізолятів, спеціалізованих харчових інгредієнтів, біопалива, біохімічної продукції та інших товарів із високою доданою вартістю. У результаті значна частина економічних вигод, які можуть формуватися на наступних етапах ланцюга створення вартості, переміщується за межі національної економіки.

Поглиблення інтеграції України до світового економічного простору і реалізація положень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом відкрили нові можливості для розширення зовнішньої торгівлі продукцією аграрного сектору. Водночас посилення міжнародної конкуренції вимагає переходу від експорту сировини до виробництва конкурентоспроможної продукції з вищим рівнем переробки. За таких умов особливого значення набуває формування ефективних ланцюгів доданої вартості, здатних забезпечити більш повне використання ресурсного потенціалу олійного сектору.

Домінування сировинної моделі розвитку супроводжується низкою економічних ризиків, серед яких залежність від кон'юнктури світових ринків,

обмежені можливості для створення нових робочих місць, недостатній рівень завантаження підприємств глибокої переробки і втрати потенційної доданої вартості. За таких умов зростання фізичних обсягів виробництва та експорту олійних культур не завжди забезпечує відповідне збільшення економічного ефекту для національної економіки.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває пошук механізмів розширення внутрішніх ланцюгів доданої вартості у сфері виробництва і переробки олійних культур. Ідеться про розвиток сучасних переробних виробництв, створення біорефінерій, впровадження інноваційних технологій глибокої переробки, розширення коопераційних зв'язків між виробниками сировини і переробними підприємствами, а також формування кластерних моделей розвитку галузі.

Таким чином, формування ефективних ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур є важливою передумовою підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору України, збільшення обсягів внутрішньої переробки, зростання експортного потенціалу продукції з високою доданою вартістю і забезпечення довгострокового соціально-економічного розвитку держави.

Вагомий внесок у розвиток теоретичних і практичних засад формування доданої вартості продукції олійних культур здійснили українські та зарубужні вчені: Байдала В.В., Бем-Баверк О., Білоусько П.А., Ковбаса О.М., Мірзоева Т.В., Могильний О.М., Нагорний В.В., Нечипоренко О.М., Портер М., Россоха В.В., Сегеда С.А., Світовий О.М., Семюелсон П., Сміт А., Стрікланд Дж., Тітенко З.М., Томпсон А.

Дослідження концептуальних засад і обґрунтування методичного інструментарію щодо удосконалення формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур представлено в наукових доробках таких учених як: Агафоненко О.Ю., Білоусько П.А., Гурняк І.Л., Дацко О.І., Кравчук І.А., Ковбаса О.М., Мірзоева Т.В., Мороз Ю.Ю., Россоха В.В., Світовий О.М., Яремчук О.І.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, проблема формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур актуалізує доцільність подальшого наукового пошуку. Це стало підставою для вибору теми, визначення мети і завдань дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових досліджень Національного університету біоресурсів і природокористування України за науково-дослідною темою «Прогнозування розвитку ринку зернових нішевих культур в умовах викликів і загроз продовольчій безпеці України (з використанням економетричної моделі часткової рівноваги AGMEMOD» (державний обліковий номер 0225U002892).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних засад і розробленні практичних напрямків формування ефективних ланцюгів доданої вартості у сфері виробництва та переробки олійних культур.

Для досягнення поставленої мети було сформовано і вирішено наступні завдання:

- дослідити та охарактеризувати теоретичні підходи до визначення сутності поняття «додана вартість»;
- систематизувати методичні підходи і розкрити особливості формування ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі економіки;
- оцінити значення олійних культур у національному господарстві України та розкрити їх потенціал у формуванні доданої вартості;
- проаналізувати сучасний стан виробництва основних олійних культур;
- виконати оцінку економічної ефективності виробництва олійних культур в умовах логістичних викликів воєнного стану;
- здійснити економічну характеристику сучасного стану переробки олійних культур у контексті формування ланцюгів доданої вартості;

- визначити стратегічні вектори формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур;
- обґрунтувати вдосконалення інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур;
- окреслити можливості розширення ланцюгів доданої вартості у виробництві олійних культур у контексті євроінтеграції України.

Об'єкт дослідження – процеси формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур в Україні.

Предметом дослідження є сукупність теоретико-методичних засад і практичних аспектів формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур в Україні в умовах євроінтеграції та глобальних викликів.

Методи дослідження. Теоретико-методичною основою дисертаційного дослідження слугують сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, фундаментальних положень економічної теорії, сучасних наукових підходів, принципів і прийомів наукового пізнання. Методичною основою дослідження економічних явищ і процесів у їх розвитку, динаміці та взаємозв'язку слугував діалектичний метод пізнання, за допомогою якого було досліджено закономірності розвитку та трансформації ланцюгів доданої вартості на продукцію олійних культур і виявлено взаємозв'язки між їх структурними елементами. Монографічний і абстрактно-логічний методи було використано для теоретичного узагальнення наукових підходів, уточнення економічної сутності «доданої вартості» та формуванні понятійно-категоріального апарату дослідження. За допомогою методу системного підходу досліджено ланцюги доданої вартості як цілісну економічну систему взаємодії виробництва, переробки, логістики та збуту продукції олійних культур. Застосування методу аналізу і синтезу дало змогу дослідити структуру ринку олійних культур в Україні та визначити взаємозв'язки між основними його учасниками. За допомогою використання економіко-статистичних методів (порівняння, групування, динамічного та структурного аналізу) здійснено оцінку тенденцій виробництва, переробки, експорту та формування доданої вартості продукції

олійних культур (соняшнику, сої, ріпаку) в Україні. Економіко-математичні методи слугували для здійснення комплексної оцінки ефективності функціонування ланцюгів доданої вартості та визначення впливу основних факторів на їх розвиток. Використання методу ланцюгового аналізу доданої вартості (Value Chain Analysis) дозволило ідентифікувати основні етапи створення вартості та здійснити розподіл економічних вигод між учасниками ланцюга. Для дослідження ролі інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур був використаний метод інституційного аналізу. Із метою систематизації та наочного відображення отриманих результатів дослідження, структурних змін і візуалізації виявлених тенденцій було використано графічний і табличний методи подання інформації. Використання методу узагальнення та наукового прогнозування дозволило обґрунтувати стратегічні вектори формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур і розрахувати величину доданої вартості на різних етапах її формування – від виробництва сировини доглибокої переробки та обґрунтувати можливість отримання продукції з високим рівнем доданої вартості.

Інформаційну базу дисертаційного дослідження становили законодавчі та нормативно-правові акти України, положення серії міжнародних і національних стандартів у сфері агропродовольчого виробництва, наукові публікації вітчизняних і зарубіжних вчених, довідкова література, матеріали Державної служби статистики України, результати власних аналітичних розрахунків автора, ресурси глобальної мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів, які виносяться на захист. Основними науковими положеннями дисертаційного дослідження, що характеризуються науковою новизною і виносяться на захист є:

удосконалено:

теоретико-прикладні засади формування ланцюгів доданої вартості з урахуванням сировинної спеціалізації аграрного сектору України, глобальної конкуренції та євроінтеграційних процесів, за якими такі ланцюги

розглядаються не лише як технологічна послідовність створення продукції, а як системна взаємодія між суб'єктами, інституціями та інфраструктурою, що забезпечує перетворення ресурсів у конкурентоспроможну продукцію. Окрім того, на відміну від існуючих загальних положень, виокремлено етапи і суб'єкти даного процесу з урахуванням ризиків воєнного стану;

модель організації виробництва в олійно-жировому підкомплексі АПК шляхом розроблення авторської концепції біорефінерії сої за принципом «нуль відходів», що, на відміну від існуючих, забезпечує замкненість виробничого циклу, інтегроване використання біомаси та одночасне підвищення економічної й екологічної ефективності ланцюга створення вартості;

теоретико-методичні підходи до формування інституційних механізмів інтеграції сільськогосподарських товаровиробників, насамперед, малих фермерських господарств, у ланцюги доданої вартості продукції олійних культур. На відміну від існуючих, ці підходи базуються на поєднанні організаційно-коопераційних важелів, адресної фінансової підтримки (через ДАР, пільгове кредитування, гранти на переробку й сушіння) та інфраструктурного супроводу (дорадництво, інноваційні хаби, сертифікація), що потенційно може забезпечити підвищення економічної ефективності малих виробників і синергетичний ефект у межах конкурентоспроможних агропродовольчих ланцюгів;

набули подальшого розвитку:

науково-методичні засади кластеризації локальної переробки олійних культур (на прикладі сої) на основі інтеграції її ресурсного, технологічного, інфраструктурного і фінансово-управлінського блоків. Відмінністю запропонованого підходу є структурування виробничого контуру кластеру за рівнями генерування доданої вартості (від первинної переробки методом пресування до високотехнологічного виробництва лецитину, білкових концентратів і ізолятів), що базується на принципах мережевої взаємодії та забезпечує диверсифікацію і максимальну капіталізацію малого агробізнесу;

теоретико-прикладний інструментарій формування структурно-логічної моделі інтеграції вітчизняних підприємств олійно-жирового підкомплексу в європейські ланцюги доданої вартості; зокрема, на відміну від традиційних підходів, обґрунтовано механізм диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності задля мінімізації сировинного експорту та виокремлено систему детермінант євроінтеграційного успіху (гармонізація стандартів, капіталізація знань, державне стимулювання, інвестиційне забезпечення), що дозволяє максимізувати синергетичний ефект від їхньої участі в європейських виробничо-збутових мережах;

науково-практичні положення щодо оцінювання економічної результативності ланцюгів створення вартості в олійно-жировому підкомплексі АПК. На відміну від існуючих, вони базуються на порівняльному аналізі альтернативних траєкторій поглиблення внутрішньої переробки сировини (за секторами: «боби соєві – соєві ізоляти / соєвий сир» та «насіння ріпаку – олія ріпакова / біодизель»), що дозволило формалізувати критерії економічної доцільності диверсифікації виробництва і обґрунтувати параметри максимізації маржинального доходу підприємств.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці комплексних прикладних засад формування і розвитку ефективних ланцюгів доданої вартості на продукцію олійних культур в Україні. Запропоновані авторські пропозиції сприятимуть підвищенню ефективності взаємодії учасників агропродовольчого ринку, поглиблення переробки сировини, та збільшення частки доданої вартості на рівні національної економіки.

Сформульовані в дисертаційній роботі висновки і пропозиції можуть бути використані у практичній діяльності сільськогосподарських і переробних підприємств, галузевих об'єднань, а також органами державного управління при розробці регіональних стратегій розвитку, програм підтримки переробної промисловості та політики розвитку агропродовольчих ланцюгів доданої вартості.

Виконані в дисертаційній роботі розробки і практичні рекомендації щодо стратегічних векторів формування ланцюгів доданої вартості на продукцію олійних культур, зокрема нішевих їх представників, знайшли відображення в наукових дослідженнях Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків, а саме в ПНД НААН27 «Створення сортів і гібридів цукроносних та інших нішевих культур, розроблення заходів з реалізації їх біологічного потенціалу» («Буряки цукрові та інші нішеві культури») (довідка про впровадження від 01.04.2026 р. № 07/4572).

На основі розробок автора було сформовано рекомендації для програм місцевого розвитку, спрямовані на стимулювання глибокої переробки олійних культур і формування кластерів для об'єднання виробників і переробників. Аналітичні матеріали дисертаційного дослідження були використані під час підготовки Стратегії розвитку Іллінецької територіальної громади Вінницького району Вінницької області на 2025-2027 рр., зокрема в розділі, присвяченому аграрному сектору (довідка про впровадження № 129 від 16.10.2025 р.).

Сформовані в дисертаційній роботі практичні рекомендації щодо формування ланцюгів доданої вартості на продукцію олійних культур у розрізі визначення основних етапів формування вартості, а також переліку ключових показників, які дають змогу оцінити ефективність кожної ланки в ланцюгу створення вартості, використовуються в рамках виробничої діяльності ТОВ «Агрокомплекс «Зелена долина»» (довідка про впровадження).

Теоретико-прикладні аспекти дисертаційного дослідження, зокрема підходи до формування ланцюгів доданої вартості у сфері виробництва і переробки олійних культур в контексті євроінтеграції та глобальних викликів використовуються в навчальному процесі при викладанні дисципліни «Економіка підприємств агробізнесу» на кафедрі економіки НУБіП України в рамках підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 051 «Економіка» (акт впровадження).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеною, самостійно виконаною науковою працею, в якій представлено авторські розробки з питань формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур в Україні. Результати дослідження, висновки і пропозиції отримані автором особисто. У наукових працях, опублікованих у співавторстві, внесок здобувача зазначено у списку публікацій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано на двох всеукраїнських і п'яти міжнародних конференціях, зокрема на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Наукове забезпечення становлення та розвитку фермерського руху в Україні» з нагоди 85-ї річниці від дня народження відомого українського вченого доктора економічних наук, професора, академіка НААН Месель-Веселяка Віктора Яковича (м. Київ, 2023 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та здобувачів вищої освіти з нагоди 75-річниці заснування економічного факультету (м. Київ, 2026 р.); II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих вчених пам'яті видатного українського вченого-економіста Сергія Ілліча Юрія (м. Кам'янець-Подільський, 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «AGRICULTURAL AND FOOD ECONOMICS – 2024» (м. Київ, 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток економіки та управління: глобальні виклики та національні стратегії» (м. Кропивницький, 2025 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми економіки. Обліку, управління і права в сучасних умовах» (м. Рівне, 2026 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економіки, фінансів, управління і права в сучасних умовах» (м. Кременчук, 2026 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження опубліковано у 5-х статтях у наукових фахових виданнях України (загальним обсягом 3,7 друк. арк., особисто автору належить 2,93 друк. арк.) і 7-ми тезах наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота викладена на 294 сторінках друкованого тексту, складається зі вступу, трьох розділів, які структурно містять дев'ять підрозділів, списку використаних джерел із 258 найменувань і додатків. Робота містить 55 таблиць і 35 рисунків.

Ключові слова: додана вартість, ефективність, прибуток, підприємства, олійні культури, ланцюги доданої вартості, виробництво, переробка, експорт, сільське господарство, фермерські господарства, диверсифікація, розвиток, євроінтеграція.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР

1.1. Еволюція поняття додана вартість

В умовах стрімкого розвитку глобальних ринків і посилення конкуренції створюються умови для формування нових бізнес-відносин між виробниками продукції, переробними підприємствами, інфраструктурними організаціями у процесі доведення продукції до споживача. У цьому контексті важливим критерієм для оцінки ефективності таких відносин є величина доданої вартості, яка включає в себе додаткову вартість, яка додається у процесі доробки, переробки і просування товару на ринок. Нині продукція більшості українських підприємств характеризується низьким рівнем доданої вартості, що призводить до обмеженого впливу на формування кінцевої ціни, зниження ступеня їх інноваційної активності та конкурентоспроможності продукції, втрати частини прибутку на користь іноземних переробників, що призводить до сировинної орієнтації експорту й уповільнення розвитку продуктивних сил. Тобто, країна залишається в ролі постачальника сировини, в той час як найбільші прибутки акумулюються на етапах переробки продукції, її пакування, брендування, які в більшій мірі здійснюються за її межами.

Уперше наукове обґрунтування вартості дав англійський економіст Вільям Петті, якого по праву вважають «першим професійним економістом» і засновником трудової теорії вартості. Так, у своїй праці «Трактат про податки та збори» [243], написаній в 1662 р. він намагався науково обґрунтувати поняття «вартість». Теорія вартості В. Петті ґрунтується на ідеї, що вартість товарів визначається витраченою на їх виробництво працею. За Петті, земля і праця є основними джерелами вартості й доходу. Він вважав, що товари дорівнюють один одному за вартістю, так як у них міститься однакова кількість праці. Це було геніальним досягненням, яке стало основою до

розуміння того, чим визначається величина витрат виробництва. Проте, у вченого не було розуміння вартості як об'єктивної реальності, як внутрішньої властивості товару. Він визначав не вартість товару, а його відносну вартість у грошовому вираженні, не відокремлюючи її від ціни [26]. До того ж, В. Петті сформулював положення, що додаткова вартість є частиною продукту, яка залишається після відрахування витрат виробництва.

Дещо схожої думки притримувався А. Сміт, якого вважають ключовою фігурою класичної політичної економії. Зокрема, він зазначав, що «вартість будь-якого товару для особи, яка володіє ним, має на меті не використовувати його або особисто споживати, а обмінювати на інші речі, дорівнює кількості праці, яку він може купити на нього або отримати у своє розпорядження». Отже, А. Сміт наголошував на визначальній ролі праці, міри вартості товару в умовах обміну. Його підхід ґрунтується на тому, що цінність речей визначається не тільки їхньою корисністю, а в першу чергу, тією кількістю праці, яку вони можуть «придбати» в обміні. Дане положення стало визначальним у класичній політичній економії й мало вагомий вплив на подальший розвиток економічної теорії [171].

Згодом деякі уточнення теорії А. Сміта зробив Д. Рікардо, позиція якого полягала в тому, що мінову вартість товару, поряд із кількістю й якістю праці, визначає його рідкість. Учений зазначав, що разом із витратами праці на рівень цін товару безпосередньо має вплив уречевлена праця, тобто та, яка витрачена на засоби, інструменти і споруди, «які сприяють цій праці» [245]. Зазначимо, що таке визначення було зроблено вперше, і навіть до цього часу з такою точкою зору погоджуються всі економічні школи.

Розглядаючи погляди ще одного видатного економіста О. Бем-Баверка зазначимо, що на відміну від Д. Рікардо він по іншому підходив до формування вартості товару. Так, Бем-Баверк був прихильником суб'єктивної теорії вартості, суть якої полягає в тому, що вартість товару для споживача визначається його граничною корисністю. Тобто корисність він вважав

нижчою, а вартість вищою формою з точки зору людського благополуччя «будь-яка річ може отримати вартість лише за умови її рідкості» [117].

Отже, у процесі опрацювання інформаційних джерел виявили, що в економічній науці поняття вартості посідає одне з ключових місць. Упродовж століть вчені економісти намагалися з'ясувати, що саме надає речам економічної цінності: витрати праці, рідкість або корисність.

Однак у зв'язку з динамічними змінами і зростанням складності економічних процесів, особливо в умовах індустріального та постіндустріального суспільств, на перший план виходить не лише розуміння того, що є вартістю, а й як саме вона створюється у процесі виробництва продукції. Тому, з початку 21 ст. в економічних дослідженнях поняття доданої вартості набуло визначального значення – зокрема, в контексті саме тієї її частини, яка створюється на кожному етапі виробничого процесу.

У ході дослідження виявлено, що в науковій літературі існує багато визначень поняття «додана вартість», однак чіткого формулювання даної категорії ні в українських, ні в іноземних джерелах поки що немає. Також існують різні методики розрахунку цього показника, проте єдиного підходу до його визначення також не визначено. З'ясували, що у процесі еволюції розвиток теорії доданої вартості супроводжувався формуванням різних концептуальних підходів, кожен із яких відрізнявся своєю науковою позицією та акцентував увагу на різних аспектах її створення, вимірювання та значення в економіці (табл. 1.1).

Одним із перших підходів до розуміння доданої вартості був *класичний* (XVIII-XIX ст.), згідно якого додана вартість виникає внаслідок продуктивної праці у процесі виробництва. Тобто, автори здебільшого пов'язували додану вартість із виробничим процесом і працею людини. У свою чергу, одну з перших спроб трактування доданої вартості зробив Франсуа Кене. Він вважав, що лише в сільському господарстві створюється «чистий продукт», тобто додана вартість. Під доданою вартістю він розумів надлишок продукції, який перевищує витрати на її виробництво. На його думку такий «чистий продукт»

був єдиним джерелом багатства для нації й становив основу для подальшого економічного розвитку держави. Зазначимо, що це була перша спроба в історії політекономії обчислити чистий продукт (додатковий продукт) [210].

Таблиця 1.1

Етапи еволюції поняття доданої вартості

Підхід	Період	Основна ідея	Ключові автори/ концепції
1. Класичний	XVIII-XIX ст.	Додана вартість як результат праці та продуктивність виробництва	А. Сміт, Ф. Кене, К. Маркс
2. Фінансово-обліковий	XX ст.	Різниця між валовим випуском і проміжним споживанням	Система національних рахунків(СНР/СНА), МСФЗ
3. Маркетингово-споживчий	кінець XX ст.	Додана вартість як суб'єктивна цінність для споживача	Теорія брендів, цінності продукту
4. Стратегічний/мережевий	1980-2000-і рр.	Створення вартості на кожному етапі діяльності фірми та в мережі	М. Портер, А.Томпсон, Дж. Стрікланд, M.F. Neves та інші
5. Глобальний	XXI ст.	Розподіл додаткової вартості в глобальних ланцюгах виробництва	Gereffi, Kaplinsky, Morris, OESD, UNCTAD

Джерело: сформовано автором за [98, 171, 238, 244, 251].

Уже згаданий Адам Сміт, як один із засновників класичної теорії, розглядав додану вартість через поділ праці та зростання її продуктивності, тобто як результат ефективної організації виробництва. У своїй відомій праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.) він зазначав, що поділ праці дає можливість розвивати спеціалізацію виробництва, яка позитивно впливає на скорочення часу на виконання операцій і дає можливість підвищувати продуктивність праці, що, у свою чергу впливає на збільшення обсягу виробленої продукції та її ринкову цінність [172]. У межах цієї концепції додана вартість розглядається як приріст вартості, що створюється у процесі перетворення виробничих ресурсів на готову продукцію, де ключову роль відіграє людська праця як джерело вартості. Зазначимо, що даний підхід заклав основу для подальшого розвитку вартості в економічній науці.

У подальшому ідеї А. Сміта розвинув К. Маркс, який сформулював поняття «додаткова вартість» [98], яке вважається одним із ключових у його класичній теорії трудової вартості. У своїй праці «Капітал» Маркс зазначав: «додаткова вартість виходить лише внаслідок кількісного надлишку праці, внаслідок більшої тривалості того ж процесу праці....». Тобто, згідно його трактування основним чинником створення доданої вартості є праця найманих робітників. Додаткова вартість, на думку науковця, визначається «як різниця між тією вартістю, яку жива праця створює у процесі виробництва, і тією, яку капіталіст оплачує робітнику в формі заробітної плати» [98].

Зазначимо, що поняття «доданої вартості» не є уніфікованим. Так, навіть на сьогодні, в англійській мові розрізняють поняття «value added» (додана вартість) і «surplus value» (додаткова вартість). Вважаємо, що між цими поняттями існує істотна різниця. На відміну від доданої вартості, додаткова вартість є набагато вужчим поняттям, яке до того ж, як зазначалося вище, визначено століттям раніше. Як свідчать опрацьовані джерела, К. Маркс розглядав саме поняття «surplus value», що в перекладі означає як додаткова вартість (цінність) [98, 163].

У свою чергу, економічна наука країн колишнього Радянського Союзу базувалася на марксистській теорії ринкової вартості, тому ототожнення таких термінів як «додана вартість» і «додаткова вартість» мало безпосередній вплив на зміну самої суті даної теорії. Вважаємо, що термін «додана вартість» в усіх пострадянських країнах мав на увазі лише грошову оцінку створеного блага. Згодом поняття доданої вартості почали розглядати при дослідженні витрат на створення продукту, ціни продажу й розрахунку прибутку.

Наступним підходом до розуміння доданої вартості, як виявлено у процесі дослідження, є *фінансово-обліковий* (XX ст.), який вважається найбільш практично орієнтованим і стандартизованим способом визначення доданої вартості. Нині його широко застосовують у системах бухгалтерського обліку, фінансової звітності, національного рахівництва та економічного аналізу підприємств і галузей. У межах даного підходу додана вартість

тракується як різниця між вартістю реалізованої (або виготовленої) продукції та витратами на придбання сировини, матеріалів, енергії, зовнішніх послуг тощо [103]. Тобто вона показує, яка саме частина створеного доходу залишилась у господарстві для того, щоб покрити витрати на оплату праці, податки, інвестиції і прибуток. Такий підхід для обрахунку доданої вартості є діючим і дозволяє розраховувати її як на рівні підприємства, так і на рівні галузі. На рівні підприємства додана вартість розраховується на основі форм фінансової звітності, зокрема Форма № 2 («Звіт про фінансові результати») і свідчить про ефективність діяльності підприємства. На рівні галузі застосовується в рамках Системи національних рахунків (СНР/СНА), також показник валової доданої вартості використовується для розрахунку вартості валової продукції, який є ключовим показником економіки країни. Не менш важливим є й практичне значення даного підходу. Так у податковому обліку він визначає базу для податку на додану вартість (ПДВ), у міжнародній статистиці – дозволяє вимірювати структуру економіки за валовою доданою вартістю в розрізі секторів, а в бізнес-аналізі використовується для розрахунку показників ефективності, зокрема суми доданої вартості на одного працівника.

Отже, в сучасній економічній практиці роль фінансово-облікового підходу є актуальною та незамінною, так як забезпечує і на мікро-, і на макрорівні об'єктивну, вимірювану й придатну до порівняння оцінку доданої вартості. Також фінансово-обліковий підхід залишається головним інструментом для економічного аналізу, планування діяльності підприємства та державної політики.

Досить цікавим етапом еволюції поняття «додана вартість» вважається *маркетингово-споживчий підхід*, який розглядає додану вартість не лише як різницю між випуском і витратами, а в першу чергу як суб'єктивно сприйману споживачем цінність, яка додається до продукту чи послуги внаслідок якісних, емоційних, функціональних або брендovаних характеристик [87]. Автори даної теорії доходять думки, що додана вартість формується не лише у виробництві, а й у результаті тісної взаємодії зі споживачами, тобто вона

пов'язана з тим, наскільки продукт задовольняє їхні потреби, перевищує очікування чи створює унікальний досвід. Тобто, основна увага сконцентована на готовності споживача заплатити більше за додаткові вигоди. Розробники такої теорії ключовими джерела доданої вартості в маркетинговому контексті вважають бренд, якість продукту, сервіс, упаковку та дизайн, емоційну цінність і інноваційність. Одним із розробників цієї теорії є Філіп Котлер, автор концепції цінності для споживача. Так, у своїй книзі «Principles of Marketing» (1967 р.) він визначав цінність для споживача як різницю між загальними очікуваними вигодами від пропозиції та всією сумою витрат, які несе покупець при її купівлі та використанні [244].

У контексті зазначеного підходу вважаємо за необхідне розглянути теорію сприйманої цінності, яку однією з перших ґрунтовно розробила американська дослідниця в галузі маркетингу, спеціалістка з поведінки споживачів і якості послуг Валері А. Зайтамл. Дана теорія ґрунтується на припущенні, що «рішення споживача про купівлю товару або послуги базується не на реальній, а на сприйнятій ним цінності» [257]. Тобто, у свідомості споживача саме оцінка вигоди визначає чи вартує продукт таких витрат. Пізніше, у своїй праці «Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance» Майкл Портер запропонував модель ланцюга створення цінності (value chain), у якій додана вартість створюється не лише у виробництві, а на кожному етапі діяльності фірми. Діяльність підприємства автор поділяв на первинні та підтримувальні (допоміжні) функції [244].

У межах маркетингово-споживчого підходу варто відмітити концепцію Джозефа Пайна і Джеймса Гілмора, які вперше представили її у своїй статті (1998 р.), а пізніше у книзі «The Experience Economy: Work Is Theatre & Every Business a Stage». Автори даної концепції стверджують, що економіка пройшла чотири етапи еволюції створення цінності:

- економіка сировини – вартість у базовому ресурсі (зерно, олія, вода);
- економіка товарів – вартість у стандартизованих продуктах;
- економіка послуг – вартість у зручності, сервісі;

- економіка вражень – цінність формується через унікальний досвід, який переживає споживач, а не тільки через властивості продукту [242].

Отже, маркетингово-споживчий підхід трактує додану вартість як результат створення унікальних переваг і споживчого досвіду, що формують готовність клієнта заплатити більше за такий товар. Вважаємо, що даний підхід є в першу чергу актуальним для виробників, які у своїй діяльності стикаються з високим рівнем конкуренції, та бажають виділитися не лише якістю, а й цінністю у сприйнятті споживача.

Стратегічний/мережевий підхід інтерпретує додану вартість не як результат окремих дій підприємства, а як узгоджену взаємодію всіх учасників виробничого ланцюга, тобто від постачальника до споживача. Основна увага даного підходу зосереджена на побудові конкурентних переваг за рахунок координації, інтеграції та оптимізації ціннісних процесів [209]. Мережевий підхід паралельно доповнює стратегічний, ставлячи акцент на тому, що додана вартість формується в межах бізнес-екосистеми, де підприємства здійснюють діяльність як вузли мережі та пов'язані між собою взаємозалежними потоками ресурсів, спільних рішень інформації і послуг.

Серед авторів даної концепції варто виділити Майкла Портера, який у своїй праці *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*, розглядав модель ланцюга цінності не лише як внутрішню структуру фірми, а як частину значно ширшої системи – системи вартості, яка об'єднує ланцюги постачальників, самого підприємства, каналів розподілу і споживачів. У даній праці (1985 р.) Портер запровадив поняття «industry value system», акцентуючи, що кожне підприємство має позицію в межах значно ширшої мережі економічних інтеракцій, і, що головне, що саме якість такої інтеграції визначає його місце у глобальних ланцюгах вартості [244].

А. Томпсон і Дж. Стрікланд розширили традиційну модель Портера, показавши, що ланцюг створення цінності не обмежується лише внутрішніми функціями підприємства, а охоплює галузеві й міжгалузеві взаємозв'язки. Вони запропонували розглядати галузь як сукупність взаємопов'язаних

ланцюгів, у яких кожна компанія впливає на інші та отримує цінність через взаємодію з зовнішнім середовищем [251]. Прикладом застосування даної моделі в олійній галузі національної економіки може бути наступне.

Виробники олії:

- отримують сировину через інтеграцію з аграрними виробниками;
- залежать від маркетингових, логістичних і експортних структур;
- реагують на державне регулювання та глобальні тренди в експорті

продовольства.

Такий підхід дає можливість побачити, де саме в галузевому ланцюгу формується конкурентна перевага, і як саме підприємство може її використати.

Отже, модель А. Томпсона і Дж. Стрікланда вважається еволюцією ланцюга Портера, так як вона показує, що вартість створюється при тісній взаємодії з ринком, партнерами та інституціями, а ефективна стратегія повинна враховувати всю систему, а не лише внутрішні процеси.

Подібну точку зору щодо формування доданої вартості мали також М. Невес, Л. Кастро і М. Консолі (2010 р.). Так, у своїх дослідженнях автори запропонували інтегровану мережеву модель агропродовольчого ланцюга вартості, яка розглядає додану вартість як результат узгодженої взаємодії всіх учасників – від виробника сировини до кінцевого споживача. Автори зазначають, що в умовах глобалізації успіх агробізнесу залежить не тільки від ефективності окремо взятих компаній, а й від ефективності їх взаємодії в межах мережі, в яку входять виробники, переробники, логісти, трейдери, роздрібні та фінансові установи [238].

У свою чергу, автори, *глобального підходу* розглядають створення доданої вартості в аспекті комплексного міжнародного процесу, в якому виробництво продукції, її переробка, брендинг, збут і обслуговування розташовані в різних країнах, в залежності від їхньої конкурентної переваги. Тому, в контексті такого підходу додана вартість не обмежується межами лише одного підприємства чи країни, а формується в результаті взаємодії між економіками різних країн світу.

Основні ідеї глобального підходу полягають в наступному [87, 95]:

- фрагментація виробництва: товари виробляються поетапно в кількох країнах, для прикладу сировина надходить із України, переробка здійснюється в Польщі, пакування у Франції, а збут у Японії;
- стратегічні вузли глобального ланцюга – управління, дизайн, маркетинг – зосереджені в розвинених країнах світу;
- країни розвиваються за моделлю «upgrading», тобто поступово переходячи від постачання сировини до більш складніших етапів, де формується більше доданої вартості.

Вважаємо, що даний підхід має вагоме значення для української економіки, так як країна, маючи сировинну модель експорту (зерна, насіння соняшнику, сої, ріпаку), все ще залишається на нижчих рівнях глобального ланцюга. А для підвищення участі у глобальному розподілі доданої вартості, необхідно розвивати власну переробку, створювати бренди та інтегруватися у високотехнологічні сегменти GVC.

Узагальнюючи вище розглянуті етапи еволюції поняття доданої вартості можемо констатувати поступову трансформацію економічного змісту даного поняття і розширення сфер його застосування. Це зумовлює необхідність звернення до більш сучасних загальновизнаних трактувань, зокрема визначення доданої вартості, представленого в Оксфордському словнику, де зазначено, що «додана вартість – це сума, на яку зростає вартість продукту на кожному етапі його створення, за винятком початкових витрат» [241]. На рівні підприємств додана вартість визначається як різниця між вартістю продукції й вартістю засобів виробництва або це «вартість, яка додається в процесі виробництва товарів до вартості сировини, матеріалів, палива на кожному етапі переходу товару від виробника до споживача».

Глибше теоретичне обґрунтування даної економічної категорії розкрито у працях лауреата Нобелівської премії з економіки П. Семюельсона і професора Єльського університету Вільяма Д. Нордгауза, які розглядали додану вартість як «...різницю між вартістю вироблених товарів і вартістю

матеріалів і сировини, що використані у їх виробництві». Додана вартість, на їхню думку складається з заробітної плати, процента й прибутку, що додані до продукту фірмою чи галуззю [163]. Додаткову вартість вони розглядають відповідно до концепції К. Маркса, як «... надлишок вартості над вартістю робочої сили, яка створена найманими працівниками і безоплатно привласнена власниками капіталу» [98]. Подібну точку зору до тлумачення суті доданої вартості мали також такі зарубіжні вчені, як К. Макконел і С. Брю, які трактували це поняття як «вартість продукції, проданої фірмою за мінусом вартості виробів (матеріалів), куплених і використаних фірмою в процесі виробництва, що дорівнює виручці, яка включає в себе еквівалент заробітної плати, орендної плати, відсотка і прибутку» [95].

Найбільш лаконічне, на наш погляд, визначення категорії «додана вартість» дали провідні зарубіжні економісти Британського Департаменту торгівлі і промисловості А. Дарлінг і М. Таббз, стверджуючи, що це «...багатство, створене на підприємстві» [41]. Отже, з даного визначення слідує, що додана вартість – це створена на підприємстві нова вартість.

На відміну від попередніх дослідників засновники теорії факторів виробництва Ж.Б. Сей і Дж. Б. Кларк стверджували, що основу створення доданої вартості становить участь усіх факторів виробництва, а економічна природа доданої вартості полягає в збільшенні вартості вироблених товарів і послуг [161].

У даний час зазначені теорії знайшли застосування в концепції економічної доданої вартості, яка сформувалася в XVIII ст. разом із поняттям «залишковий дохід», який прийнято визначати як різницю між операційним прибутком і витратами на капітал. У свою чергу, в 1890 р. А. Маршалл зазначав, що прибуток варто розраховувати як різницю між загальними надходженнями і відсотками на капітал. Тобто акцент був зосереджений на продуктивності факторів виробництва [99].

У XX–XXI століттях поняття доданої вартості стало визначальним у національних рахунках, наприклад, при розрахунку валового внутрішнього

продукту (ВВП) [102], який по суті є сукупною доданою вартістю, створеною в економіці країни за певний проміжок часу. Також, зазначене поняття застосовують у мікро- й макроекономічному аналізі, управлінському обліку, податковій політиці. Додана вартість також служить основою для розрахунку ПДВ – знову створена вартість підприємством за рахунок його власних факторів виробництва (землі, капіталу, робочої сили, підприємництва). Відповідно, додана вартість складається з: ренти, оренди, амортизації, заробітної плати, прибутку.

У глобальному науково-економічному середовищі додану вартість (Value Added) прирівнюють до вартості, яка додається у процесі виробництва товарів до вартості сировини, матеріалів, палива на кожній стадії їх руху від виробника до споживача. Зокрема, Кравчук І.А. притримується думки, що структурні елементи доданої вартості залишаються незмінними, а її збільшення відбувається шляхом додавання сукупності «оплата праці (з нарахуванням податків і обов'язкових платежів) + рента + відсотки + прибуток» на кожному ієрархічному рівні, в середовищі якого здійснюється просування продукту [88]. При цьому, відмінності у структурі доданої вартості обумовлюються великим різноманіттям факторів: різні ціни на матеріальні ресурси; відмінності в матеріально-технічній базі, технологіях виробництва, обсягах інвестицій в основний капітал, витратах на управління якістю та технологічні інновації, рівні продуктивності праці, досвід і кваліфікація персоналу, розмір заробітної плати та ін. [217].

Щодо практиків, то PR-спеціалістка та журналістка, авторка колонок електронного ресурсу zakid.net Наталя Кузьо вважає, що «додану вартість товару формують ті його характеристики, які дають змогу вигідніше його продати та, відповідно, більше заробити. Якщо говорити загалом, то це може бути вдосконалений зовнішній вигляд, додаткові опції, спецефекти тощо. Якщо ж, зокрема, про сільськогосподарську продукцію, то ключовими аспектами є вища якість при нижчій собівартості. Відтак, щоб надати доданої вартості сільськогосподарським товарам, потрібно інвестувати саме в ці сфери» [224].

Окрім того, в ході дослідження виявили, що додану вартість формують характеристики продукції, які підвищують її якість та привабливість при зниженні витрат на виробництво. Чим глибшим є ступінь переробки продукції, тим вищою є її додана вартість за споживанням (вартістю сировини, матеріалів, електроенергії тощо, спожитих у процесі виробництва). Збільшення доданої вартості на рівні економіки країни свідчить про її ефективність. В умовах сьогодення значна кількість споживачів готові платити вищу ціну за якість продукту, в контексті цього Бокій О.В. зазначає, що в умовах ринку вартість кінцевого продукту повинна відповідати вимогам і можливостям покупців, але варто зважати на їхню купівельну спроможність і соціальну значимість продукції [14].

Дещо схожу, проте своєрідну думку щодо суті доданої вартості має В. Саблук. Зокрема, науковець наголошує, що «на ринках, де споживач має високі доходи, цінується продукт, який якомога більше зберіг свіжість, вітамінність, натуральність. Первинна роль продовольчого ланцюга саме в донесенні цих споживчих переваг. Тому виробник, що відпрацював взаємодію «джаст-ін-тайм» при забої, ветеринарному чи фіто санітарному огляді, розрубі, фасуванні, доставці і т.д. додає вартості своєму продукту в очах споживача» [154].

Щодо визначення самої категорії доданої вартості, то В. Саблук вважає, що «додана вартість в мікроекономіці та на практиці, на відміну від політики, тлумачиться досить жорстко – це різниця між вартістю продукції, яку виробило господарство, і вартістю, виробленою іншими виробниками у попередніх циклах виробництва, яке господарство не виробляло, а лише придбало» [154]. Автор зазначає, що це дуже проста формула, як і похідні від неї заключення:

а) будь-яка вартість, при умові якщо вона не виробляється на землі, живими організмами або рослинами не є продуктом (вартістю) сільського господарства;

б) навіть досить глибока прифермська переробка чи виробництво продуктів харчування прирівнюється і зараховується до сільськогосподарського виробництва за умови, якщо продукція вироблена «в межах одного господарюючого суб'єкта з власної сільськогосподарської сировини» [154].

У свою чергу, в ході дослідження з'ясували, що кожен із елементів доданої вартості має своє змістовне навантаження. Так, О.М Світовий. зазначає, що додана вартість показує, з одного боку, результативність виробництва, а з іншого – рівень мотивації працівників до продуктивної праці. До того ж, такий елемент доданої вартості як амортизація вказує на ступінь оснащення виробництва, забезпеченість його необхідною технікою та обладнанням і прогресивними технологіями. Тому, на його думку «додана вартість є величиною власних витрат, за винятком уречевленої праці (сировини й матеріалів) і отриманих послуг, із додаванням вартості спожитих основних засобів і одержаного прибутку від реалізації продукції» [157].

Варченко О.О. у свою чергу вважає, що «під доданою вартістю господарюючого суб'єкта слід розуміти грошовий вираз знову створеної живою працею працівників вартості випуску продукції, яка визначається як перевищення виручки від реалізації над спожитими на виробництво і реалізацію матеріальними ресурсами і послугами сторонніх організацій» [16].

Плетньова Ю.К. пропонує власне трактування, яке на її думку є більш адаптованим до української економічної системи. Авторка вважає, що «додана вартість – це частина вартості продукції, яка формується за рахунок модифікації закуплених сировини і матеріалів при використанні праці, технології, інновацій та покриває всі витрати, понесені підприємством при створенні цього продукту, забезпечуючи певний прибуток виробникові. Цей показник демонструє безпосередньо внесок підприємства у продукт, є відображенням варіативності інтересів стейкхолдерів та виступає індикатором тенденцій розвитку підприємства» [129].

На думку Россохи В.В. і Нечипоренко О.М. додана вартість є критерієм виміру діяльності учасників ланцюга, оцінки їхнього суспільного внеску відносно створення робочих місць, частки виручки від реалізації продукції та податкових надходжень, а її розподіл на заробітну плату, дивіденди, нерозподілений прибуток, відсотки за користування кредитами, податки та відрахування до фондів соціального страхування – показником відповідних часток винагороди учасників економічних відносин [152].

Працюючи над дисертацією також виявили, що в ринкових умовах внесок кожного підприємства у створення продукту чи послуги оцінюється за показником доданої вартості. Оцінюючи даний показник власник бачить чи зростає його бізнес в ціні. Природне бажання власника будь-якої компанії полягає в тому, щоб його бізнес зростав у масштабі й дорожчав. Зростання вартості компанії зазвичай пов'язане з прибутковістю. Прибуток є результатом ефективної операційної діяльності підприємства за певний період. Однак, важливо, щоб він не був досягнутий штучно, тобто за рахунок зменшення витрат на рекламу і просування товару, навчання співробітників, що негативно може вплинути на діяльність підприємства в майбутньому.

На підставі аналізу теоретичних підходів, можемо стверджувати, що додана вартість має вагоме економічне значення, тому що вона показує, яку саме частку вартості в процесі виробництва продукції господарство додає до кінцевого продукту, тобто на яку суму збільшиться його вартість завдяки ефективній організації та управлінню виробництвом. Тому, можемо розглядати додану вартість, як прирощену вартість продукту на підприємстві.

Окрім того, важливим аспектом для підприємства є довгострокова стабільна прибутковість. Тому для оцінки його операційної, інвестиційної й фінансової діяльності застосовують показник економічної доданої вартості EVA (Economic value added) [184]. Цей показник дозволяє зрозуміти, наскільки ефективно підприємство використовує свій капітал і ресурси для створення стійкої додаткової вартості, що є важливим показником його конкурентоспроможності та стійкості у довгостроковій перспективі. EVA

показує, як змінилася вартість підприємства за звітний період: зменшилася, збільшилася чи залишилася на тому ж рівні. За умови, що EVA більше нуля, бізнес розвивається і його вартість зростає, якщо дорівнює нулю, то не змінюється, і якщо менше нуля, то це означає, що вартість бізнесу зменшується.

Відповідно, показник економічної доданої вартості (EVA) допомагає власникові підприємства визначити чи генерує його бізнес достатньо прибутку порівняно з альтернативними вкладеннями. Це важливо для власників, які шукають найефективніші способи використання свого капіталу. Економічна додана вартість обчислюється за формулою:

$$EVA = \text{прибуток від поточної діяльності} - \text{податки} - \text{інвестований у підприємство капітал} \times \text{середньозважена ціна капіталу}$$

або:

$$EVA = (P - T) - IC \times WACC = NP - IC \times WACC = (NP/IC - WACC) \times IC, \quad (1.1)$$

де P – прибуток від поточної діяльності;

T – податки;

IC – інвестований в підприємство капітал;

$WACC$ – середньозважена ціна капіталу;

NP – чистий прибуток [184].

Визначають також валову і чисту додану вартість. Валова додана вартість відображає величину кінцевого споживання і визначається як різниця між обсягом проданих товарів і послуг і проміжним споживанням. Державна служба статистики України також визначає валову додану вартість, як «...різницю між випуском та проміжним споживанням» [44]. У свою чергу, чиста додана вартість – це додана вартість без урахування внеску капіталу (амортизації) [184].

Підсумовування валової доданої вартості всіх секторів економіки країни формує ВВП (валовий внутрішній продукт) на рівні виробництва. Отже, ВВП характеризує величину створеної в країні доданої вартості. Таким чином, сутність доданої вартості як макроекономічного показника полягає в тому, що

вона формує основу національного багатства, яке є базисом соціально-економічного потенціалу і рівня розвитку держави.

Проблема формування доданої вартості не залишилася поза увагою державних інституцій. У цьому контексті свою роль відіграє і Міністерство економіки – як інституційний драйвер політики розвитку ціннісних ланцюгів в Україні. Так, представники зазначеного міністерства стверджують, що «на сьогоднішній день частка переробної галузі в Україні становить близько 10%. Такий показник ускладнює забезпечення сталого економічного зростання. На тлі геополітичних викликів, зокрема, війни та породжених нею обмежень у логістиці, вкрай важливо вкладатися в переробку, яка може забезпечити високий рівень доданої вартості та економічного зростання. З цією метою Уряд розробив низку заходів, щоб допомогти бізнесу перейти від продажу сировини до її переробки. Один із основних кроків – це надання фінансових стимулів. Для цього було запроваджено програму грантів на переробку, яка дозволяє підприємствам отримати до 8 мільйонів гривень допомоги від держави. Якщо компанія працює на територіях, де не ведуться бойові дії, підприємцям слід вкласти 50% вартості проекту власними коштами, а решту 50% інвестуватиме держава. На деокупованих територіях ця програма передбачає іншу пропорцію: 80% інвестицій – від держави та 20% – від власників бізнесу». Водночас розширено програму «Доступні кредити 5-7-9%» для підтримки переробки, що дозволяє бізнесу залучати більше фінансових ресурсів. Ліміт збільшено до 150 мільйонів гривень, а пільговий кредит видається на довший строк – до 10 років [177].

Відтак, аналіз еволюції поняття «додана вартість» дозволив глибше зрозуміти процеси формування економічних результатів на рівні окремих підприємств і галузей. Виявили, що в сучасних умовах глобалізаційних процесів створення доданої вартості як правило відбувається не в межах одного суб'єкта господарювання, а в межах складних систем взаємопов'язаних учасників, досить часто розташованих у різних країнах і регіонах.

Величина доданої вартості, отримана господарюючим суб'єктом, залежить: по-перше, від його місця в ланцюгу створення вартості кінцевого продукту або від ефективності здійснюваного виду діяльності; по-друге, від виду і призначення продукту; по-третє, від механізму державного регулювання цін на окремі групи продуктів. За інших рівних умов (у тому числі при однаковому складі видів діяльності в ланцюжку, асортименті, обсязі реалізації та ціні) структура доданої вартості підприємства (або процентне співвідношення між елементами доданої вартості) буде різною.

Отже, результати теоретичного дослідження еволюції поняття додана вартість засвідчили, що дане поняття сформувалося у процесі історичного розвитку економічних поглядів як багатовимірна економічна категорія, що відображає процес створення нової вартості у виробничій діяльності підприємства. Незважаючи на існування різних наукових підходів, її сутнісна характеристика є незмінною, яку розглядаємо як формування вартості, яка додається до вартості сировини, матеріалів, енергетичних і проміжних ресурсів на кожному етапі руху товару від виробника до кінцевого споживача та складається з ренти, оренди, амортизації, заробітної плати з нарахуваннями і прибутку.

1.2. Методика розрахунку та особливості формування ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі економіки

Попри виявлену в ході дослідження незмінну сутність доданої вартості, у змінних сучасних умовах господарювання існує потреба у визначенні оптимальної методики розрахунку доданої вартості на кожному з етапів її формування. В офіційній статистиці України додану вартість розраховують за двома методиками, які кардинально відмінні між собою і мають різні аналітичні цілі та джерела даних для їх визначення (табл. 1.2).

Перший метод – додана вартість розраховується за витратами виробництва згідно офіційної методики обчислення показника «додана

вартість за витратами виробництва» затвердженої Наказом Державної служби статистики № 321 від 4 грудня 2023 року. Даний показник є основним структурним показником діяльності підприємств, який регулярно відображається у щорічних звітах «Додана вартість за витратами виробництва підприємств за їх розмірами за видами економічної діяльності» [44, 103]. Зазначений показник оцінюють по кожному підприємству окремо на основі звітностей (Форма № 1-підприємництво (річна) «Структурне обстеження підприємства» та Форма № 2 «Звіт про фінансові результати»).

Таблиця 1.2

Методика визначення доданої вартості

Джерело	Визначення
Визначення валової доданої вартості згідно з КВЕД (Класифікація видів економічної діяльності)	Валову додану вартість за основною ціною визначають як різницю між випуском продукції за основною ціною і проміжним споживанням за цінами покупців.
Визначення за методикою розрахунку показника структурної статистики «додана вартість за витратами виробництва»	Додана вартість за витратами виробництва характеризує чистий операційний дохід, скоригований на амортизацію та витрати на персонал за звітний рік.
Визначення валової доданої вартості згідно з алгоритмами національних рахунків [217, с. 6]	Виробничий метод. Валову додану вартість за видами економічної діяльності, визначають як різницю між вартістю виробленої продукції в основних цінах і вартістю матеріальних витрат та послуг, спожитих у процесі виробництва. ВВП для економіки в цілому у ринкових цінах визначають як суму валової доданої вартості усіх видів економічної діяльності за усіма інституційними секторами економіки в основних цінах і податків за мінусом субсидій на продукти. Такий метод має важливе значення для здійснення аналізу результатів функціонування економіки, так як дозволяє визначити внесок кожного виду економічної діяльності та кожного інституційного сектора економіки у створення ВВП.
Верховна Рада України Законодавство України Термін «Додана вартість»	Додана вартість означає ціну продукту на умовах франко-завод за відрахуванням митної вартості кожного з включених матеріалів походженням з інших застосовуючих Договірних Сторін, з якими застосовується кумуляція, або якщо митна вартість невідома або не може бути встановлена,- перша підтверджена ціна, сплачена за матеріали у Стороні-експортері.

Продовження табл. 1.2	
О. Ярославський	Додана вартість складається з оплати праці, прибутку та податків мінус субсидії. Вираховується додана вартість шляхом віднімання проміжного споживання від загального випуску продукції.
Ю.Ю.Мороз	Для визначення доданої вартості автор пропонує застосовувати наступну формулу: $(\max) \text{ ДВ} = (\max) \text{ ЧД} - \text{МД},$ де ДВ – додана вартість; ЧД – чистий дохід; МВ – матеріальні та прирівняні до них витрати.
О. Суков	Додана вартість – це ринкова вартість продукції виробника за вирахуванням витрат на ресурси, куплені в інших бізнесів (сировини, матеріалів і послуг). Додана вартість включає в себе витрати компанії на зарплату свого персоналу, прибуток, амортизацію, ренту і оренду.
О.Ю. Агафоненко, П.А. Білоусько	Додана вартість представляє собою вартість виробленої продукції за вирахуванням матеріальних ресурсів і уречевлених послуг, які було спожито у процесі її виготовлення. Тобто вона включає в себе прибуток, заробітну плату і амортизацію конкретного суб'єкта економіки а також податки.
О.М. Світовий	Якщо розглянути елементи доданої вартості, створеної на окремому підприємстві, з погляду власності, то, на нашу думку, їх можна поділити на три групи: - дохід власників капіталу (відсоток на позичковий капітал, рента (орендна плата) та прибуток); - споживання частини основного капіталу власника (амортизаційні відрахування); - частина продукту, виробленого на підприємстві, яким власник розраховується з найманими працівниками за участь у виробництві та реалізації продукції (заробітна плата з нарахуваннями).
І.Л. Гурняк, О.І. Дацко, О.І. Яремчук	Додана вартість на рівні підприємств визначається як різниця між вартістю продукції та вартістю засобів виробництва, або це вартість, що додається в процесі виробництва товарів до вартості сировини, матеріалів, палива на кожній стадії руху товару від виробника до споживача.

Джерело: сформовано автором за [2, 22, 49, 79, 103, 108, 158, 217, 184].

У відповідності до Регламенту Комісії (ЄС) № 32020R1197 від 30 липня 2020 року, який встановлює технічні характеристики та вимоги до передачі структурної бізнес-статистики в країнах ЄС, показник «додана вартість за витратами виробництва» розраховують за алгоритмом: оборот + капіталізоване виробництво + інші операційні доходи, включаючи субсидії на виробництво +,- зміну запасів – витрати на придбані товари та послуги –

податки на продукти, пов'язані з оборотом, які не підлягають вирахуванню – інші податки та збори, пов'язані з виробничою діяльністю.

Даний підхід до розрахунку відповідає встановленим вимогам до надання статистичних даних у межах структурної бізнес-статистики ЄС (SBS) і є адаптованим орієнтиром для країн-партнерів, зокрема України [103]. Розраховані таким чином показники по кожному підприємству сумують і в кінцевому підсумку отримують агрегований показник доданої вартості, який характеризує економіку країни в цілому, окрему галузь або регіон. Така методика повністю враховує європейський підхід до обчислення доданої вартості і передбачає застосування на рівні кожного підприємства з подальшою агрегацією результатів.

Друга методика розрахунку показника доданої вартості базується на методології «Системи національних рахунків (СНР-2008)» і застосовується для складання «Квартальних національних рахунків», зокрема оцінки ВВП та структури інституційних секторів [44]. Згідно даної методики додану вартість розраховують як «різницю між випуском товарів і послуг і проміжним споживанням» [103, с.7]. Отриманий показник характеризує економіку країни в цілому.

Зауважимо, що при розрахунку даного показника випуск товарів і послуг визначають у вартісному виразі як результат виробничої діяльності резидентів, а до проміжного споживання включають матеріальні витрати й витрати на послуги, що були використані у виробничому процесі. Розрахунки здійснюють за видами економічної діяльності (КВЕД) та інституційними секторами відповідно до класифікації Державної служби статистики [79].

Таким чином, показник доданої вартості за витратами виробництва характеризує детальну структурну характеристику мікрорівня, в той час як валова додана вартість є макроекономічною оцінкою, що використовується для побудови системи національних рахунків. Зазначені підходи доповнюють один одного, забезпечуючи при цьому цілісне уявлення про економічну активність в Україні.

Найбільш простим методом розрахунку доданої вартості підприємства вважається модель Ю. Мороза (табл. 1.2), який зазначає, що ключовим джерелом зростання конкурентоспроможності підприємства є створена додана вартість, яку варто визначити за наступною формулою:

$$(\max) \text{ДВ} = (\max) \text{ЧД} - \text{МД}; \quad (1.2)$$

де ДВ – додана вартість;

ЧД – чистий дохід;

МВ – матеріальні та прирівняні до них витрати [108].

На думку О. Сукова додана вартість включає в себе витрати компанії на зарплату свого персоналу, прибуток, амортизацію, ренту і оренду». О. Суков [184]. О. Ярославський притримується думки, що додана вартість складається з оплати праці, прибутку і податків за мінусом субсидій. Вираховується додана вартість шляхом віднімання від проміжного споживання загального випуску продукції [49]. Агафоненко О.Ю. і Білоусько П.А. наголошують, що додана вартість представляє собою вартість виробленої продукції за вирахуванням матеріальних ресурсів і уречевлених послуг, які було спожито в процесі її виготовлення. Тобто вона включає в себе прибуток, заробітну плату, амортизацію і податки [2].

На підставі аналізу існуючих методик оцінювання доданої вартості, *в межах даного дослідження за основу прийнято витратний метод розрахунку доданої вартості.*

У свою чергу, досліджуючи поняття «додана вартість» логічним є приділення уваги ланцюгам доданої вартості, так як важливим є з'ясувати, на якому етапі виробництва створюється найбільша цінність і де відбуваються втрати. У науковій літературі поняття формування ланцюгів доданої вартості не є новим, воно базується на послідовності технологічних і інших процесів, які здійснює підприємство для виробництва та постачання власної продукції для своїх споживачів, завдяки чому ці товари набувають доданої вартості [1]. При цьому, в ході дослідження виявили, що формування ланцюгів доданої вартості включає в себе не лише виробничі та технологічні процеси, а й

логістику, продаж, маркетинг, обслуговування та інші види діяльності, які мають безпосередній вплив на збільшення вартості продукту.

Перші спроби обґрунтувати організаційно-економічний механізм «ланцюга» доданої вартості в продовольчому секторі відображено в класичній «економічній таблиці» (Tableau économique) Ф. Кене (François Quesnay, 1758), де послідовно представлені операції руху продукту й грошових потоків (від сільського господарства до ремісничих класів, де на кожному етапі «додається» вартість»). Ф. Кене у своїй схемі кругових потоків розглядає сільське господарство як джерело чистого продукту, який через послідовно побудовані операції переходить до власників землі та ремісників, де на кожному з етапів «додається» вартість [210]. Таку схему вчені вважають раннім концептуальним прототипом сучасного продуктового ланцюжка. Після Ф. Кене ідеї, які були схожі на ланцюг доданої вартості розвивалися поступово. Так, Адам Сміт у своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.) вперше системно описав поділ праці як джерело підвищення продуктивності. Також А. Сміт розглядав створення вартості як послідовність дій, які виконуються працівниками і підприємствами [172].

Згодом Давид Рікардо [245] заклав основи для подальших моделей розподілу функцій у виробництві. Так, у своїй праці «Принципи політичної економії та оподаткування» (1817 р.) автор розглядав теорію порівняльних переваг, яка передбачає розподіл ролей між країнами або секторами – по суті, це можна вважати першою спробою формування міжнародного ланцюга створення вартості. У свою чергу, Карл Маркс [98] у праці «Капітал» (1867 р.) більш детально аналізував створення доданої вартості у процесі виробництва. Автор вперше ввів поняття експлуатації робочої сили як джерела доданої вартості та створив модель трансформації вартості на кожному етапі виробничого процесу, що в структурному плані нагадує «ланцюг». Пізніше, Альфред Маршал [99] у праці «Принципи економіки» (1890 р.) запровадив поняття «граничної продуктивності факторів виробництва», що впливає на формування вартості на різних етапах. Автор наголошував на важливості

взаємозв'язків між підприємствами, які згодом лягли в основу мережових концепцій.

Сучасною точкою відліку процесу формування доданої вартості на підприємстві вважається робота М. Портера [244], «Competitive Advantage» (1985 р.) в якій він увів поняття «ланцюг створення доданої вартості». Автор вперше представив досить чітку структуру процесів, у яких створюється цінність – від логістики до маркетингу. М. Портер пропонував представити всю діяльність підприємства у вигляді ланцюга формування цінності: підприємство, яке конкурує з іншими підприємствами в певній галузі виконує сукупність окремих, але взаємопов'язаних економічних дій. Кожен вид діяльності в цьому ланцюжку пов'язаний із витратами і з наявними активами, що дозволяє оцінити такі витрати та визначити вартість, яка формується на кожному етапі створення продукту [34].

За М. Портером ланцюг створення цінності складається з дев'яти стратегічно взаємозалежних видів діяльності, п'ять із яких є основними, а інші – допоміжними (рис. 1.1).

Допоміжні види	Інфраструктура компанії					Маржа
	Управління людськими ресурсами					
	Розвиток технології					
	Матеріально-технічне постачання					
	Вхідна логістика	Виробництво	Вихідна логістика	Маркетинг та продажі	Сервіс	
Первинні види діяльності						

Рис. 1.1. Модель ланцюга створення вартості за М. Портером

Джерело: сформовано автором на основі [244].

Так, за М. Портером основна діяльність у сфері створення цінності включає в себе наступні структурні елементи:

- вхідна логістика – види діяльності стосовно отримання, зберігання і сортування продукції від постачальників, контроль, управління матеріально-технічними запасами;

- виробнича діяльність – види діяльності, витрати та активи, спрямовані на перетворення сировини на кінцевий продукт (виробництво, складання,

упаковка, забезпечення функціонування обладнання, установка, сертифікація якості товару);

- вихідна логістика (доставка товару до споживача) – види діяльності, пов'язані з фізичною доставкою товару до покупця (формування кінцевого продукту, обробка замовлення, формування розкладу, відвантаження, транспортування);

- продажі та маркетинг – види діяльності, витрати і активи, що мають відношення до продажу, реклами та просування товару на ринок, маркетингового дослідження й планування, підтримки дилерів і дистриб'юторів.

- обслуговування (сервіс) – види діяльності, витрати і активи, призначені для забезпечення допомоги покупцям в установці, доставці запасних частин, обслуговуванні та ремонті, для технічного сприяння, інформування покупців і розгляду скарг [244].

Допоміжна діяльність, у свою чергу, включає наступні елементи (рис. 1.1):

- розвиток технології (ноу-хау, технологічні нововведення, які використовуються в кожній ланці ланцюга цінності) – види діяльності, витрати і активи, що мають відношення до процесу дослідження й розвитку продукту, поліпшення процесу проектування, розробка необхідного обладнання, розвиток матеріального забезпечення, системи телекомунікації, комп'ютерні розробки, нові можливості баз даних, розвиток комп'ютерної системи підтримки.

- управління персоналом – види діяльності, витрати і активи, що мають відношення до найму працівників, підготовки, розвитку та соціального забезпечення персоналу, відносини між працівниками, підвищення професіоналізму (майстерності).

- інфраструктура фірми – види діяльності, витрати і активи, що мають відношення до загального керівництва, бухгалтерії та фінансів, юридичних питань, безпеки й охорони конфіденційності, інформаційної системи управління, та інші функції вищого керівництва.

- матеріально-технічне постачання – закупівля сировини, забезпечення поставок [244].

У своїй праці М. Портер також розглядав зв'язки, які виникають між основними і допоміжними видами діяльності. Учений зазначав, що аналіз окремих ланок ланцюга не може бути достатнім для прийняття стратегічних рішень, взаємозв'язок між різними видами діяльності також має важливе значення. Саме тому, М. Портер розглядав відносини між первинною і вторинною діяльностями та розділяв основну діяльність у внутрішньому та зовнішньому середовищі. Відправною «точкою» при цьому виступає придбання матеріалів, сировини і комплектуючих, які доставляються у внутрішнє середовище підприємства. Вхідна логістика полегшує процеси створення продукції, так як усі витрати акумульовані й розподілені всередині даного етапу. Операційний етап несе відповідальність за розробку товару і передачу його замовнику. Решта етапів основної діяльності підприємства націлена на взаємодію з зовнішнім середовищем, тобто споживачами (на переконання покупки продукту, надання підтримки в його використанні). Основна діяльність взаємодіє з допоміжною з метою створення цінності для організації та кінцевих споживачів [244].

Зазначимо, що модель ланцюга цінності М. Портера здійснила вагомий прорив в економічній науці, проте вона мала певні недоліки, які намагалися подолати послідовники автора. Одним із головних недоліків вважалося те, що зазначена концепція розглядала ланцюг цінності певного підприємства, проте не враховувала зв'язки з зовнішнім середовищем, тобто не брала до уваги вплив інших її учасників (постачальників, дистриб'юторів, конкурентів) на формування цінності товару. У зв'язку з цим, згодом дана концепція трансформувалася з взаємодії видів діяльності всередині підприємства в інтеграційний процес групи підприємств, які функціонують на релевантному ринку.

Доповненням класичної моделі Портера стало розширене трактування ланцюга створення цінності, запропоноване А. Томсоном і Дж. Стріклендом у

відомій праці «Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance» (1985 р.). Суть їхнього підходу базувалася на тому, що створення цінності не обмежується лише внутрішніми процесами підприємства, а обіймає значно ширшу мережу взаємопов'язаних етапів і учасників. Тобто, вони вважали, що ланцюг створення цінності виходить за межі одного підприємства, так як у створенні кінцевої цінності беруть участь постачальники, партнери, дистриб'ютори, логісти та інші суб'єкти [250].

Серед сучасних учених дуже схожий підхід, але більш розширений порівняно з моделлю Портера представили М. Невес, Л. Кастро і М. Консолі. Учені наголошували на необхідності більш широкого погляду на фірму, який включає мережу, в межах якої вона працює. Також даний підхід доповнив погляди А. Томсона і Дж. Стрікланда, які наголошували на взаємозв'язку фірми з зовнішнім середовищем. Тобто автори запропонували більш ширший погляд на фірму, включаючи її мережу взаємодій із різними учасниками ринку [238].

Таким чином, у процесі дослідження виявили, що ідея «ланцюга доданої вартості» пройшла досить довгий шлях – від макроскопічної моделі руху вартості у працях Ф. Кене і інших класиків політичної економії та структурованого інструменту стратегічного управління у Майкла Портера до цінності, що створюється на рівні всієї мережі, де основна увага приділяється зв'язкам, кооперації та інтеграції між виробниками, переробниками, логістами, ритейлерами й споживачами у М. Невеса, Л. Кастро та М. Консолі (рис. 1.2).

Нині вітчизняні науковці також займаються вивченням питань формування ланцюгів доданої вартості. Так, Россоха В.В., Нечипоренко О.М. розглядають ланцюг створення вартості як описову модель, яку використовують для висвітлення послідовності всіх операцій і функціональних дій для виробництва продукту та доведення його до споживача. Ланками в такому ланцюзі виступають різні види діяльності за допомогою яких виготовляють продукти, що мають споживну вартість.

Тобто, ланцюг вартості складається з послідовно пов'язаних між собою виробничих процесів.

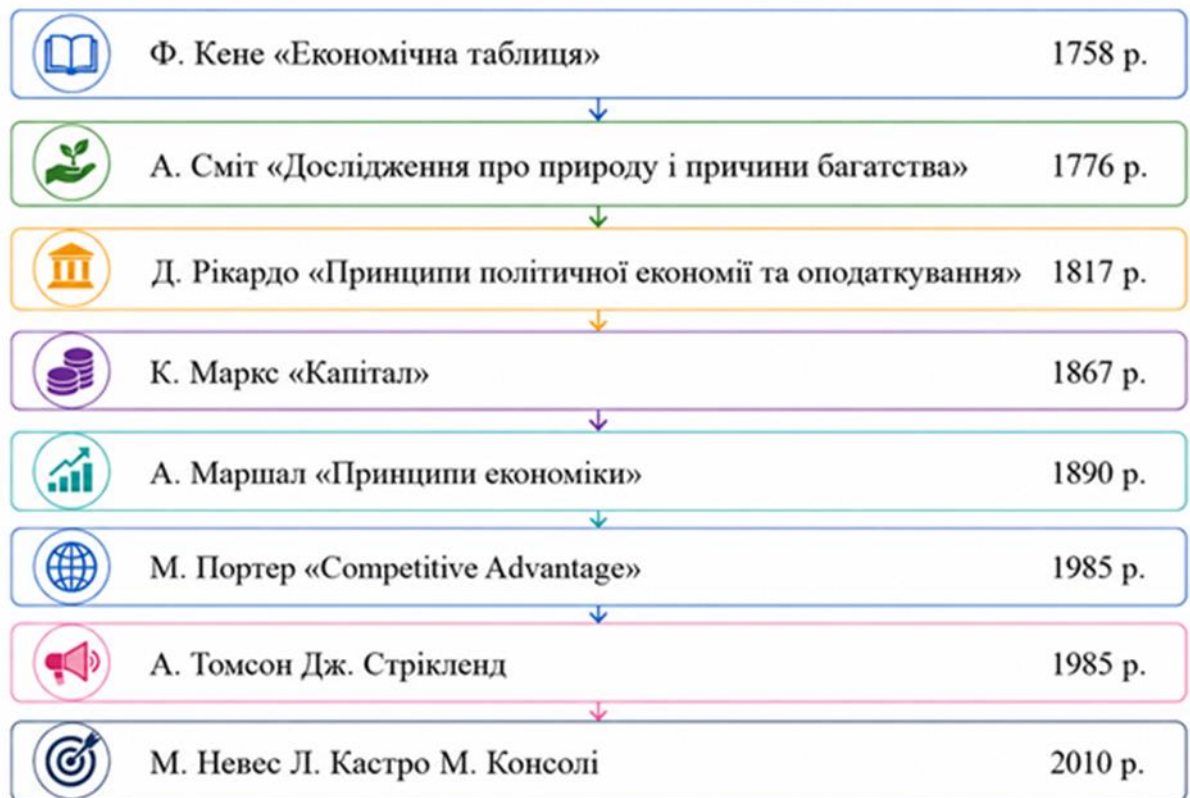

Рис. 1.2. Періодизація вчень про ланцюги створення доданої вартості
Джерело: сформовано автором за [98, 99, 171, 210, 251, 244, 245].

Основною ціллю концепції створення ланцюга вартості є скорочення непродуктивних функцій, а ключовим принципом – збільшення цінності продукту. Тому термін «ланцюг вартості» ототожнюють з «ланцюгом цінності», який має ринкову привабливість. Зауважимо, що в даній концепції особливе місце посідає цілеспрямованість такого процесу, тобто всі види діяльності направлені на досягнення однієї мети – одержання додаткової, суспільно-необхідної вартості [150].

Розглядають ланцюг доданої вартості (Value Chain) і як сукупність усіх видів діяльності, які підприємство виконує для створення продукції, додаючи цінності на кожному етапі виробництва від сировини до кінцевого споживача для отримання конкурентних переваг. При цьому, його структура включає такі основні види діяльності (логістику, виробництво, маркетинг, сервіс) та

допоміжні (управління персоналом, технології, інфраструктуру), а суть полягає в максимізації цінності та мінімізації витрат для споживача [105].

Досить схожої думки притримується Калініченко З.Д., який вважає, що «ланцюг доданої вартості включає в себе послідовність взаємопов'язаних дій, що здійснюються в межах однієї компанії або між декількома учасниками ринку, що включають весь цикл створення продукції: від добування сировини й розробки концепції продукту до його виробництва, маркетингу, логістики, продажу та післяпродажного обслуговування. Формування зазначених ланцюгів дає змогу системно аналізувати, на яких саме етапах виробничо-господарського процесу формується додана вартість, які з учасників ланцюга її найбільше генерують, а також де найбільше [71].

Окрім того, як зазначає О.Ю. Абдула на підприємстві важливим є постійне дослідження ланцюгів створення вартості, так як воно дає можливість одержати наступні результати:

1) підвищити конкурентоспроможність: з огляду на глобальні економічні зміни і зростання конкурентного тиску підприємства постійно працюють над шляхами підвищення своєї конкурентоспроможності. Тому, детальний аналіз і оптимізація ланцюга створення вартості надає змогу вчасно виявити слабкі місця і вжити конкретних заходів для підвищення операційної ефективності;

2) підвищити ефективність використання ресурсів: ланцюг створення вартості дає можливість підприємствам краще розуміти чи ефективно використовуються їхні ресурси та слугує своєрідним інструментом для зниження витрат виробництва і підвищення продуктивності;

3) забезпечити інноваційність розвитку: дослідження ланцюга створення вартості є передумовою для впровадження інноваційних підходів і сучасних технологій, які в значній мірі можуть покращити виробничі процеси та надання послуг;

4) досягти адаптивності: в умовах динамічної ринкової конкуренції сучасні ринки дуже швидко змінюються, тому здатність адаптуватися до таких

змін є дуже важливою для конкурентоспроможності підприємства. Відтак, аналіз ланцюга створення вартості підвищує рівень адаптивності та допомагає швидко реагувати на зовнішні виклики;

5) підвищити ефективність стратегічного планування: розуміння суті формування ланцюга створення вартості дозволяє керівникам підприємств розробляти і впроваджувати більш ефективні стратегії розвитку бізнесу, враховуючи при цьому як внутрішні, так і зовнішні фактори;

6) поліпшити якість: оптимізація ланцюга створення вартості сприяє поліпшенню якості продукції чи послуг, що у свою чергу підвищує задоволеність споживачів і зміцнює ринкові позиції підприємства [1].

Отже, вважаємо, що дослідження ланцюгів створення вартості є вагомим інструментом для оптимізації управлінських процесів, формування стабільної динаміки розвитку і збереження конкурентних переваг на ринку. У цілому опис ланцюга створення доданої вартості розглядаємо, як певну функціональну модель бізнес-процесу, що включає в себе окремі вхідні елементи, стадії їх перетворення на кілька проміжних продуктів і вихід на кінцевий продукт. Також дана бізнес модель включає низку центрів відповідальності (функціональні підрозділи підприємства), кожен із яких виконує свою роботу на визначених стадіях для досягнення кінцевої мети і бажаного результату. Кожна зі стадій такого ланцюга пов'язана з певними виробничими витратами, проте наділяє проміжний продукт додатковими споживчими якостями.

Таким чином, дійшли висновку, що кожен із етапів ланцюга доданої вартості суттєво підвищує якість продукту, робить його більш привабливим і конкурентоспроможним і тим самим підвищує його цінність і вартість для кінцевого споживача, а отже, потенційно підвищує прибуток підприємства.

Високим рівнем складності в сучасних умовах господарювання характеризується процес формування ланцюгів створення вартості в аграрному секторі економіки, що зумовлено залежністю галузі сільського господарства від впливу чинників внутрішнього й зовнішнього середовища і

низки застережень, пов'язаних із безпечністю і якістю продуктів харчування. У сільському господарстві створення вартості здійснюється на основі використання залучених у виробничий процес природних, матеріальних, людських, інноваційно-технологічних, підприємницьких і нематеріальних факторів виробництва. Тому, кожна ланка ланцюга дає змогу встановити вартість витратної частини товару і є відображенням господарської діяльності підприємств.

На кожному з етапів товароруху аграрної продукції від виробника до споживача додається вартість кожного з учасників ланцюга, що підсилює проміжний продукт додатковими споживчими якостями і характеризується як новостворена вартість. Величина доданої вартості для кінцевого споживача визначається глибиною переробки сировини, структурою асортименту та якістю виробленої продовольчої продукції, що підвищує її цінність, вартість, виручку від реалізації й зменшує частку сільського господарства в ланцюзі доданої вартості. Науковці Россоха В.В., Нечипоренко О.М., притримуючись думки, що додана вартість є різницею між вартістю випуску продукції та проміжним споживанням ресурсів (сировина, матеріали, послуги), зазначають, що саме на рівні агрохарчових ланцюгів здійснюється концентрування зазначеної цінності у виробниках, переробниках і логістиці [113, 152].

Отже, ланцюг вартості в аграрному секторі економіки України – «це послідовність дій, які виконують товаровиробники другої і третьої сфери агропромислового комплексу, щоб забезпечити постачання продуктів кінцевому споживачу» [150]. Під послідовністю дій розуміють поетапний логічний рух технологічно-спорідненої продукції по стадіях виробництва, починаючи з випуску сільськогосподарської сировини, продовжуючи її промисловою переробкою і закінчуючи постачанням напівфабрикатів і готових продуктів кінцевим споживачем.

У свою чергу Грабек Я.А. [35] вважає, що з точки зору організації в аграрному секторі економіки ланцюг вартості може перебувати у двох формах, які конкурують між собою – глобальній і внутрішній. Основною відмінністю

між ними є канали реалізації і постачання сільськогосподарської сировини. Так, для прикладу, матеріальною основою розвитку глобального ланцюга вартості є функціонування експортного каналу реалізації аграрної продукції та імпортного каналу постачання сировини підприємствам переробної промисловості. Поряд із цим матеріальною основою розвитку внутрішнього ланцюга вартості є продаж сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку вітчизняним підприємствам переробної промисловості. Із позиції забезпечення національних економічних інтересів, ключовим чинником яких є продукування суспільним виробництвом гранично високої доданої вартості, провідним напрямом національної аграрної політики повинно бути стимулювання розвитку внутрішнього ланцюга вартості.

У рамках даного дослідження подальшу увагу зосередили на аналізі особливостей формування ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі національної економіки. Виробництво продукції в сільськогосподарських підприємствах на відміну від промислових пов'язане з високим рівнем ризику та невизначеності тому формування ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі має свої особливості.

1. *Сезонність і біологічні цикли.* Виробництво сільськогосподарської продукції досить тісно пов'язане з природними умовами, що обумовлює циклічність виробництва продукції. У свою чергу це зумовлює надходження продукції на переробку лише в певні місяці року, що викликає пікові навантаження на інфраструктуру, які значний час до цього практично не використовувалися. Тому, досить висока сезонна концентрація безпосередньо впливає на зниження цін на сільськогосподарську продукцію, що призводить до зменшення доданої вартості в період надлишку

Також, для забезпечення стабільності ланцюга підприємства повинні мати сушарки, холодильні установи, склади, які також використовуються тільки в певні місяці року, що підвищує собівартість продукції та зменшує її ефективність.

Через кліматичні умови (посухи, ранні заморозки) виробники сільськогосподарської продукції не завжди в змозі гарантувати заплановані обсяги та якість своєї продукції, що обмежує їхню можливість укладання довгострокових контрактів, а отже й можливість планування створення доданої вартості. До того ж нестабільність забезпечення сировиною не дає змоги переробним підприємствам працювати протягом року на повну потужність, що робить інвестиції в переробку продукції менш привабливими, гальмуючи тим самим розширення ланцюга доданої вартості [149].

2. *Сировинна спрямованість*. Історично аграрний сектор України орієнтований на експорт сировини (зерно, насіння, олія), що зменшує додану вартість всередині країни, так як сировина має найнижчу додану вартість у порівнянні з продуктами глибокої переробки. Глибока переробка в середині країни (пакування, фасування, логістика, маркетинг) дає можливість створювати значно більше робочих місць, яких Україна недоотримує через експорт сировини. Відповідно, втрачаються податки, які могли б надходити від внутрішньої переробки. Тому, вигоду отримують ті країни, які купують українську сировину і перетворюють її на товар із високою націнкою. Сировинні ринки волатильні і значно залежать від світових цін та валютних коливань, що робить нестабільними прибутки українських виробників, а інвестиції – ризикованими. Продукти ж доданою вартістю більш стабільніші в ціні і мають вищу маржу [134].

Країни, які експортують сировину як правило завжди знаходяться на нижчому рівні в глобальних ланцюгах вартості, що обмежує їх вплив на формування цін, стандартів і просування власних брендів. Через сировинну орієнтацію повільно розвивається переробна інфраструктура. Тому відсутність заводів, кластерів, логістичних центрів є вузьким місцем, що гальмує розвиток ланцюгів із високою доданою вартістю. Для прикладу, Україна є одним із найбільших виробників соняшнику у світі. Але значна частина нефасованої олії протягом останніх років відправляється на експорт, також збільшується і експорт насіння. Однак, за умови повної переробки

сировини (олія, майонез, маргарин, готові кулінарні вироби) додана вартість може зрости в декілька разів, що значно збільшить частку прибутку в середині країни [193].

3. *Низький рівень кооперації між учасниками ланцюга.* Досить часто малі та середні виробники сільськогосподарської продукції діють ізольовано, що значно ускладнює формування цінності на всіх етапах виробництва продукції: від її вирощування до продажу кінцевому споживачеві. Тому, як наслідок, відсутність кластерної взаємодії знижує ефективність і є своєрідним бар'єром для ефективного формування доданої вартості в аграрному секторі економіки країни. При цьому, кластер вважається перспективною формою створення доданої вартості, так як це узгоджена взаємодія між усіма учасниками агропродовольчого ланцюга: від виробників і переробників до логістів, трейдерів, експортерів і ритейлерів [207]. Його мета оптимізувати виробничі процеси, зменшити втрати, узгодити стандарти, підвищити ефективність і якість продукції. Дане питання не залишається і поза увагою держави.

Тому, вважаємо, що втрата цілісності ланцюга негативно впливає на додану вартість, адже виробники аграрної продукції не маючи тісних зв'язків із переробними підприємствами чи торгівельними організаціями досить часто не знають кінцевих вимог ринку (якість, упаковка, сертифікація). Як наслідок, вироблена сировина не відповідає ринковому попиту, виробники змушені продавати її за заниженою ціною, не отримуючи при цьому доданої вартості. При цьому кожен учасник самостійно вирішує свої завдання, що призводить до зростання собівартості й зменшення прибутку. Також варто відмітити, що поодинокі виробники сільськогосподарської продукції не мають можливості побудувати міні-завод, сушарку чи елеватор. А при відсутності горизонтальної кооперації вони не в змозі переробити продукцію локально, тому реалізують її у вигляді сировини, тобто з мінімальною доданою вартістю.

У свою чергу, практика свідчить, що за відсутності спільного планування (особливо при експорті) важко забезпечити стабільну якість, безпеку і сертифікацію продукції, що вимагають ритейлери та міжнародні

партнери. Як наслідок втрачаються контракти, продукція продається на внутрішньому ринку з низькою маржею.

4. *Обмежена інфраструктура переробки і збуту* обмежує глибоку переробку і можливість реалізувати готову продукцію з високою доданою вартістю. Особливо це стосується регіонів де не вистачає сертифікованих елеваторів, сучасних холодильних установ, міні-заводів, логістичних центрів особливо для малих форм господарювання.

Нині значна кількість сільськогосподарських виробників мають доступ лише до первинної обробки продукції (сушіння, очищення, базове фасування). Тому, відсутність міні-заводів із виробництва олії, борошна тощо змушує виробників реалізувати сировину, не проходячи при цьому «довгі етапи формування вартості». Як результат, більша частина доданої вартості залишається в посередників або зарубіжних переробників [67].

Також через поганий стан доріг і транспортної інфраструктури суттєво зростають витрати на доставку сировини до найближчого переробника чи термінала. Особливо в регіонах із низькою щільністю переробки (північні та західні області) логістика «з'їдає» частину доданої вартості. Також існує значна залежність від посередників, тобто якщо фермер через відсутність логістики не має прямого виходу до ринку, він змушений продавати свою продукцію через посередників, які мають інфраструктурну перевагу і таким чином забирають левову частину прибутку, яку міг би отримати виробник. Отже, обмежена інфраструктура переробки і збуту виступає критичним бар'єром для розвитку ланцюгів з високою доданою вартістю. Як наслідок, без неї виробники змушені залишатись «сировинними гравцями», втрачаючи контроль над ціною та не можливістю інвестувати в глибоку переробку [113].

5. *Інституційні бар'єри та нестабільна політика.* Часті зміни у фіскальному законодавстві, обмежений доступ до державної підтримки, експорту, земельні обмеження – створюють невизначеність у створенні довгострокових ланцюгів. Високі регуляторні ризики стримують інвестиції в

переробку, яка є капіталомістким етапом, що формує найбільшу частку доданої вартості.

У ході дослідження виявили, що через нестабільність законодавчої бази (ПДВ, імпорتنі мита, обмеження експорту) українські виробники не ризикують вкладати кошти у будівництво нових заводів, логістику, фасувальні цехи, тощо. Як наслідок – сільськогосподарська продукція в більшій мірі продається як сировина. Окрім того, існуюча недовіра, особливо на місцевому рівні, до захисту прав власності, контрактів і угод спонукає бізнес уникати довготривалих партнерських відносин, натомість обмежуючись короткими і простими ланками (виростив – продав). Тому, відсутність надійних інституцій є перешкодою до формування кластерів і кооперативів, де, як ми уже зазначали раніше, в основному концентрується додана вартість.

Нині, програми державної допомоги в більшій мірі зосереджені на вирощуванні продукції, тоді як підтримка інвестиційних проектів у переробну промисловість є незначною або складною для отримання, що у свою чергу формує структурну диспропорцію, тобто підтримується виробництво сировини, а не кінцевий продукт з високою доданою вартістю [232].

Окрім того, на даний час спостерігається залежність українського аграрного сектору від політичного циклу. Так, через зміну урядів і політичних пріоритетів, аграрна політика досить часто змінюється кожні 2-3 роки, тому стратегічні ініціативи (підтримка агрокластерів, програми переробки) часто залишаються незавершеними або скорочуються, що підриває довіру бізнесу. Отже, інституційна слабкість і політична нестабільність є системними бар'єрами, які стримують розвиток глибокої переробки, кластерної взаємодії та інвестицій в аграрний сектор, що обмежує можливість формування сталих ланцюгів доданої вартості в межах країни [212].

6. *Потенціал вертикальної інтеграції.* Підприємства, які поєднують декілька етапів (вирощування → переробка → фасування → експорт) мають найбільшу можливість створення доданої вартості. Прикладом таких

структур, які формують повноцінні ланцюги є агрохолдинги (НІБУЛОН, Кернел, МХП та ін.) [21].

7. *Значення експортно-орієнтованих стандартів.* Для виходу на зовнішні ринки продукція підприємств має відповідати міжнародно визнаним вимогам до якості, безпеки та екологічності продукції, які є обов'язковими або бажаними для виробників продукції. Найпоширенішими з них є:

- ISO 22000 – система управління безпечністю харчових продуктів;
- HACCP – аналіз ризиків і контроль критичних точок;
- GlobalG.A.P. – стандарти для сільгоспвиробників;
- IFS, BRC, FSSC – стандарти для виробників і ритейлерів у ЄС [141, 164].

Виробники, продукція яких відповідає міжнародним стандартам, мають можливість експортувати її у країни ЄС, Канаду, Японію, країни Близького Сходу – де ціна на сертифіковану продукцію є вищою на 20-100%, що забезпечує їм преміальну надбавку до базової ціни, що, у свою чергу, формує вищу додану вартість у межах країни.

У процесі написання дисертаційної роботи з'ясували, що впровадження міжнародних стандартів потребує систематизації виробничих процесів, обліку, контролю за якістю, персоналу та документації, що у свою чергу, підвищує ефективність виробничих процесів, знижує втрати та збільшує чисту додану вартість [237]. Сертифікований виробник має можливість не тільки продавати сировину, а й переробляти її (пастеризувати або фасувати), маркувати, постачати в торговельні мережі, створювати власний бренд, що дозволяє залишати більшу частину вартості на території країни.

Іноземні покупці згодні підписувати довгострокові контракти з сертифікованими постачальниками. Це зменшує ризики збуту продукції, гарантує сталість доходів і дозволяє планувати інвестиції – у глибшу переробку чи розширення виробництва. Таким чином, наявність міжнародної сертифікації підвищує інвестиційну привабливість підприємств, що є дуже важливим особливо для агростартапів, сімейних фермерських господарств і експортерів, які шукають партнерів, гранти чи фінансування.

На думку Світового О.М. [157] технологічна недосконалість виробництва та її значна енергозатратність не дають змогу, наприклад, підприємствам олійно-жирової галузі отримувати більшу суму доданої вартості. Із погляду власності, елементи доданої вартості, створеної на окремому підприємстві, автор поділяє на три групи: дохід власників капіталу (відсоток на позичковий капітал, рента (орендна плата) і прибуток); споживання частини основного капіталу власника (амортизаційні відрахування) та частина продукту, виробленого на підприємстві, яким власник розраховується з найманими працівниками за участь у виробництві та реалізації продукції (заробітна плата з нарахуваннями).

Здійснений аналіз методичних підходів до визначення доданої вартості дозволив встановити, що її формування є результатом складної взаємодії виробничих, технологічних, логістичних і ринкових процесів на всіх етапах ланцюга доданої вартості. У зв'язку з цим виникає необхідність аналізу розрахунку доданої вартості на основних етапах її формування, зокрема в олійно-жировому комплексі, яка відображає механізми трансформації сировини у продукцію з вищим рівнем переробки (табл. 1.3).

Отже, аналіз основних етапів формування доданої вартості свідчить, що її зростання в олійно-жировому комплексі прямим чином залежить від рівня технологічної переробки продукції, інтеграції всіх учасників ланцюга створення вартості та розвитку виробництва продукції з високою часткою інтелектуально-технологічної складової.

Відповідно, систематизувавши методичні підходи до формування ланцюгів доданої вартості, дійшли висновку, що найбільш поширеними є дві методики: згідно першої додану вартість розраховують за витратами виробництва, друга базується на методології «Системи національних рахунків (СНР-2008)» і застосовується для складання «Квартальних національних рахунків», зокрема оцінки ВВП і структури інституційних секторів.

Таблиця 1.3

**Концептуальні засади формування доданої вартості в ланцюгу
переробки олійних культур**

Етапи формування доданої вартості	Суб'єкти створення доданої вартості	Суть формування доданої вартості	Розрахунок
1. Виробничий	Сільськогосподарські виробники (фермерські господарства, агрохолдинги)	Формується у процесі вирощування культур шляхом трансформації ресурсів у сільськогосподарську продукцію	$DV_1 = B - MP^*$
2. Переробний	ОЕЗ (олійно-екстакційні заводи)	Здійснюється внаслідок переробки олійних культур у олію, шрот і супутню продукцію	$DV_2 = V - IC^*$
3. Збутовий	Оптові та роздрібні торговельні мережі, трейдери	Створюється через логістичне забезпечення, маркетинг, брендування і просування продукції на ринку	$DV_3 = TM - LC^*$
4. Глибока переробка	Спеціалізовані підприємства глибокої переробки	Максимальний обсяг доданої вартості досягається шляхом виробництва продукції з високим рівнем технічної переробки	$DV_4 = V_{hp} - IC_{hp}^*$

*DV – додана вартість; B – виручка від реалізації продукції; MP – матеріальні витрати; V – вартість виробленої продукції; IC – проміжне споживання; TM – торговельна маржа; LC – логістичні та збутові витрати; V_{hp} – вартість продукції глибокої переробки; IC_{hp} – проміжне споживання у процесі глибокої переробки.

Джерело: сформовано автором.

Дослідивши особливості формування ланцюгів доданої вартості встановили, що до найбільш вагомих відносяться: переорієнтація з експорту сировини на виробництво готової продукції, посилення кооперації, розвиток переробної інфраструктури та державна підтримки кластерних моделей.

1.3. Значення олійних культур у національному господарстві України та їх потенціал у формуванні доданої вартості

До олійних культур відносять велику групу рослин, насіння та плоди яких містять жирну олію і є сировиною для її одержання. До них належать соняшник, сафлор, мак, кунжут, перила, арахіс, ріпак, ріжій, рицина, гірчиця, льон олійний тощо, тобто, це ті культури, насіння або плоди яких містять не менш як 15% олії. Рослинну олію виробляють також із насіння сої і прядивних рослин – льону-довгунця, конопель, бавовнику та ін.

Для виробників сільськогосподарської продукції в Україні виробництво олійних культур є одним із основних джерел формування прибутку, що дає їм змогу забезпечувати ефективну діяльність. Поряд із цим воно відіграє важливу роль у розвитку національної економіки, так як забезпечує населення країни цінними продуктами харчування, галузь тваринництва – якісним і безпечним кормом, а переробну промисловість – сировиною. До того ж, олійна продукція користується значним попитом на світовому ринку, що зумовлено не лише зміною харчових пріоритетів значної частини населення світу, а й динамічним зростанням на світовому ринку виробництва біодизельного палива, основою якого є рослинні олії та все більше зростаючою потребою у високобілкових кормах рослинного походження.

Із огляду на пріоритетність і важливе економічне значення виробництва олійних культур в економіці країни в даному дослідженні акцент було зроблено на трьох найбільш характерних представниках олійної групи – соняшнику, сої та ріпаку, які відіграють визначну роль у формуванні доданої вартості в агропродовольчому секторі України. Вибір саме цих культур для дослідження зумовлений тим, що соняшник, соя і ріпак є основними олійними культурами в Україні. У свою чергу серед цих трьох культур головною олійною культурою є соняшник, у насінні районованих сортів і гібридів якого міститься 50-52% олії, а в селекційних – до 60%. У порівнянні з іншими олійними

культурами він забезпечує найбільший вихід олії з одиниці площі. У нашій державі на соняшникову олію припадає 98% загального виробництва олії [19].

Соняшник є відносно молодого сільськогосподарською культурою і однією з чотирьох важливих їстівних олійних культур у світі, враховуючи сою, ріпак і арахіс. Як олійну культуру його почали вирощувати близько 150 років тому. Батьківщиною його вважаються південно-західні райони Північної Америки, де й до сьогоднішнього дня поширені його дикі форми. Корінні народи використовували соняшник для харчування, виготовлення барвників і лікувальних цілей. Одомашнення соняшнику північно-американськими індіанцями археологи відносять до 3000 року до н. е. У багатьох індіанських культурах соняшник вважали символом божества Сонця. Та й після того, як 500 років тому іспанські завойовники завезли соняшник у Європу і в 1510 році висадили в Мадридському ботанічному саду, назва цієї «квітки, що повертається за сонцем», на всіх європейських мовах відображає цю особливість. Коли на початку 16 ст. іспанські конкістадори завезли соняшник до Європи, то спочатку його вирощували як декоративну рослину в ботанічних садах, а згодом почали використовувати насіння соняшника в їжу [174].

Назва рослини на багатьох мовах співзвучна і має один корінь: в Україні його ніжно називають соняшник, у Болгарії – с'лнеоглед, у сербів – солнцекрет, поляки називають його слунечніком, на німецькій мові соняшник – зоненблюме (сонячна квітка), англійською – сонфлоуер (квітка сонця) [206].

В Україні соняшник почали активно вирощувати в XIX столітті. Українські чорноземи виявилися ідеальними для цього і він став однією з основних сільськогосподарських культур. У XX столітті Україна стала одним із найбільших виробників соняшника у світі [174].

Отже, соняшник пройшов довгий шлях від священної рослини індіанців до однієї з найважливіших сільськогосподарських культур у світі.

За агротехнічними характеристиками соняшник вважається відносно теплолюбною та вимогливою до вологості культурою, особливо в період цвітіння і формування насіння. Дуже вибагливий до інтенсивного сонячного

освітлення, тому для його вирощування потрібно обирати добре освітлені ділянки. Культура гарно росте на чорноземах різних типів і каштанових ґрунтах. Однак, при вирощуванні соняшнику варто враховувати таку його особливість, як виснаження ґрунту, тому рослину не рекомендується вирощувати на одному і тому ж місці кілька років поспіль [66].

Варто відмітити багатофункціональність і унікальні властивості соняшнику, які зумовлюють його широке застосування в харчовому, аграрному, фармацевтичному та енергетичному секторах. До позитивних характеристик культури варто віднести, насамперед, значимість соняшникової олії, яка надзвичайно багата кальцієм і залізом, а також вітамінами А і D. Це продукт рослинного походження, а тому не може містити холестерину. Але, що цікаво, багато виробників у рекламних цілях спеціально акцентують увагу на його відсутності. Соняшкову олію широко використовують у харчовій промисловості як основний компонент для виробництва кулінарних жирів, маргаринів, консервів, соусів, майонезів, хлібобулочних і кондитерських виробів. Завдяки високій температурі димлення і стабільним органолептичним властивостям вона також є основою для смаження, обсмажування та глибокої термообробки продуктів. Насіння соняшника, завдяки високому вмісту жиру та білка, використовують у харчовій промисловості як самостійний продукт або як інгредієнт для приготування різних страв [174].

Окрім традиційного застосування в харчовій промисловості, соняшnikова олія є перспективною сировиною для виробництва біодизеля – екологічно чистого альтернативного виду палива. Перспективними перевагами використання насіння соняшнику для біодизеля є:

- висока якість олії (містить здебільшого ненасичені жирні кислоти, що сприяє забезпеченню низькотемпературних характеристик палива;
- низький рівень викидів CO₂ в порівнянні з дизелем на нафтовій основі;
- біорозкладність і нетоксичність продукту;
- можливість локального виробництва і зменшення енергетичної залежності.

Зважаючи на актуальність зазначеної проблеми щодо забезпечення енергетичної незалежності, вважаємо, що для України виробництво біодизеля з насіння соняшнику може стати одним із перспективних напрямів диверсифікації агропереробки та, як наслідок, підвищення доданої вартості, особливо в умовах переходу до зеленої енергетики, яка на сьогодні стрімко розвивається.

При переробці насіння соняшника на олію у вигляді побічної продукції отримують близько 35% шроту або 33% макухи, що вважається цінним концентрованим високобілковим кормом, який використовують у якості самостійного корму чи як інгредієнт комбікормових сумішей для годівлі тварин. Макуха соняшнику є однією з найбільш доступних харчових добавок, яка відрізняється низькою вартістю і високою поживною цінністю. Одними з основних споживачів соняшникової макухи є птахофабрики і виробники комбікормів. Також для годівлі тварин використовується зелена маса соняшника в чистому вигляді або в суміші з бобовими чи іншими кормовими культурами [97].

Характерним для соняшнику є й те, що це рослина-медонос – так при цвітінні з 1 га посівів бджоли збирають близько 40 кг меду. Також таке явище має і значне агротехнічне значення, так як у результаті запилення квіток, поліпшується врожайність культури [168].

Досить цікавим є виявлений у ході дослідження факт щодо того, що соняшники можуть видаляти токсини з забрудненого ґрунту, такі як свинець, миш'як, уран, оскільки вони є природними дезактиваторами ґрунту. Є приклади, що соняшники навіть використовувалися для очищення ґрунту в тих місцях, де сталися одні з найбільших у світі екологічних катастроф, наприклад – Чорнобиль (Україна, 1986 р.) і Фукусіма (Японія, 2011 р.). При цьому мало хто знає, що у 2012 році американський астронавт Дон Петтіт доставив насіння соняшника на Міжнародну космічну станцію для вивчення процесу озеленення рослин.

До слова, латинська назва соняшника (*Helianthus*) перекладається як «сонячна квітка». І це зовсім не випадковість, адже люди помітили, що ці рослини постійно повернуті в напрямку до Сонця (про що вже було сказано вище). Вчені називають цю особливість «геліотропність». Але й це не спроста, у тканинах соняшника міститься фітогормон ауксин, який стимулює ріст і розвиток рослини за рахунок сонячного освітлення [213].

До того ж, соняшник є однією з небагатьох сільськогосподарських культур, яка, в умовах нестачі поживних елементів і вологи здатна давати певний урожай і приносити прибуток її виробникам. Зважаючи на те, що Україна знаходиться в декількох кліматичних поясах, залежно від регіону вирощування гібридів насіння соняшнику може стикатися з тими чи іншими проблемами. Найбільш родючими і сприятливими для вирощування насіння соняшнику вважаються землі Лісостепу і частково Полісся. До них відносять території Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Черкаської, а також частково Кіровоградської, Дніпропетровської, Сумської, Житомирської, Луганської та Донецької областей. На ґрунтах насичених вологою і поживними елементами гібриди соняшнику здатні реалізувати по максимуму свій потенціал і забезпечувати при цьому врожайність від 3,5 до 5 т/га. Однак є певні посушливі території, особливо в останні роки, де досить складно отримати врожайність хоча б 3 т/га. До таких територій відноситься Степова зона України, а саме: Херсонська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, більшою мірою Дніпропетровська, Кіровоградська, Донецька і Луганська області [24].

На жаль, повномасштабна війна в Україні внесла свої корективи в географію вирощування насіння соняшнику, що призвело до тимчасової втрати або скорочення посівних площ під цією культурою в традиційно провідних регіонах країни – зокрема, в Херсонській, Запорізькій, Луганській і частково Донецькій областях. У свою чергу, це зумовило перерозподіл виробничих ресурсів, зміну логістичних маршрутів і адаптацію аграрних виробників до нових кліматичних і безпекових умов у центральних і західних

регіонах. Зважаючи на дану ситуацію, лідерами з виробництва соняшнику в Україні в останні роки стали Кіровоградська, Дніпропетровська, Харківська, Полтавська та Вінницька області.

Роль цієї культури в економіці країни важко переоцінити, оскільки цей продукт має не лише вагоме значення для внутрішнього ринку, але й забезпечує суттєву частину українського експорту (рис. 1.4).

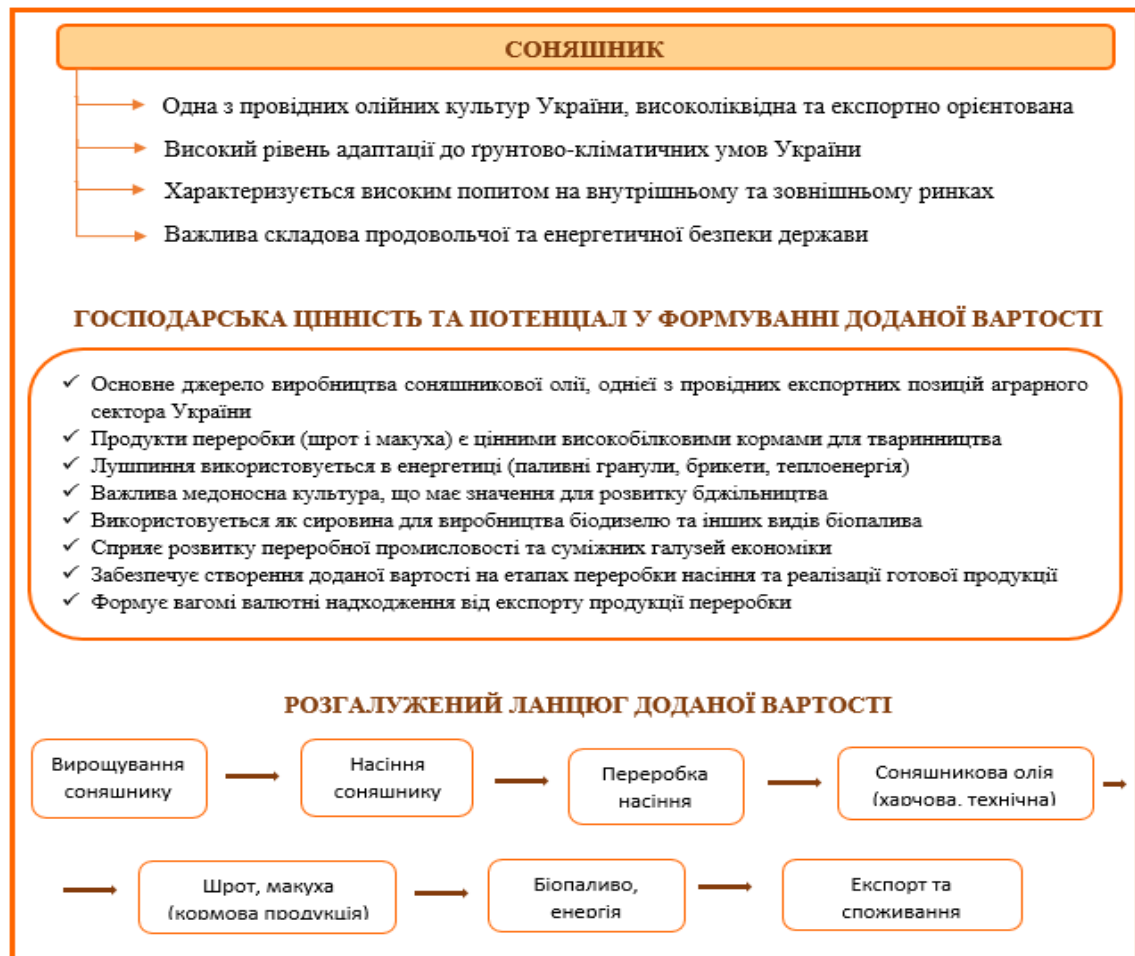

Рис. 1.4. Господарська цінність соняшнику та його потенціал у формуванні доданої вартості

Джерело: сформовано автором на основі [24, 66, 74, 174, 181, 213].

Так, у структурі сільськогосподарського виробництва України соняшник займає важливу частину, що суттєво сприяє формуванню валового внутрішнього продукту. За різними оцінками, частка соняшнику в аграрному секторі може досягати 10-12% від загального обсягу виробництва. Це підкреслює важливість цієї культури для економічного розвитку країни [74].

Окрім того, вирощування і переробка соняшнику створюють тисячі робочих місць у сільських місцевостях, де його вирощують на великих площах. Відтак, культура має позитивний вплив і на рівень зайнятості населення, особливо в сільських регіонах, де аграрна діяльність в основному є практично єдиним джерелом доходу [66].

Із огляду на зростаючий попит на насіння соняшнику і необхідність адаптації до кліматичних змін і ринкових умов, особливого значення набувають питання його селекції та вдосконалення сортових ресурсів. Так, у світі, впродовж останнього часу, в результаті створення селекціонерами високоолеїнових гібридів спостерігаються тенденції до поліпшення харчової цінності соняшникової олії за рахунок підвищення в ній вмісту олеїнової кислоти. Високоолеїновий соняшник – це культура з вмістом в олії олеїнової кислоти Омега-9 (мононенасичена жирна кислота) понад 82% і низьким вмістом лінолевої кислоти, Омега-6 (поліненасичена жирна кислота). Такий тип соняшнику виведено традиційними методами селекції і генетичний потенціал вмісту олеїнової кислоти в ньому є найвищим серед усіх олійних культур (до 95%). Олія, виготовлена з такого соняшнику, має значну кількість корисних властивостей і навіть може конкурувати з оливковою. Вважаємо, що зважаючи на глобальний тренд на споживання корисної для здоров'я продукції, розвиток високоолеїнового сегмента є перспективним і інноваційним напрямом для українських виробників, переробників і трейдерів. Підтвердженням цієї думки є той факт, що середньорічний темп зростання споживання високоолеїнових олій у світі становить 6,5% [174].

Варто зазначити, що на сьогодні попит на високоолеїновий соняшник формують в основному країни Євросоюзу і в найближчій перспективі очікується його підвищення у зв'язку з запровадженням обов'язкового маркування продуктів із зазначенням джерела олії. Тому для українських виробників соняшнику це унікальна можливість отримати додатковий прибуток із кожного гектара без додаткових витрат, а також мати страховку від цінових коливань на продукцію [15].

У продовження аналізу зосередили подальшу увагу на наступній олійній культурі – сої, яка вирізняється високим вмістом білка та олії, а також багатофункціональним застосуванням у різних галузях економіки.

Соя є найдавнішою однорічною бобовою трав'янистою культурою, яку на нашій планеті збирали ще в III-V тис. до н.е. Перші археологічні згадки про її обробіток належать прадавній китайській літературі. І це не дивно, так як у Китаї й на даний час вживають у їжу найбільше соєвих бобів. Однак, місцем походження сучасної сої вважаються країни південно-східної Азії [214].

У стародавньому Китаї сою вважали однією з п'яти священних культур, що підкреслює її важливість. Її використовували для виробництва тофу, соєвого соусу та інших традиційних продуктів. Із Китаю соя поширилася в інші країни Азії, такі як Японія та Корея. У XVIII столітті її завезли в Європу, проте спочатку вона не набула там широкого поширення. У XIX столітті соя потрапила в Північну Америку, де її почали активно вирощувати. У XX столітті соя стала однією з найважливіших сільськогосподарських культур у світі. Були виведені численні її сорти, що відрізняються високою врожайністю, стійкістю до хвороб і іншими характеристиками [70]. Нині соя культивується в багатьох країнах світу, зокрема в США, Аргентині, Бразилії, Індії, Канаді тощо.

Жартома про сою говорять, що вона є «аналогом усього». Однак, дійсно, ця унікальна рослина є ідеальним замінником значної кількості продуктів харчування, наприклад, найбільш популярних – молока чи ковбаси. Людство навчилося додавати сою практично всюди, бо її смакові якості дозволяють їй бути «непомітним» складником багатьох продуктів харчування, а головний її привілей – ціна. Будучи однією з найдавніших рослин, культивованих людиною, соя використовується в кухнях найрізноманітніших країн і народів, а кількість страв, до складу яких вона входить, не піддається обчисленню [47].

Вирощувати сою можна на будь-якому ґрунті, проте набагато краще вона росте на теплих, родючих і добре дренованих супіщаних ґрунтах. У кліматичний пояс сої входять території, де випадає від 400 до 760 мм опадів на рік, а також вегетаційний період триває від 100 до 140 днів. В Україні карта

виросування сої фактично займає всі регіони нашої держави. Наприклад, за умов зрошення, на чорноземах і каштанових ґрунтах півдня теж збирають високі врожаї сої. Провідні спеціалісти аграрного сектору зазначають, що соя має гарні врожаї там, де вирощують кукурудзу на зерно. І це не випадковість, оскільки обидві культури мають практично однакові вимоги щодо ґрунтово-кліматичних умов [214]. У цілому, соя є непримхливою у вирощуванні і вигідною в плані прибутку. Вітчизняні виробники досить часто використовують сою, як ефективний і екологічний спосіб підвищення родючості ґрунту, так як у сівозміні ця культура є гарним попередником для більшості сільськогосподарських культур. Науковці зазначають, що після посівів сої підвищується врожайність наступної культури [225].

У державному українському реєстрі сортів рослин, які придатні до поширення зареєстровано 257 сортів сої, що не враховує потенційні ГМО-сорт, які мають неофіційне поширення. Завдяки продуктивній роботі українських селекціонерів Україна має найбільший у Європі генофонд і сортовий склад сої. Сорти сої української селекції створено класичними методами селекції, вони не генетично модифіковані, з потенційною урожайністю (30-49 ц/га) і вмістом білка (39-43%), а також не поступаються іноземним сортам, навіть багато з них є кращими. Вони адаптовані до місцевих умов і можуть повністю забезпечувати потребу внутрішнього ринку. Завезені іноземні сорти потрапляючи в зовсім інші ґрунтово-кліматичні умови, досить часто не дають очікуваних результатів [183].

Однак, у контексті даного дослідження варто зробити акцент на тому, що вміст жиру в бобах сої суттєво різниться в залежності від різних видів. У порівнянні з іншими оліями та жирами соєва олія має вищу харчову цінність. За рахунок того, що серед усіх бобів соя є сортом із найвищою харчовою цінністю, у переліку 100 видів натуральної їжі вона займає перше місце. Зокрема, соєві боби містять близько 18% жиру, тому їх використовують як харчову олійну сировину. Окрім того, соєві боби переробляють для виробництва багатьох видів соєвих продуктів, оскільки вони багаті на білок

(містять його 38%) і містять повні амінокислоти, зокрема, лізин, який доповнює його дефіцит у злакових. Найчастіше такі боби використовують для виготовлення всіх видів бобових продуктів, отримання соєвої олії, приготування соєвого соусу та екстракту білка. Знаходять своє застосування і соєві відходи або мелені соєві боби, які зазвичай використовуються в кормах для худоби [138].

Варто також зазначити, що в основному українська соя йде на експорт у Європу. Там вона займає виграшну позицію перед конкурентами з позиції ціна-якість. Експерти аграрного ринку зазначають, що незважаючи на війну, в Європі на українську сою зберігається високий попит.

На сьогодні 84 країни вирощують сою. Щороку цей показник має тенденцію до зростання. Упродовж останніх років незмінними лідерами вирощування сої є США, Бразилія та Аргентина. Натомість Китай і інші країни Азії імпортують понад 70% світового виробництва сої. Левова частка сировини йде на виробництво надзвичайно популярного там соєвого соусу. Світова торгівля соєю сягає майже 400 млн тонн. У перспективі масштаби світового виробництва й напрями використання цієї культури збільшуватимуться. За прогнозами експертів, упродовж наступних 10 років виробництво сої зросте на 70-80 млн т [225].

У ході дослідження було виявлено ще низку фактів, які характеризують цінність соєвих бобів:

- 1) станом на 2025 р. 2714 тис. га сільськогосподарських угідь України використовувалися для вирощування сої;
- 2) боби сої містять 8 амінокислот, усі з яких потрібні для харчування людини;
- 3) соєві боби існують століттями. Першими, хто почав використовувати їх у їжу вважаються китайці, які проживали в північно-східній частині країни приблизно в 11 столітті;
- 4) уперше, соєвий лецитин, поживний компонент соєвої олії відкрив французький учений Моріс Гоблі в 1850 р. Він назвав його «лекітос» (у перекладі

з грецького «яєчний жовток»). Соєвий лецитин містить холін, який необхідний для всіх живих клітин і, по суті, є компонентом живих клітинних структур;

5) соєва олія є основою для фарб із низьким вмістом легких органічних сполук, які використовуються на стоянках для автомобілів і дорогах із твердим покриттям. Такі фарби використовують для облицювання паркувальних місць, стежок і доріг, оскільки мають здатність до біологічного розкладання. Також олії на основі сої використовуються як мастильні матеріали і можуть витримувати вищі температури, ніж олії на основі нафти, деякі ліфти змащують соєвою олією;

6) значна частина хлібобулочних виробів, крекерів, печива, пирогів і тістечок містять соєву олію;

7) соєву олію можна перетворити на біодизельне паливо за допомогою процесу, який називається «переестерифікація». Доведено, що це екологічно чисте паливо, яке горить значно чистіше, ніж традиційне паливо на основі нафти;

8) соєві боби і газети (перероблений газетний папір) поєднуються для виробництва відновлюваних будівельних матеріалів, відомих як біокомпозити. Продукти на основі сої досить часто використовуються в будівництві в якості палива та як інші будівельні матеріали;

9) соєві продукти використовуються у виробництві меблів, килимів і салонної обшивки автомобілів. Автомобільна промисловість впроваджує використання екологічно чистих частин кузова і мастильних матеріалів на основі сої для оббивки салону та килимів;

10) соєва олія може використовуватися як очисний засіб. Нафта виділяє розчинник, який використовувався для видалення нафти з берегової лінії після розливів. Розчинники також можна знайти в багатьох промислових миючих засобах;

11) один акр сої перетворюється на 40 000 порцій тофу або 2500 галонів соєвого молока;

12) соєві олівці є нетоксичними і безпечнішими для дітей;

13) соєві піни використовуються для охолодження, ізоляції та навіть взуття;

14) геном сої був повністю розшифрований у 2010 році. Обсяг даних склав 1115 мегабайт [167] (рис. 1.5).

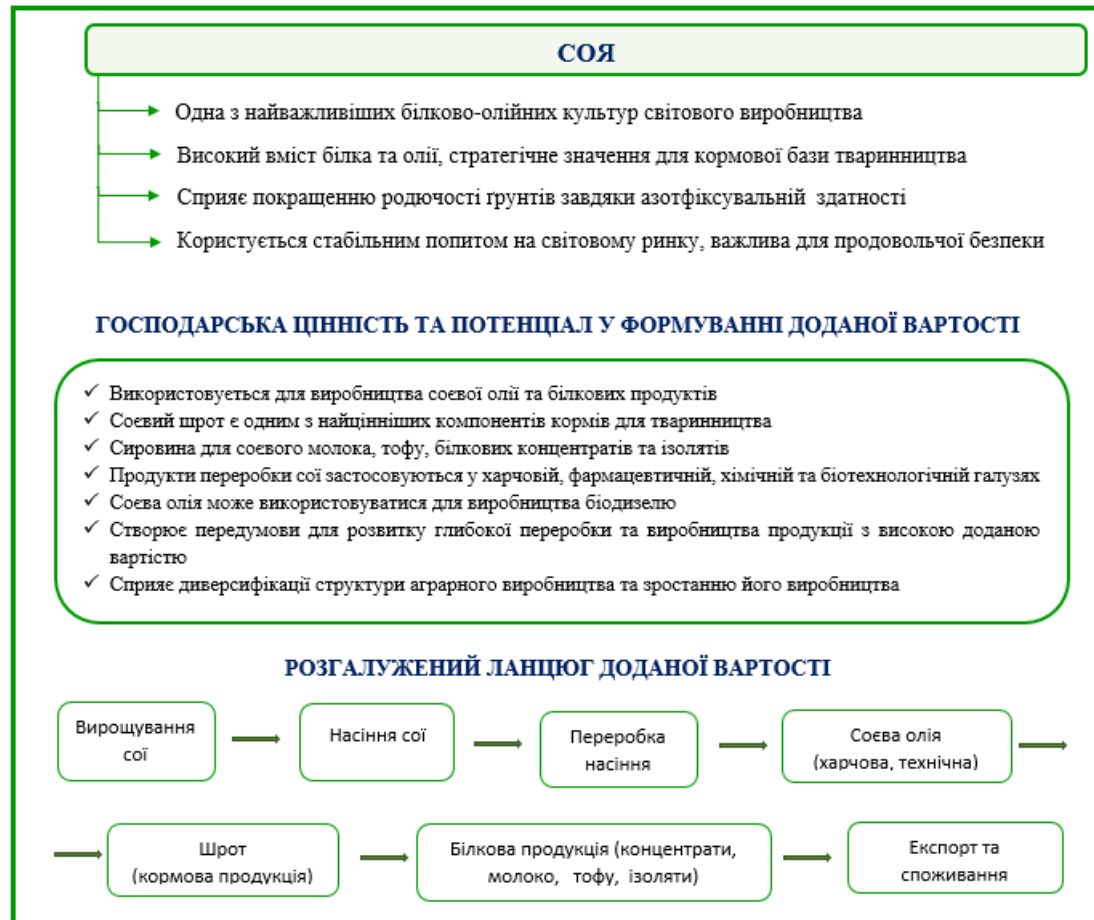

Рис. 1.5. Господарська цінність сої та її потенціал у формуванні доданої вартості

Джерело: сформовано автором на основі [70, 132, 138, 148, 167, 214, 225].

Підсумовуючи інформацію про важливе практичне значення сої, дійшли висновку, що ця культура відіграє ключову роль у харчовій, олійно-жировій, кормовій, фармацевтичній, промисловій і аграрній галузях, забезпечуючи людство білком і олією для виробництва продуктів харчування, кормів і кормових сумішей для тварин, лікувальних і косметичних засобів, а також сировиною для виробництва біопалива та різноманітних технічних матеріалів. Узагальнивши й структурувавши попередній матеріал, більш детально було розглянуто значення сої в кожній із згаданих галузей для того, щоб побачити, наскільки широко й ефективно вона використовується в сучасному світі.

1. Харчова промисловість:

- джерело білка – соя є одним із найбагатших рослинних джерел білка, що робить її особливо важливою для вегетаріанців і веганів. Соєвий білок використовується для виробництва різноманітних продуктів харчування, таких як соєве молоко, тофу, соєве м'ясо (текстурований рослинний білок), соєвий сир;

- соєва олія (є однією з найпоширеніших рослинних олій у світі). У більшій мірі вона використовується для приготування їжі, виробництва маргарину, майонезу та інших продуктів харчування;

- соєвий соус (традиційний азійський продукт, який використовується як приправа до багатьох страв);

- інші продукти – соєве борошно, соєвий лецитин (використовується як емульгатор), соєві напої, соєві десерти.

2. Кормовиробництво:

- соєвий шрот – високобілковий побічний продукт, який отримують після екстракції олії з насіння сої, є цінним кормом для худоби, птиці та риби;

- зелена маса та сіно – соя може використовуватися як кормова культура для заготівлі зеленої маси та сіна.

3. Промислове використання:

- біопаливо – соєву олію використовують для виробництва біодизеля, екологічно чистого виду палива;

- хімічна промисловість – соєву олію використовують для виробництва фарб, лаків, клеїв, пластмас і інших хімічних продуктів;

- косметична промисловість – соєву олію та екстракти сої використовують у виробництві косметичних засобів.

4. Агротехнічне значення:

- азотфіксація – соя має здатність фіксувати атмосферний азот завдяки симбіозу з бульбочковими бактеріями. Це збагачує ґрунт азотом і покращує його родючість;

- сівозміна – соя є гарним попередником для багатьох сільськогосподарських культур.

5. Додатково:

- соя є важливим джерелом вітамінів групи В, заліза, кальцію та інших мінералів;
- вона має антиоксидантні властивості;
- соя використовується у фармацевтичній промисловості для виробництва лікарських препаратів;
- завдяки своїй універсальності та високій харчовій цінності, соя є однією з найважливіших сільськогосподарських культур у світі [132].

У продовження зосередили увагу на наступній олійній культурі – ріпаку, однорічній олійній рослині, яка в умовах сьогодення є другою за важливістю олійною культурою у світі, поступаючись лише сої.

Ріпак – це трав'яниста рослина, яка набула широкої популярності не так давно. Важко знайти іншу сільськогосподарську культуру, яка б викликала стільки суперечливих оцінок, як ріпак. Сучасне ставлення до ріпаку можна порівняти лише тільки зі ставленням до ГМО-продуктів. На жаль, причинами тому є недобросовісні дії окремих виробників, порушення технології вирощування культури та ігнорування вимог екологічної безпеки [32]. Ріпак особливий навіть своїм походженням. Він не зустрічається в дикій природі і вчені-селекціонери сходяться в тому, що ріпак був виведений шляхом схрещування капусти городньої і суріпиці озимої тисяч років назад. Як олійну культуру ріпак почали обробляти у XIX столітті. Перші згадки про цю рослину з'явилися близько 4 тис. років до нашої ери, проте вченим і досі не вдалося встановити місце її походження. Відповідно до найбільш визнаної версії ріпак з'явився в середземноморському регіоні, проте є коло інших науковців, які стверджують, що його батьківщиною були Англія та Нідерланди. Із часом культура поширилася Європою, досягнувши Німеччини, Польщі та України [135]. Нині це одна з найпопулярніших культур у Європі. В Україну ріпак потрапив приблизно в XVI столітті. А нині за об'ємам виробництва олійних культур в Україні ріпак поступається тільки соняшнику і соєвим бобам [89].

Розрізняють два види ріпаку: ріпак ярий і ріпак озимий, із яких останній має основне значення. Терміни посадки ярих і озимих сортів повинні відповідати термінам посіву, які використовуються для ярої або озимої пшениці. Ріпак є гарним попередником для багатьох сільськогосподарських культур, зокрема, для зернових. Приріст урожайності озимої пшениці після посівів ріпаку становить в середньому 0,4-0,6 т/га. Урожайність ріпаку, у свою чергу, також значною мірою залежить від його попередника. Особливо ефективно вирощувати ріпак після картоплі, так як під цю культуру вносять органічне добриво і ріпак використовує всі поживні речовини, що залишилися у ґрунті після неї. У бурякосійних районах ріпак також рекомендують вирощувати після коренів солодких. Фахівці не рекомендують розміщувати посіви ріпаку на тому ж самому полі раніше, ніж через 4 роки, а також після редьки, капусти, гірчиці з метою унеможливлення нагромадження шкідників, інфекційних хвороб і засмічення насіння на насінницьких посівах [135].

Для тваринництва особливо важливим є те, що зелена маса озимого ріпаку є доступною вже в середині квітня – на початку травня, тобто значно раніше за інші кормові культури. Посіви ріпаку сприяють запобіганню ерозії ґрунту. Окрім того, озимий ріпак можна використовувати на сидерат (зелене добриво). Зелена маса рослини за використання її на добриво еквівалентно 10-15 т/га органічного добрива. Із кореневими й післяжнивними рештками за приорювання у ґрунт повертається понад 15 кг азоту, 15 кг фосфору, 70 кг кальцію і 12 кг сірки. Водночас вирощування ріпаку на сидерат значно економічніше та ефективніше [223].

Загалом, популярність ріпаку зумовлена низкою чинників (рис. 1.6):

- широка сфера застосування. Продукція виготовлена з ріпаку використовується в кулінарії, сільському господарстві та промисловості;
- безвідходність виробництва. При переробці використовують не тільки насіння, а також і його відходи та зелену масу;

- висока рентабельність виробництва. Відсоток олії в насінні ріпаку становить до 50%, що більше, ніж у соняшнику. Його вирощування потребує не дуже особливих витрат, а вартість насіння на світовому ринку висока.

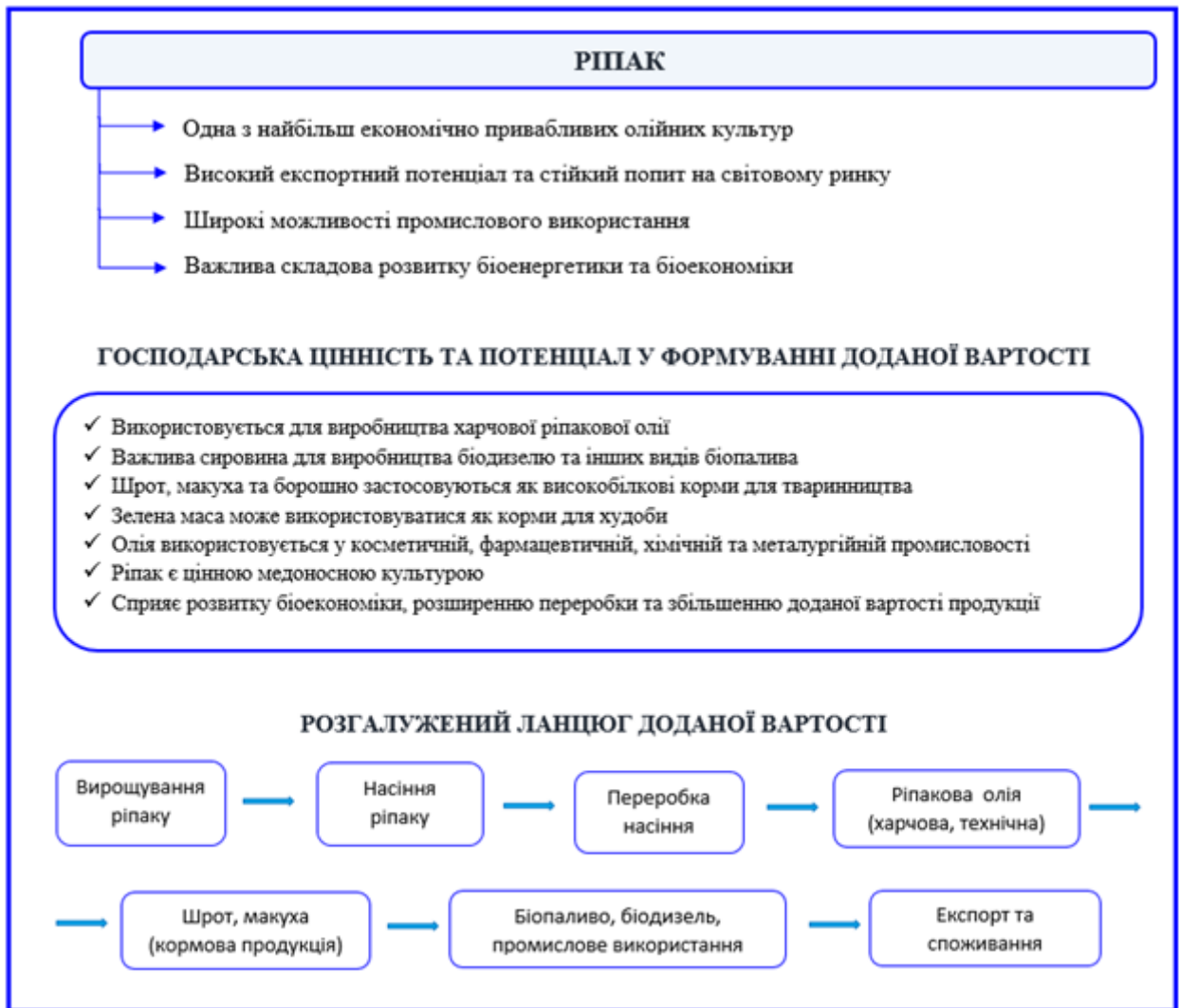

Рис. 1.6. Господарська цінність ріпаку та його потенціал у формуванні доданої вартості

Джерело: сформовано автором на основі [32, 89, 135, 170, 223].

Останніми роками ефективність вирощування насіння ріпаку значно підвищилася за рахунок удосконалення технології його вирощування та появи на ринку нових сучасних високоврожайних і стійких до хвороб сортів і гібридів посівного насіння. Сорти української селекції комбінують у собі стабільно високу врожайність і раннє дозрівання. На сьогодні досвід і практика свідчать, що існують три важливих складових елементи технології

успішного вирощування ріпаку: сприятливі погодні умови, оптимальна вологозабезпеченість, раціонально підібрані сорти й гібриди.

Поряд із цим в умовах постійно зростаючих цін на енергоносії останнім часом все більшої популярності набуває ріпакова олія як сировина для виробництва біопалива для електростанцій. Подібна технологія вже успішно працює в Європі [170]. Європейці використовують її як у чистому вигляді, так і у вигляді додатку (5-30%) до традиційного дизельного палива. Наприклад, у країнах ЄС доля біодизеля з ріпакової олії складає до 20% або більше. Найбільшим виробником біодизеля в Європі є Німеччина. Згідно з останніми даними Асоціації німецької біопаливної промисловості (VDB) у 2024 календарному році в Німеччині було вироблено загалом близько 3,6 млн тонн біодизеля, що більше, порівняно з попереднім роком на 100 тисяч тонн [13].

Економісти і політологи США розглядають розвиток біоенергетики як гарантування національної енергобезпеки. До того ж, використання біопалива має економічні переваги і дозволяє фермерам знижувати вартість сільськогосподарської продукції й успішно конкурувати на світовому ринку [32].

Напрями використання ріпакової олії залежать також від національних особливостей країни-споживача і пріоритетів народонаселення. Якщо Індія, Китай і країни Близького Сходу ріпакову олію використовують переважно в харчуванні, то європейські країни – у промисловості (для виготовлення капронів, мастил, біодизелю тощо). В Америці та Канаді, де розвинене харчування в системі fast-food, ріпакова олія має попит у всіх сферах виробництва. В Україні продукти переробки ріпаку також широко використовують у всіх сферах, але більшу частину виробленого насіння ріпаку експортують.

Загалом, насіння ріпаку, побічна його продукція і продукти переробки характеризуються широким спектром застосування:

- ріпакова олія в Україні конкурує з оливковою в сегменті харчових продуктів для кулінарії, зокрема, її використовують для виробництва майонезу, маргарину, морозива;

- олія з ріпаку знайшла своє застосування в хімічній, металургійній промисловості, медицині, виробництві косметики (через високий вміст олеїнової кислоти та вітаміну Е олія використовується у виробництві мила, кремів, лосьйонів);

- як мастильний матеріал (основа для моторної олії);

- зелена маса культури і макуха застосовуються як корм для худоби, ріпакове борошно додається до кормів;

- ріпак є прекрасним медоносом. Цвітіння ріпаку приваблює бджіл, які можуть зібрати до 90 кг меду з гектара посівів культури, що вдвічі більше, ніж із соняшнику і в 1,5 рази, ніж із гречки;

- виробництво біопалива [135];

- макуху з піджареного ріпакового насіння та запарене насіння ріпаку використовують у рибному господарстві як прикорм для ловлі риби [32].

Варто відзначити, що ріпакова олія є важливим харчовим джерелом антиоксидантного вітаміну Е та мононасичених жирів. Нині світовий ринок демонструє стійку тенденцію: споживачі все більше інвестують у здорове харчування, обираючи якість і користь замість кількості. Тому досить часто ріпакова олія виступає основним функціональним інгредієнтом у рецептурі різних продуктів харчування і косметичних товарів з огляду на її переваги в підтриманні особистої гігієни та доповненні харчового раціону необхідними поживними компонентами [76].

На світовому аграрному ринку ріпак також зберігає ключові позиції однієї з глобальних олійних культур і успішно використовується в продовольчих, технічних, кормових і біоенергетичних ланцюгах вартості. У ході дослідження виявили, що у світовій продовольчій системі ріпак відносять до особливо цінних сільськогосподарських рослин, які вирощують в першу чергу для виробництва харчової олії та екологічно нейтрального промислового біоенергетичного палива, а також для інших цілей. Зокрема, побічною продукцією від переробки ріпаку є високопоживний кормовий шрот і інші продукти. За рахунок вмісту в ріпаковій олії ненасичених жирних кислот

її часто змішують з іншими рослинними оліями, враховуючи, що вона підходить для будь-якого використання й має значну кількість корисних властивостей.

Досліджуючи господарське значення таких олійних культур як соняшник, соя і ріпак, також зосередили увагу на їх потенціалі у формуванні доданої вартості.

Щодо переробки соняшнику, то на сьогоднішній день Україна має значні досягнення – 95% його насіння вже переробляється всередині країни [115]. Однак, досі соя та ріпак експортуються як сировина. Рівень переробки ріпаку в Україні значно нижчий, ніж соняшнику, що свідчить про наявність значного потенціалу для його зростання. На сьогодні Україна експортує 85-90% вирощеного ріпаку і 95% цих обсягів йде на експорт до країн ЄС як необроблена сировина. Лише 10-15% ріпаку переробляється на внутрішньому ринку. Таким чином Україна втрачає як додану вартість, так і можливість створювати нові робочі місця [27].

В останні роки ситуація з виробництвом ріпаку дещо покращувалася. Так, у 2023/24 маркетинговому році вітчизняні переробні заводи виробили 430 тис. тонн ріпакової олії, що стало історичним рекордом. Як наслідок, її експорт зріс майже до 424 тис. тонн, що в чотири рази більше показника попереднього маркетингового року. Українська ріпакова олія представлена на багатьох міжнародних ринках: Китаю, Малайзії, Сінгапуру, країн ЄС тощо. В Україні працюють підприємства, які спеціалізуються на переробці ріпаку та виробництві олії з нього, яка використовується як на внутрішньому ринку, так і на експорт. До топ-3 найпотужніших провідних компаній, які виробляють понад 90% всієї ріпакової олії в Україні, належать:

- Allseeds Black Sea з часткою ринку близько 33-40%. Компанія має олійножировий завод в Южному (Одещина) потужністю близько 1 800 т насіння ріпаку на добу;

- ПП «Оліяр» (ТМ Майола, Соняшна, Родинна), розташоване у Львівській області, з часткою ринку 25-27%. Потужність виробництва – близько 1 000 т на добу;

- Вінницький олійножировий комбінат (ViOil) – частка 16-20%. Потужність із виробництва олії з ріпаку – близько 600 т на добу [17].

Відтак, Україна має сучасні підприємства, які переробляють ріпак, тому є всі можливості для нарощування його обсягів і підвищення ефективності переробки.

Ще однією культурою, яка має значний потенціал для її переробки в середині країни є соя. На даний час значна її частка експортується у вигляді насіння або шроту, хоча в Україні є потужності для її переробки на олію, білкові концентрати, ізоляти для харчування людей (спортивне, дієтичне, веганське) та продукти глибокої переробки (соєве молоко, тофу, соєвий соус). Переробка сої здатна суттєво збільшити додану вартість, адже перетворення її на шрот, олію та інші продукти дозволяє не лише глибше використовувати сировину, а й формувати більш прибутковий експортний і внутрішній ринок.

Здійснений аналіз свідчить, що у вітчизняному агробізнесі традиційно високу додану вартість реально отримати не лише від вирощування соняшнику, ріпаку та сої на товарні цілі, а насамперед за рахунок їх подальшої переробки на олію, шрот і інші продукти наступного переділу – маргарин, жири, а для ріпаку – це може бути, крім шроту і олії, дизельне біопаливо та гліцерин. Також потенціно досить високу додану вартість можна отримати від виробництва наукоємного насіннєвого матеріалу.

Отже, в ході дослідження виявили, що соняшник, соя і ріпак мають важливе господарське значення для національної економіки України, так як формують вагомую частку аграрної продукції, експортного потенціалу та валютних надходжень держави. Також, проведені дослідження дають підстави стверджувати, що в сучасній постіндустріальній і глобальній економіці додана вартість для різних видів аграрної продукції формується не лише залежно від кількості технологічних переділів її переробки, але й від багатьох інших факторів. Зокрема, це якість аграрної продукції, її безпечність і органічність походження, місце виробництва, кінцеве призначення, бренд тощо.

Висновки до Розділу I

Поняття вартості в економічній науці посідає одне з ключових місць. До основних етапів еволюції поняття «додана вартість» відносять: класичний, фінансово-обліковий, маркетингово-споживчий, стратегічний/мережевий і глобальний. Безпосередньо додана вартість показує, яку саме частку вартості у процесі виробництва продукції господарство додає до кінцевого продукту, тобто на яку суму збільшиться його вартість завдяки ефективній організації та управлінню виробництвом. Для оцінки операційної, інвестиційної й фінансової діяльності підприємства застосовують показник економічної доданої вартості EVA (Economic value added), який допомагає власникові визначити чи генерує його бізнес достатньо прибутку порівняно з альтернативними вкладеннями. Загалом, поняття додана вартість сформувалося у процесі історичного розвитку економічних поглядів як багатовимірною економічною категорією, що відображає процес створення нової вартості у виробничій діяльності підприємства. Незважаючи на існування різних наукових підходів, її сутнісна характеристика є незмінною, яку розглядаємо як формування вартості, яка додається до вартості сировини, матеріалів, енергетичних і проміжних ресурсів на кожному етапі руху товару від виробника до кінцевого споживача та складається з ренти, оренди, амортизації, заробітної плати з нарахуваннями і прибутку.

В офіційній статистиці України додану вартість розраховують за двома методиками. За першою додана вартість розраховується за витратами виробництва. Така методика повністю враховує європейський підхід до обчислення доданої вартості і передбачає застосування на рівні кожного підприємства з подальшою агрегацією результатів. Друга методика розрахунку показника доданої вартості базується на методології «Системи національних рахунків» і застосовується для складання «Квартальних національних рахунків». Отриманий показник характеризує економіку країни в цілому. Відтак, показник доданої вартості за витратами виробництва

характеризує детальну структурну характеристику мікрорівня, в той час як валова додана вартість є макроекономічною оцінкою, що використовується для побудови системи національних рахунків. Зазначені підходи доповнюють один одного, забезпечуючи при цьому цілісне уявлення про економічну активність в Україні. У межах даного дослідження за основу прийнято витратний підхід.

Формування ланцюгів доданої вартості включає в себе не лише виробничі та технологічні процеси, а й логістику, продаж, маркетинг, обслуговування та інші види діяльності, які мають безпосередній вплив на збільшення вартості продукту. Сучасною точкою відліку процесу формування доданої вартості на підприємстві вважається запропонований М. Портером ланцюг створення цінності, який складається з дев'яти стратегічно взаємозалежних видів діяльності, п'ять із яких є основними, а інші – допоміжними. З'ясували, що ідея «ланцюга доданої вартості» пройшла досить довгий шлях. Від макроскопічної моделі руху вартості у працях Ф. Кене і інших класиків політичної економії та структурованого інструменту стратегічного управління у Майкла Портера. І до цінності, що створюється на рівні всієї мережі, де основна увага приділяється зв'язкам, кооперації та інтеграції між виробниками, переробниками, логістами, ритейлерами й споживачами у М. Невеса, Л. Кастро і М. Консолі.

У сільському господарстві створення вартості здійснюється на основі використання залучених у виробничий процес природних, матеріальних, людських, інноваційно-технологічних, підприємницьких і нематеріальних факторів виробництва. Дослідивши концептуальні засади формування доданої вартості в ланцюгу переробки олійних культур, з'ясували, що її зростання в даному сегменті прямо залежить від рівня технологічної переробки продукції, інтеграції всіх учасників ланцюга створення вартості та розвитку виробництва продукції з високою часткою інтелектуально-технологічної складової.

Виробництво олійних культур є ключовим джерелом прибутку агропідприємств, яке забезпечує внутрішній ринок харчовими продуктами,

сировиною і кормами. Значний експортний попит на цю продукцію стимулюється змінами у структурі глобального споживання, біоенергетичним сектором і дефіцитом високобілкових кормів. Визначальну роль у формуванні доданої вартості в агропродовольчому секторі України відіграють соняшник, соя і ріпак. Багатофункціональність і унікальні властивості соняшнику зумовлюють його широке застосування в харчовому, аграрному, фармацевтичному та енергетичному секторах. Соя відіграє ключову роль у харчовій, олійно-жировій, кормовій, фармацевтичній галузях, забезпечуючи людство білком і олією для виробництва продуктів харчування, кормів і кормових сумішей для тварин, лікувальних і косметичних засобів. Культура також є сировиною для виробництва біопалива та різноманітних технічних матеріалів. Другою за важливістю олійною культурою у світі після сої є ріпак. Популярність ріпаку зумовлена низкою чинників, основними з яких є широка сфера застосування, безвідходність виробництва, висока рентабельність виробництва.

Господарське значення таких олійних культур, як соняшник, соя і ріпак, обумовлює їхній потенціал щодо створення доданої вартості. У вітчизняному агробізнесі традиційно високу додану вартість реально отримати не лише від вирощування соняшнику, ріпаку та сої на товарні цілі, а насамперед за рахунок їх подальшої переробки на олію, шрот і інші продукти наступного переділу – маргарин, жири, а для ріпаку – це може бути, крім шроту і олії, дизельне біопаливо та гліцерин. Загалом, соняшник, соя і ріпак мають важливе господарське значення для національної економіки України, так як формують вагомому частку аграрної продукції, експортного потенціалу та валютних надходжень держави.

РОЗДІЛ II. ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ВИРОБНИЦТВА ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР І ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ В СЕГМЕНТІ ЇХ ПЕРЕРОБКИ

2.1. Сучасний стан виробництва основних олійних культур

У світовому аграрному секторі виробництво основних олійних культур займає важливе місце, забезпечуючи продовольчу безпеку, розвиток переробної промисловості та стабільні експортні надходження для багатьох країн. Нині, зважаючи на зростання попиту на рослинні олії, білкові корми та інші продукти переробки світовий ринок олійних культур стрімко зростає. Ці культури відіграють важливу роль як у харчовій промисловості, так і в енергетичному секторі, зокрема у виробництві біопалива.

Україна є одним із найбільших світових виробників і експортерів соняшникової олії у світі. Основними олійними культурами в Україні є соняшник, соя та ріпак, які формують значну частку валютних надходжень забезпечуючи при цьому робочі місця. Сприятливі природно-кліматичні умови, висока якість української сировини і достатній технічний потенціал переробної промисловості роблять Україну вагомим гравцем на глобальному ринку олійних культур.

Що стосується сучасного стану виробництва олійних культур, то за період 2010-2024 рр. в Україні в господарствах усіх категорій їх загальна посівна площа збільшилася з 6589 тис. га до 9105 тис. га або на 38,2%. Як наслідок, за аналізований період, їх питома вага в загальній структурі посівних площ зросла з 24,4 до 38,9% (табл. 2.1).

Посівні площі під олійними культурами в Україні перевищують загальну площу переважної більшості європейських країн. Враховуючи це, питання регулювання розвитку ринку олійних культур в Україні набуває особливої актуальності і повинно забезпечити баланс інтересів усіх економічних суб'єктів у даній галузі [196].

Основні посівні площі олійних культур зосереджені в сільськогосподарських підприємствах. Їх частка впродовж досліджуваного періоду була досить вагомою і практично незмінною. Так, у 2010 р. вона становила 84,8%, у 2022 р. збільшилася до 88,0%, а в 2024 р. склала 90,2%.

Таблиця 2.1

Динаміка посівних площ олійних культур, тис. га

	Рік							2024 р. у % до		
	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024	2021 р.	2015 р.	2010 р.
Господарства усіх категорій										
Культури олійні	6589	8094	9007	9052	7979	8608	9105	100,6	112,5	138,2
% у посівній площі	24,4	30,1	32,0	31,7	34,1	37,7	38,9	-	-	-
соняшник	4526	5166	6481	6665	5238	5202	5028	75,4	97,3	111,1
соя	1037	2136	1364	1323	1527	1834	2714	205,2	127,1	261,8
ріпак	863	671	1113	1005	1156	1432	1260	125,4	187,8	146,1
у т.ч. підприємства										
Культури олійні	5584	6906	7704	7743	7023	7712	8210	106,0	118,9	147,0
% у посівній площі	29,4	36,9	39,1	38,3	42,7	47,4	48,6			
соняшник	3621	4155	5383	5560	4467	4496	4325	77,8	104,1	119,5
соя	993	1980	1180	1140	1353	1656	2535	222,4	128,0	255,3
ріпак	820	655	1099	991	1149	1425	1253	126,4	191,4	152,9
господарства населення										
Культури олійні	1005	1188	1303	1309	956	896	894	68,3	75,3	89,0
% у посівній площі	12,6	14,5	15,5	15,6	13,7	13,7	13,7			
соняшник	905	1011	1098	1105	771	706	703	63,6	69,5	77,6
соя	44	156	184	183	174	179	180	98,0	115,5	410,3
ріпак	43	17	14	13	7	7	7	53,0	42,8	16,5

Джерело: [123].

Серед трьох досліджуваних олійних культур упродовж 2010-2024 рр. найбільше збільшилися посівні площі сої – в 2,6 разів, посівна площа ріпаку збільшилася на 46,1%, натомість площа під посівами соняшнику зросла лише на 11,1%. Отже, намітилася тенденція до зменшення частки посівів соняшнику на користь сої та ріпаку, тобто можемо говорити про диверсифікацію структури посівних площ олійних культур. Однак, станом на 2024 р. соняшник

залишався домінантною олійною культурою із часткою 55,2% посівних площ олійних культур, проти 68,6% у 2010 р.

Воєнні дії в Україні внесли свої корективи у виробництво сільськогосподарських культур. Аналіз засвідчив, що в 2021-2024 рр. в Україні спостерігався перерозподіл посівних площ між основними олійними культурами, особливо в сільськогосподарських підприємствах, які є основними їх товаровиробниками. Так, за період 2021-2024 рр. частка соняшнику в загальній площі посіву олійних культур поступово зменшилася з 71,8% у 2021 р. до 52,7 у 2024 р., тоді як питома вага посівних площ під соєю і ріпаком зросли з 14,7% та 12,8% до 30,9 і 25,3, відповідно (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Структура посівів олійних культур в Україні, %

Показники	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
підприємства							
соняшник	64,8	60,2	69,9	71,8	63,6	58,3	52,7
соя	17,8	28,7	15,3	14,7	19,3	21,5	30,9
ріпак	14,7	9,5	14,3	12,8	16,4	18,5	15,3
господарства населення							
соняшник	90,1	85,1	84,3	84,4	80,6	78,8	78,6
соя	4,4	13,1	14,1	14,0	18,2	19,9	20,1
ріпак	4,3	1,4	1,1	1,0	0,8	0,8	0,8

Джерело: розраховано автором на основі [123].

Ситуацію зі зміною структури посівних площ олійних культур в Україні в 2021-2024 рр. можемо пояснити кількома чинниками:

- агрономічні та екологічні обмеження. Зокрема, вирощування соняшнику на одному і тому ж полі з року в рік призводить до виснаження ґрунтів і поширення хвороб, що змушує аграрних виробників дотримуватися сівозміни при вирощуванні соняшнику;

- економічні стимули. Упродовж зазначених років прослідковувався стабільний попит на світових ринках на ріпак і сою, особливо в країнах ЄС, куди досить активно експортується ріпак для виробництва біопалива та соя для потреб кормової і харчової промисловості. Тому, висока експортна ціна на ці культури мотивує фермерів збільшувати їх посіви;

- вплив війни. Повномасштабна війна в Україні змінила функціонування логістичних процесів експорту: звичні маршрути були обмежені або заблоковані, що створило перевагу для сільськогосподарських культур з вищою вартістю на одиницю ваги та відносно меншою залежністю від великих обсягів перевезень, в нашому випадку це ріпак і соя. До того ж, частина земель на яких традиційно вирощувався соняшник опинилася під окупацією або в зоні бойових дій, що мало прямий вплив на зменшення посівних площ під цією культурою [91].

Відповідно, внаслідок впливу факторів відбувалася структурна адаптація агровиробництва – зменшення посівів насіння соняшнику компенсувалося зростанням виробництва ріпаку та сої, що на сьогодні є дотичним до поточних економічних і логістичних умов.

Аналіз урожайності олійних культур у господарствах усіх категорій в Україні свідчить практично про однакові тенденції щодо їх зміни для всіх досліджуваних культур. У 2024 р. в порівнянні з 2010 р., тобто більш як за десятирічний період, зафіксовано збільшення врожайності в розрізі всіх олійних культур. У цілому по групі олійних культур упродовж 2010-2024 рр. урожайність зросла на 53,9%. Найбільше зросла врожайність ріпаку – на 67,6%, дещо менше, проте також суттєво по сої та соняшнику на 50,6% та на 45,3%, відповідно (табл. 2.3).

У порівнянні з 2015 р., у 2024 р. урожайність олійних культур також мала тенденцію до збільшення, проте в порівнянні з вищеописаним періодом її зростання мало значно нижчі темпи. Так, у цілому по групі олійних культур урожайність зросла на 11,4%, по соняшнику, ріпаку та сої на 0,9%, 32,6% та на 10% відповідно. Отже, найбільше зростання врожайності відбулося в розрізі сої.

Зовсім іншою була ситуація в 2021-2024 рр., коли почалися військові дії в Україні у зв'язку із вторгненням російської федерації. Так, за цей період урожайність олійних культур зменшилася на 7,5%. Найбільше зменшилася врожайність соняшнику – на 11,4%, меншою мірою ріпаку та сої – на 2,7 і 7,6% відповідно.

Таблиця 2.3

Динаміка врожайності олійних культур, ц/га

	Рік							2024 р. у % до		
	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024	2021 р.	2015 р.	2010 р.
Господарства усіх категорій										
Культури олійні	15,2	21,0	20,5	25,3	22,7	25,4	23,4	92,5	111,4	153,9
соняшник	15,0	21,6	20,2	24,6	21,6	24,5	21,8	88,6	100,9	145,3
соя	16,2	18,4	20,5	26,4	22,6	25,9	24,4	92,4	132,6	150,6
ріпак	17,0	25,9	23,0	29,3	28,7	29,2	28,5	97,3	110,0	167,6
Підприємства										
Культури олійні	15,6	21,8	21,5	26,2	23,4	26,0	24,0	91,6	110,1	153,8
соняшник	15,4	23,0	21,4	25,6	22,4	25,3	22,4	87,5	97,4	145,5
соя	16,2	18,6	21,3	27,5	23,1	26,5	24,9	90,5	133,9	153,7
ріпак	17,0	26,1	23,0	29,3	28,7	29,3	28,5	97,3	109,2	167,6
Господарства населення										
Культури олійні	13,3	16,2	14,9	19,7	17,5	19,9	18,0	91,3	111,1	135,3
соняшник	13,1	16,1	14,7	19,7	17,4	19,8	17,9	90,8	111,1	136,6
соя	15,7	16,4	15,6	19,8	18,1	20,2	18,3	92,4	112,2	116,6
ріпак	17,5	17,0	19,9	23,8	22,4	24,4	23,0	96,6	135,3	131,4

Джерело: [123, 203, 204, 205].

Вважаємо, що причини зменшення врожайності в більшій мірі пов'язані з наслідками повномасштабної війни. У першу чергу це втрата та пошкодження сільськогосподарських угідь і порушення технологій вирощування культур. Унаслідок дефіциту пального, засобів захисту рослин і мінеральних добрив виробники змушені були зменшувати їх норми внесення чи частково відмовлятися від повного комплексу агротехнічних заходів. Це мало безпосередній вплив як на якість посівів, так і на стійкість культур до хвороб і шкідників.

Не можна оминати увагою і проблеми, пов'язані з експортом і дорожчанням транспортування. Це вплинуло на зменшення обігових коштів виробників, що також знайшло свій відбиток на можливостях інвестувати в якісний посівний матеріал і сучасні агротехнології. До того ж, в окремі сезони нетипові погодні умови, такі як затяжні весняні дощі або тривалі літні посухи (особливо у 2022-2023 рр.) у поєднанні з війною посилювали негативний вплив.

Аналіз засвідчив, що врожайність основних олійних культур у господарствах населення нижча, порівняно з сільськогосподарськими підприємствами. Така ситуація, на думку автора, зумовлена низкою причин. У першу чергу тим, що багато домогосподарств використовують застарілу техніку та практично не мають доступу до сучасних посівних комплексів, систем зрошення, що напряду знижує ефективність обробітку. Окрім того, господарства населення як правило при посіві використовують несертифіковане насіння, обмежено використовують мінеральні добрива і засоби захисту рослин через їх високу вартість. До того ж, унаслідок невеликих площ землекористування виробники не мають змогу дотримуватися сівозмін, тому досить часто одну й ту саму культуру вирощують кілька років поспіль на одному й тому ж полі, що призводить до виснаження ґрунту та зниження врожайності.

Зміна клімату, яку останніми роками найбільше відчують аграрні виробники (зокрема, зменшення опадів), також чинить суттєвий вплив на урожайність, адже для дрібних виробників без зрошення вирощувати продукцію досить тяжко.

Однак, незважаючи на воєнні та економічні виклики, виробництво олійних культур в Україні у 2010-2024 рр. у господарствах усіх категорій розвивалося, завдяки чому мало місце задоволення внутрішнього попиту і нарощення експортних поставок. Соняшник, незважаючи на зниження питомої ваги в посівній площі олійних культур залишався базовою культурою, що формувало значну частину валютної виручки і забезпечувало стабільне завантаження переробної галузі.

Аналіз динаміки виробництва олійних у 2010-2024 рр. в господарствах усіх категорій свідчить, що в цілому більше як за десятирічний період їх виробництво збільшилося в 2,1 рази (табл. 2.4). Серед олійних культур найбільше за цей період зросло виробництво сої (майже в 4 рази). Виробництво ріпаку збільшилося в 2,4 рази, а соняшнику лише на 62%. Отже, аграрії активно диверсифікують виробництво, збільшуючи посіви сої та ріпаку.

Варто зазначити, що у 2024 році в господарствах усіх категорій було зафіксовано рекордний валовий збір сої – 6635 тис. т, а в 2023 р. ріпаку – 4184 тис. т, переважно за рахунок збільшення посівних площ.

Таблиця 2.4.

Динаміка виробництва олійних культур, тис. т

	Рік							2024 р. у % до		
	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024	2021	2015	2010
Господарства усіх категорій										
Культури олійні	10033	16962	18501	22897	18138	21823	21285	93	125	212
соняшник	6772	11181	13110	16392	11329	12760	10956	67	98	162
соя	1680	3931	2798	3493	3444	4743	6635	190	169	395
ріпак	1470	1738	2557	2939	3318	4184	3591	122	207	244
Підприємства										
Культури олійні	8696	15043	16566	20318	16463	20044	19678	97	131	226
соняшник	5586	9549	11493	14214	9989	11361	9698	68	102	174
соя	1612	3675	2511	3130	3129	4382	6307	201	172	391
ріпак	1395	1709	2530	2907	3301	4167	3575	123	209	256
Господарства населення										
Культури олійні	1337	1919	1936	2579	1675	1779	1606	62	84	120
соняшник	1186	1632	1618	2178	1340	1398	1258	58	77	106
соя	69	256	286	363	315	360	329	91	129	478
ріпак	75	28	27	32	17	16	16	51	57	21

Джерело: [123, 203, 204].

Аналіз динаміки виробництва олійних за період 2010-2024 рр. у сільськогосподарських підприємствах показав, що їх виробництво збільшилось в 2,3 рази, особливо зросло виробництво сої (в 3,9 р.), менше ріпаку (в 2,6 р.), ще менше соняшнику (в 1,7 р.). Поряд із цим, варто зазначити, що період дослідження, який охоплював часові рамки 2021-2024 рр. характеризується спадом загального виробництва олійних культур (на 3%) в основному за рахунок зменшення виробництва соняшнику (на 32%) та зниженням темпів нарощування обсягів виробництва ріпаку і сої особливо в порівнянні з періодом дослідження (2010-2024 рр.).

Також зосередили увагу на господарствах населення, які у 2010-2024 рр. наростили виробництво сої – в 4,8 рази, а виробництво ріпаку навпаки суттєво скоротили – на 79%. Вважаємо, така ситуація пов’язана з тим, що соя

користується стабільним попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, до того ж ціни на неї відносно стабільні, а маржа для малих виробників часто є вищою, ніж у ріпаку. Також потрібно враховувати той факт, що соя є більш простою у вирощуванні та менш чутливою до термінів збирання, а також дозволяє гнучкіше дотримуватися сівозміни. Натомість, ріпак потребує чіткого дотримання строків посіву та збору, а також інтенсивного догляду, що є складнішим, особливо для малих виробників. Окрім того, вирощування ріпаку потребує більшого внесення мінеральних добрив і засобів захисту рослин, у той час як при вирощуванні сої завдяки азотфіксуючим бактеріям можна зменшувати потребу в добривах [223, 225], що особливо важливо при обмежених фінансових можливостях господарств населення.

Можемо констатувати той факт, що для вітчизняних виробників упродовж останніх п'ятнадцяти років соняшник був однією з культур, яка приносила значні прибутки. Виконаний аналіз засвідчив, що він є більш стійким щодо нестачі вологи в ґрунті в порівнянні з іншими сільськогосподарськими культурами, зважаючи на кліматичні зміни, що мають місце в останні десятиліття. Тому, закономірно, що посівні площі під соняшником майже безперервно зростали, досягнувши в 2021 р. позначки в 6,6 млн га.

Наступним кроком більш детально зосередили увагу на виробництві олійних у розрізі областей України (табл. 2.5). Відмітимо, що історично південні та східні області України вважалися ключовими для вирощування основної олійної культури – соняшнику, так як його частка в сівозміні цих регіонів стабільно складала більше 30%. Однак, у 2022-2023 рр. експерти аграрного ринку [24, 213] почали наголошувати на тому, що в «основних» регіонах вирощування соняшнику його частка в сівозміні є зовеликою для того, щоб очікувати подальшого зростання посівних площ під цією культурою.

Таблиця 2.5

Динаміка виробництва олійних у розрізі областей України, тис. ц

	2021 р.			2024 р.			зміна 2024 р. до 2021 р., %		
	соя	ріпак	соняшник	соя	ріпак	соняшник	соя	ріпак	соняшник
Україна	34932	29389	163924	66352	35913	109559	90	22	-33
Вінницька	2305	2021	9849	4525	3735	8081	96	85	-18
Волинська	1030	1546	1012	2413	1444	634	134	-7	-37
Дніпропетровська	104	2000	14161	318	2632	12893	207	32	-9
Донецька			7782	13		1701			-78
Житомирська	3103	1081	3706	5639	1089	2982	82	1	-20
Закарпатська	270	к	68	379	к	43	40		-36
Запорізька	407	1789	10695	10	478	1916	-97	-73	-82
Івано-Франківська	1190	681	907	2544	699	395	114	3	-56
Київська	2318	1018	5957	4478	1545	5341	93	52	-10
Кіровоградська	1436	680	15962	1789	1625	13714	25	139	-14
Луганська		9	8090			991			-88
Львівська	2638	1774	1017	5586	1964	469	112	11	-54
Миколаївська	113	1634	11604	167	1987	7809	47	22	-33
Одеська	109	3025	9657	338	2630	7293	211	-13	-24
Полтавська	2478	341	9962	5144	1344	9493	108	294	-5
Рівненська	1403	875	1076	4274	732	926	205	-16	-14
Сумська	1419	711	7819	4685	2416	4691	230	240	-40
Тернопільська	2555	2619	2777	4671	2940	2424	83	12	-13
Харківська	418	84	14196	2062	525	10641	393	524	-25
Херсонська	2805	2440	6726	4	260	674	-100	-89	-90
Хмельницька	4277	2987	5106	8450	3420	3772	98	14	-26
Черкаська	1937	545	8102	3759	1677	6362	94	208	-21
Чернівецька	1552	316	626	1720	342	446	11	8	-29
Чернігівська	1052	1126	7069	3384	2324	5870	222	106	-17
Області, де проходили військові дії	6100	6159	62376	10159	6002	26484	67	-3	-58
Області, де не проходили військові дії	28832	23230	101548	56193	29911	83075	95	29	-18

Джерело: [123].

Тому, протягом останніх років загальне зростання посівних площ у господарствах усіх категорій відбувалося за рахунок регіонів, в яких до цього соняшник практично не вирощувався – в північних і західних областях (як приклад у 2021 р. на Сумщині та Чернігівщині частка соняшнику в сівозміні була більшою 20%) [116].

У ході дослідження встановлено, що повномасштабне російське вторгнення в 2022 р. суттєво вплинуло на перерозподіл посівних площ за регіонами України. Так, у 2024 р. традиційні «соняшникові» регіони – Херсонська, Запорізька, Донецька області були мінімально засіяні цією культурою і у валовому виробництві займали лише 1-2% (рис. 2.1). Критичною є ситуація в Луганській області, де станом і на 2025 рік тривають активні бойові дії: у 2021 р. посіви соняшнику там були зосереджені на площі 80904 тис. га, а в 2024 р. було засіяно лише 991 га (табл. 2.5).

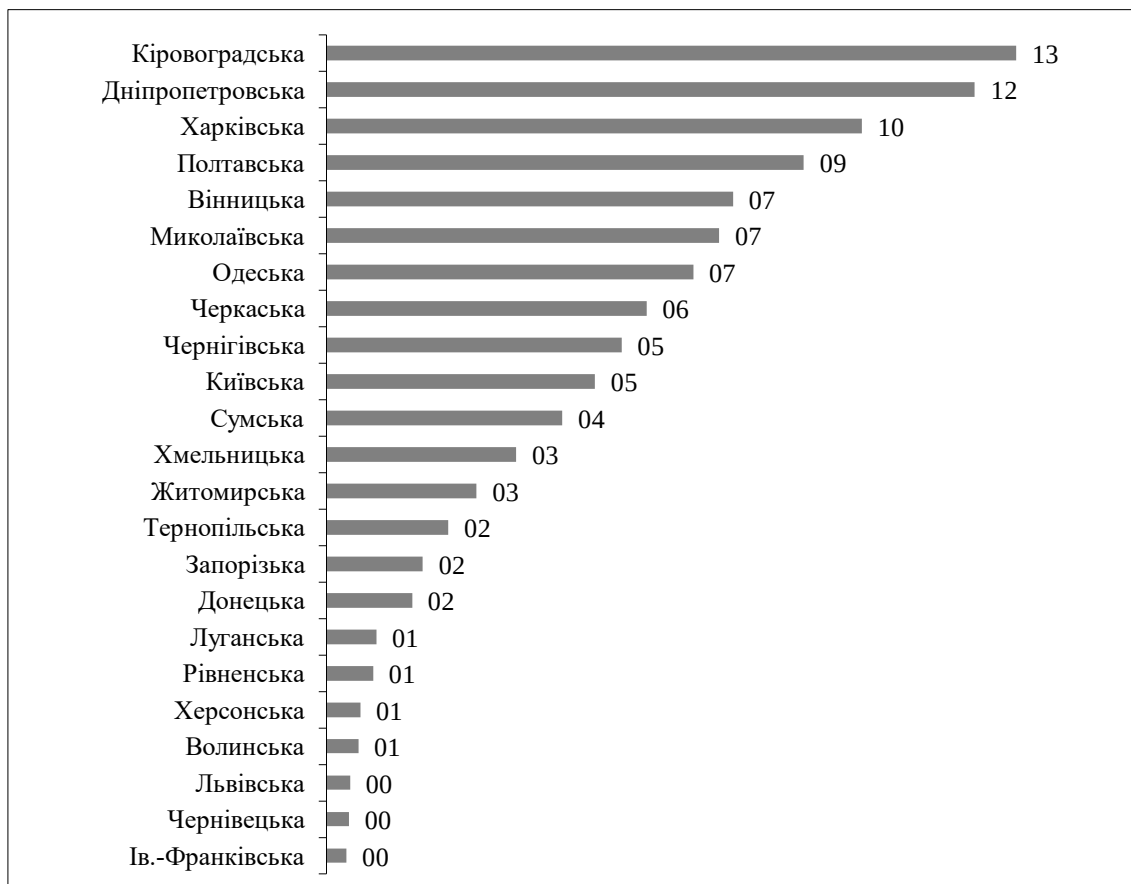

Рис. 2.1. Рейтинг областей за виробництвом соняшнику, 2024 р., %

Джерело: [123, 204].

Отже, в областях, де проходили військові дії посіви соняшнику в 2024 р. в порівнянні з 2021 р., зменшилися на 58%, а в тих областях, де не проходили бойові дії – на 18%. Тобто, втрати посівних площ соняшнику найбільше стосуються тих областей, які були чи залишаються під окупацією росії.

Лідерами з виробництва соняшнику в 2024 р. стали Кіровоградська (13%), Дніпропетровська (12%), Харківська (10%), Полтавська (9%), Вінницька (7%) та Миколаївська (7%) області, які в загальному виробництві зайняли 58% від загального обсягу виробництва продукції.

Щодо ріпаку, то детальний регіональний аналіз його виробництва свідчить, що в основному у 2024 р. концентрація його посівів була зосереджена в таких ключових регіонах, як: Вінницька (10%), Хмельницька (10%), Тернопільська (8%), Дніпропетровська (7%), Одеська (7%) та Сумська (7%) області (рис. 2.2).

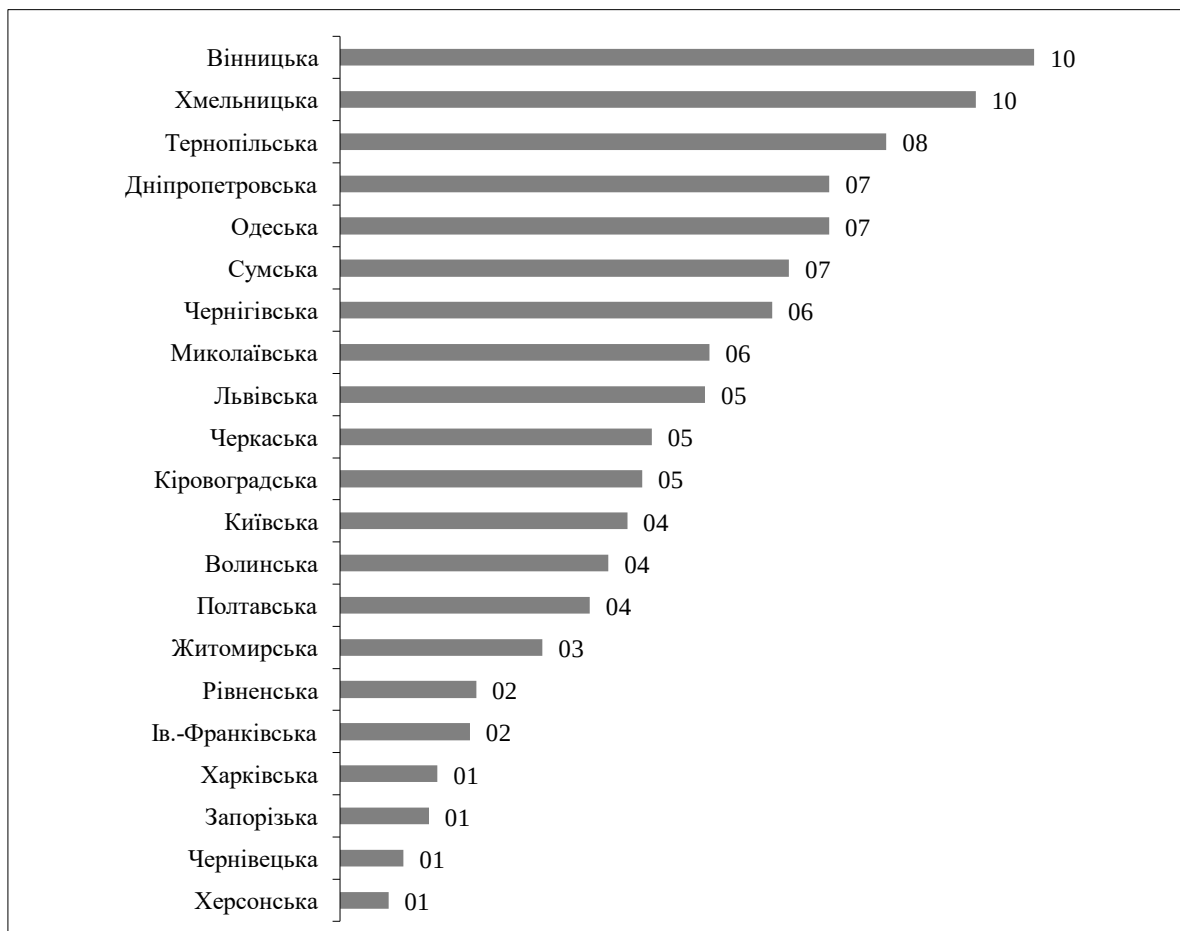

Рис. 2.2. Рейтинг областей за виробництвом ріпаку, 2024 р., %

Джерело: [123, 203].

Варто зазначити, що, незважаючи на складну економічну і політичну ситуацію в країні, такі області як Сумська, Харківська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська демонструють виняткову стійкість і значно наростили обсяги виробництва ріпаку.

Однак, за результатами аналізу встановлено, що військові дії істотно позначилися на виробництві ріпаку в Запорізькій і Херсонській областях. Так, у 2021-2024 рр. його виробництво зменшилося з 1789 тис. ц до 478 тис. ц і з 2440 тис. ц до 260 тис. ц, відповідно. Основними причинами є те, що значні площі сільськогосподарських угідь були пошкоджені, заміновані або залишилися на тимчасово окупованих територіях, що призвело до різкого скорочення виробництва продукції.

У свою чергу, аналіз динаміки виробництва сої в розрізі областей засвідчив, що серед основних регіонів вирощування цієї культури – центральні та західні області. Лідерами її виробництва в 2024 р. стали Хмельницька (13%), Житомирська (8%), Львівська (8%) Полтавська (8%), Сумська (7%), Тернопільська (7%), Вінницька (7%) області. Тобто, простежується зміщення центру виробництва культури на Захід країни, де, як свідчать результати дослідження, збільшилися площі під соєю і врожайність культури в цих регіонах була вищою, ніж на Півдні та Сході (рис. 2.3).

Аналогічно, як і в ситуації з ріпаком внаслідок воєнних дій і тимчасової окупації частини територій України відбулося суттєве зниження виробництва сої в Запорізькій і Херсонській областях. Так, у 2024 р., порівняно з 2021 р., виробництво сої в Запорізькій області зменшилося з 407 тис. ц до 10 тис. ц., а в Херсонській з 2805 тис. ц до 4 тис. ц, відповідно.

Як підсумок, зазначимо, що попри воєнні виклики, в областях де проходили військові дії посіви сої у 2024 р., порівняно з 2021 р., обсяги виробництва сої збільшилися на 67%, а в областях, де не проходили бойові дії – на 95%, що свідчить про високу адаптивність культури і значний інтерес агровиробників до її вирощування.

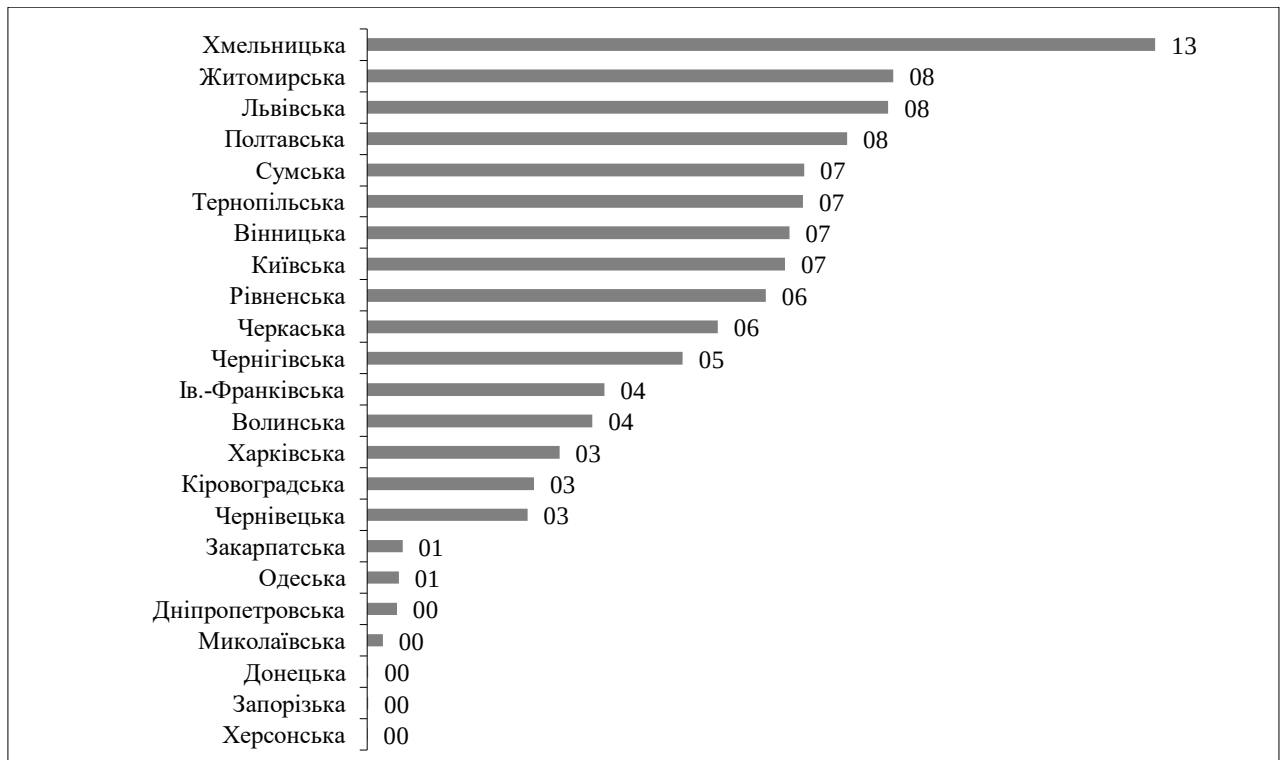

Рис. 2.3. Рейтинг областей за виробництвом сої, 2024 р., %

Джерело: [123].

На думку експертів аграрного ринку [147] популярність сої зростає більшими темпами, порівняно з іншими олійними культурами, зокрема на 6,2% щорічно, так як вона є високорентабельною аграрною культурою і вигідною сировиною для виробництва біопалива.

До того ж, експерти вважають, що враховуючи скасування імпорتنих мит і квот для України, країни ЄС у 2025 році будуть основним ринком збуту для української сої. Прогнозується, що експорт культури зросте до 2,9 млн т [148]. Поряд із цим, зростає і внутрішній попит завдяки активному розвитку галузі тваринництва, зокрема кормових програм, а також переробної галузі, що забезпечує виробництво соєвої олії та шроту. У відповідь на кліматичні зміни, аграрні виробники обирають різноманітні сорти і гібриди сої, стійкі до посух, таким чином підвищуючи врожайність культури з 1 га. Складними залишаються питання логістики, адже в доступі до портів пріоритети в першу чергу надаються зерну, так званім хлібним культурам. Прогнозується, що відчутною буде конкуренція за ринок ЄС із постачальниками з Південної Америки, які як правило пропонують нижчі ціни [146, 188].

Групування підприємств за розмірами зібраної площі сої у 2021 р. продемонструвало, що найбільший відсоток підприємств (73,7%) вирощували сою на площі до 100 га, де спостерігалися низькі обсяги виробництва та найнижча врожайність культури 21,1 ц/га. Поряд із цим 199 господарств (2,3%) із площею сої понад 1000 га виробили 46,6 % соєвих бобів, забезпечивши при цьому найвищу врожайність культури 26-27,5 ц/га (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Групування підприємств за розмірами зібраної площі олійних культур,
2021 рік**

	Кількість підприємств		Обсяг виробництва (валовий збір)			Урожай-ність, ц з 1 га зібраної площі
	оди-ниць	у % до загаль-ної кількості	тис. т	на 1 госпо-дарство, т	у % до загального обсягу вироб-ництва	
Со́я						
Підприємства	8538	100,0	3130	367	100,0	24,9
з них із площею, га						
до 100,00	6291	73,7	469	75	11,2	21,1
100,01-200,00	1049	12,3	405	386	9,5	22,7
200,01-500,00	770	9,0	649	843	18,1	23,7
500,01-1000,00	229	2,7	453	1977	14,6	24,5
1000,01-2000,00	145	1,7	611	4211	16,3	26,0
більше 2000,00	54	0,6	544	10067	30,3	27,5
Ріпак озимий і ко́льза (ріпак ярий)						
Підприємства	4740	100,0	2907	613	100,0	29,3
з них із площею, га						
до 100,00	2420	51,0	311	129	10,7	27,2
100,01-200,00	961	20,3	410	426	14,1	28,6
200,01-500,00	900	19,0	838	931	28,8	29,5
500,01-1000,00	307	6,5	633	2062	21,8	29,7
більше 1000,00	152	3,2	716	4707	24,6	30,3
Со́няшник						
Підприємства	22700	100,0	14214	626	100,0	25,6
з них із площею, га						
до 100,00	13346	58,8	1060	79	7,5	21,6
100,01-200,00	3120	13,7	1137	364	8,0	25,0
200,01-500,00	3447	15,2	2798	812	19,7	25,4
500,01-1000,00	1635	7,2	2940	1798	20,7	25,7
1000,01-2000,00	792	3,5	2873	3628	20,2	26,3
2000,01-3000,00	211	0,9	1387	6573	9,7	26,8
більше 3000,00	149	0,7	2019	13551	14,2	26,7

Джерело: [123].

Отже, результати проведеного групування в розрізі 2021 року засвідчили, що саме великотоварні господарства, які мали площу посіву понад 1000 га, займали домінуючу роль у виробництві культури, так як саме вони забезпечували понад 50% загального обсягу виробництва. Також дослідження свідчать, що саме ці підприємства демонстрували найвищі показники врожайності, що розглядаємо як свідчення їх провідної ролі в забезпеченні стабільності та ефективності галузі.

Групування підприємств за розмірами зібраної площі озимого та ярого ріпаку у 2021 р. продемонстрували практично аналогічну ситуацію, характерну для сої. Так, найбільший відсоток підприємств (58,8%) вирощували ріпак на площі до 100 га. У даній групі господарств спостерігалися низькі обсяги виробництва продукції та найнижча врожайність культури 27,2 ц/га. Поряд із цим 459 господарства (9,7%) із площею культури понад 500 га виробили майже половину 46,4 % ріпак,у забезпечуючи при цьому найвищу врожайність культури – 29,7-30,3 ц/га.

Таким чином, виконане групування підприємств за розмірами посівних площ ріпаку продемонструвало аналогічні результати: значна частка валового виробництва культури у 2021 р. була зосереджена у великотоварних господарствах, забезпечених необхідними ресурсами й можливостями для впровадження сучасних технологій, що дозволяло отримувати високу врожайність і забезпечувати конкурентоспроможність культури.

Для більшої наочності виконали аналіз результатів аналогічного групування за показниками 2024 року та порівняли результати з показниками 2021 р., що дозволило простежити динаміку змін у структурі основних виробників. Аналогічні результати групування розглянули для соняшнику, що дозволило виявити залежність його врожайності та валового збору від розміру посівних площ у господарствах і здійснити порівняльний аналіз із результатами за такими культурами, як соя та ріпак.

Так, у ході аналізу виявили, що серед 8538 підприємств найбільшим був відсоток тих (58,8 %), які вирощували соняшник на площі до 100 га. У даній

групі спостерігалися найнижчі обсяги виробництва продукції на одне господарство – 79 т, і найнижча врожайність культури – 21,6 ц/га. Незважаючи на те, що в даній групі найбільша кількість підприємств – 13346, їх частка в загальному виробництві продукції була незначною – 7,5%. Поряд із цим 360 господарств (1,6%) із площею культури понад 2000 га виробили 23,9 % соняшнику, забезпечуючи при цьому найвищу врожайність культури 26,8-26,7 ц/га (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Групування підприємств за розмірами зібраної площі олійних культур,
2024 рік**

	Кількість підприємств		Обсяг виробництва (валовий збір)			Урожайність, ц з 1 га зібраної площі
	оди-ниць	у % до загальної кількості	тис. т	на 1 господарство, т	у % до загального обсягу виробництва	
Соя						
Підприємства	13429	100,0	6307	470	100,0	27,5
з них із площею, га						
до 100,00	9037	67,3	704	78	15,0	23,7
100,01-200,00	1830	13,6	595	325	12,9	26,5
200,01-500,00	1552	11,6	1143	736	20,7	27,4
500,01-1000,00	543	4,0	923	1700	14,5	28,1
1000,01-2000,00	282	2,1	1031	3654	19,5	30,4
більше 2000,00	185	1,4	1911	10328	17,4	28,5
Ріпак озимий і кольза (ріпак ярий)						
Підприємства	5630	100,0	3575	635	100,0	28,5
з них із площею, га						
до 100,00	2801	49,7	328	117	9,2	26,0
100,01-200,00	1148	20,4	463	403	12,9	27,3
200,01-500,00	1143	20,3	971	849	27,1	27,1
500,01-1000,00	343	6,1	668	1946	18,7	28,5
більше 1000,00	195	3,5	1146	5877	32,1	31,3
Соняшник						
Підприємства	18434	100,0	9698	526	100,0	22,4
з них із площею, га						
до 100,00	10648	57,8	820	77	8,4	20,0
100,01-200,00	2706	14,7	874	323	9,0	22,1
200,01-500,00	2903	15,7	2063	711	21,3	22,3
500,01-1000,00	1308	7,1	2062	1577	21,3	22,5
1000,01-2000,00	605	3,3	1799	2974	18,5	21,9
2000,01-3000,00	155	0,8	868	5601	9,0	23,2
більше 3000,00	109	0,6	1212	11117	12,5	24,9

Джерело: [123].

Групування підприємств за розмірами зібраної площі сої у 2024 р. показало, що як і в 2021 р. найбільший відсоток (67,3%) вирощували сою на площі до 100 га, що супроводжувалося низькими обсягами виробництва і найнижчою врожайністю культури (23,7 ц/га). Найвищу врожайність культури забезпечили господарства з площею посіву від 1000-2000 га – 30,4 ц/га. Питома вага таких господарств була незначною – 2,1%, проте врожайність сої в них вищою на 28,3% порівняно з групою господарств із площею до 100 га. Зазначимо, що на відміну від досліджень 2021 року в групі господарств із площею посіву понад 2000 га врожайність сої зменшилася до 28,5 ц/га (табл. 2.7, рис. 2.4).

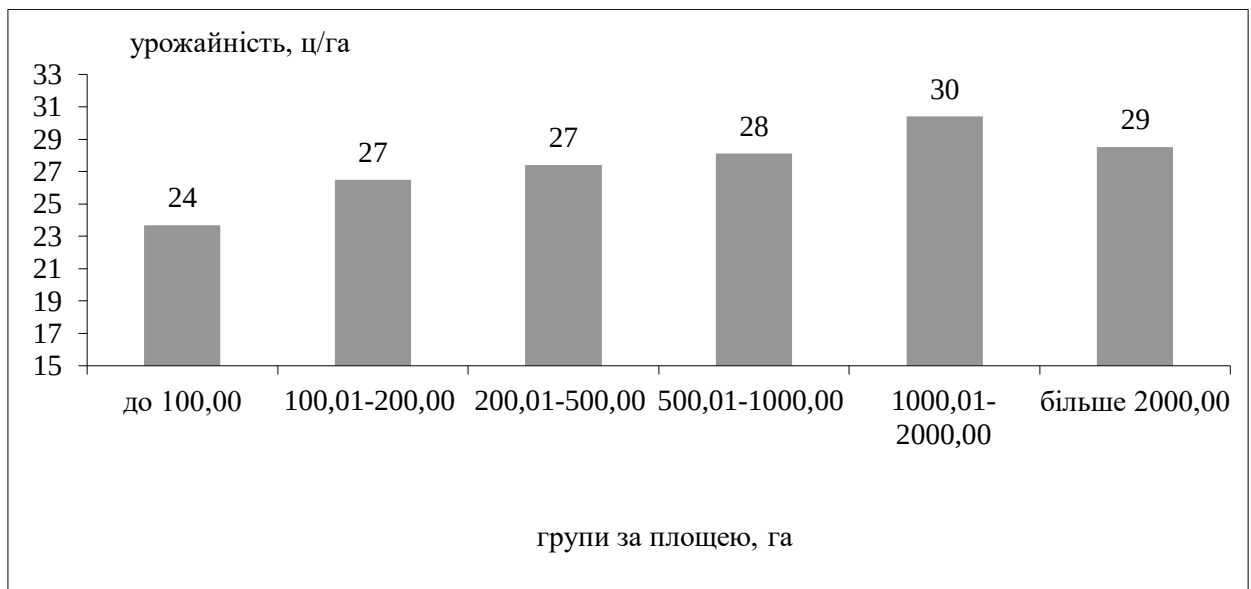

Рис. 2.4. Залежність урожайності сої від площі посіву, 2024 р.

Джерело: [123].

Вважаємо, що така ситуація могла бути результатом як впливу агрокліматичних умов, так і організаційно-технологічних чинників, пов'язаних із складністю управління надвеликими площами. Тому, зважаючи на таку ситуацію, можемо стверджувати, що оптимальні розміри посівних площ можуть відігравати головну роль у досягненні максимальної врожайності культури, що обов'язково має бути враховано при плануванні стратегії розвитку її виробництва.

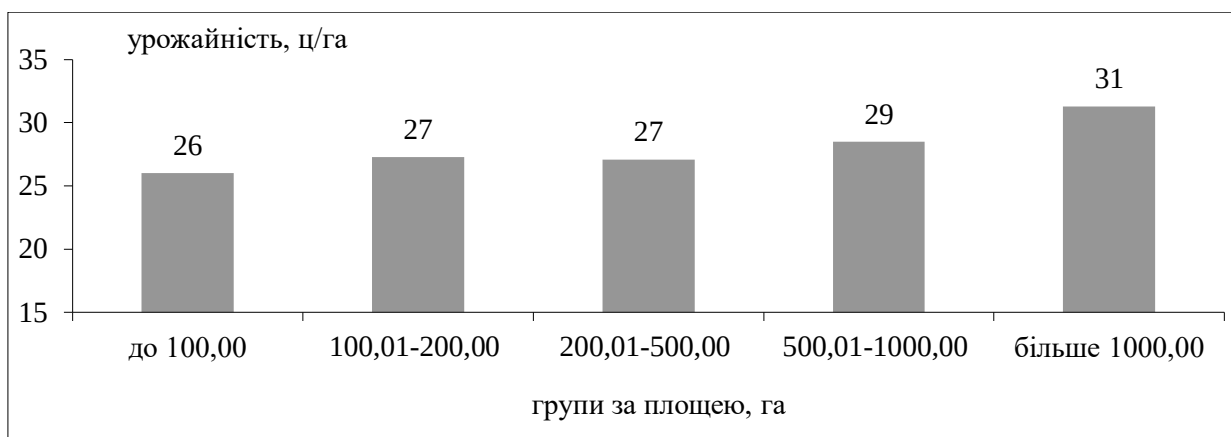

Рис. 2.5. Залежність урожайності ріпаку від площі посіву, 2024 р.

Джерело: [123].

Результати групування підприємств за розмірами зібраної площі озимого і ярого ріпаку у 2024 п. продемонстрували ситуацію, практично аналогічну тій, яка була у 2021 році. Найбільшим також виявився відсоток тих підприємств (49,7 %), які вирощували ріпак на площі до 100 га. У даній групі виявили найнижчі обсяги виробництва продукції на одне господарство – 117 т і найнижчу врожайність культури – 26 ц/га. Незважаючи на те, що в даній групі найбільша кількість підприємств (2801 од.), їх частка в загальному виробництві продукції була незначною – 9,2%. Поряд із цим, 538 господарств (9,6%) із площею культури понад 500 га виробили більше половини (59,8%) ріпаку, забезпечивши при цьому найвищу врожайність культури – 28,5-31,3 ц/га (рис. 2.5).

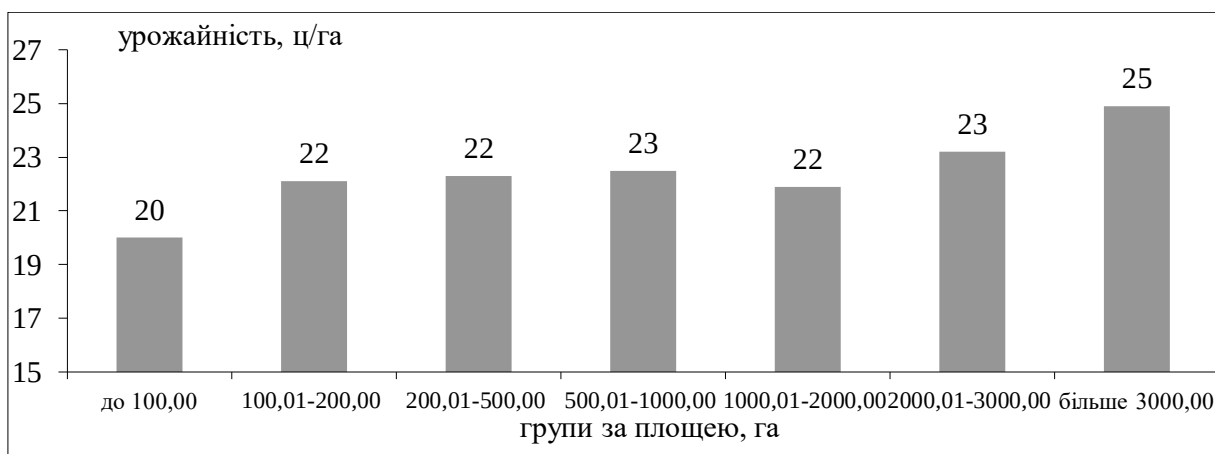

Рис. 2.6. Залежність урожайності соняшнику від площі посіву, 2024 р.

Джерело: [123].

Щодо соняшнику, то аналіз свідчить, що у 2024 р. серед 18434 підприємств, які займалися вирощуванням соняшнику найбільшим був відсоток тих (57,8%), які вирощували його на площі до 100 га. У даній групі господарств зафіксовано найнижчі обсяги виробництва продукції на одне господарство (77 т) і найнижча врожайність культури – 20,0 ц/га. Незважаючи на те, що в даній групі найбільша кількість підприємств – 10648, їх частка в загальному виробництві продукції була незначною – 8,4%. Поряд із цим 264 господарства (1,4%) з площею культури понад 2000 га виробили 21,5% соняшнику забезпечуючи при цьому найвищу врожайність культури 23,2-24,9 ц/га (рис. 2.6).

Результати групування за всіма досліджуваними культурами свідчать, що найвищі показники врожайності сої, ріпаку і соняшнику стабільно забезпечують великотоварні господарства. Це зумовлено їхньою можливістю впроваджувати сучасні технології, використовувати якісні та новітні засоби виробництва та ефективно організовувати процес виробництва. Таким чином, дійшли висновку, що саме такі господарства формують основу високопродуктивного аграрного виробництва та мають вирішальне значення для забезпечення стабільності і конкурентоспроможності галузі.

Отримані результати групувань за врожайністю і розмірами господарств дають змогу оцінити продуктивність виробництва сільськогосподарських культур з позиції використання ресурсів. Поряд із цим важливим є аналіз формування доданої вартості, так як саме цей показник відображає економічну ефективність діяльності підприємств. Тому наступним кроком було розглянуто динаміку доданої вартості за витратами виробництва підприємств. Зазначимо, що додана вартість за витратами виробництва визначалася як сума витрат на оплату праці, амортизації, чистих податків на виробництво і валового прибутку підприємств. Показники подано у фактичних цінах, млрд грн.

За досліджуваний період 2012-2023 рр. додана вартість за витратами виробництва підприємств в Україні мала тенденцію до зростання: від 1016 млрд грн у 2012 р. до 4423 млрд грн у 2023 р. Незважаючи на коливання,

особливо у кризові періоди (2014-2015 та 2022 р.), динаміка була позитивною. Найвищий приріст спостерігався у 2021 р. (4089 млрд грн), проте у 2022 р. відбувся суттєвий спад (до 3638 млрд грн) у зв'язку з початком повномасштабної війни. Уже у 2023 р. зафіксовано відновлення (4423 млрд грн), що свідчить про адаптивність економіки до воєнних умов (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Додана вартість, сформована за витратами виробництва
сільськогосподарських підприємств, млрд грн**

	Роки											
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Усього	1016	977	1234	1329	1703	2100	2311	2744	2883	4089	3638	4423
сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	70,2	65,8	121,3	177,4	179,3	186,4	191,2	196,0	255,1	505,2	262,0	228,1
% до усього	6,9	6,7	9,8	13,3	10,5	8,9	8,3	7,1	8,8	12,4	7,2	5,2
рослинництво	51,6	47,7	97,1	152,4	155,7	152,8	160,3	163,6	226,4	469,1	233,1	187,9
% до сільського господарства	73,4	72,4	80,0	85,9	86,8	82,0	83,8	83,5	88,7	92,9	89,0	82,4
вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур	48,9	44,5	94,7	148,9	152,7	149,1	156,6	159,7	221,9	463,8	230,3	182,9
% у рослинництві	94,8	93,3	97,6	97,7	98,1	97,5	97,7	97,7	98,0	98,9	98,8	97,4

Джерело: [123].

Зазначимо, що у структурі доданої вартості сільське господарство відіграє важливу роль. Так, у 2012 р. його частка становила 6,9%, досягнувши пікового значення у 2015 р. (13,3%) та у 2021 р. (12,4%). Проте у зв'язку з військовими діями, втратою земель, логістичними проблемами і руйнуванням інфраструктури у 2022-2023 рр. його частка значно зменшилася – до 7,2% у 2022 р. та до 5,2% у 2023 р. В абсолютних показниках додана вартість галузі

зросла з 70,2 млрд грн у 2012 р. до 505,2 млрд грн у 2021 р., але у 2022-2023 рр. досить суттєво зменшилася – до 262,0 та 228,1 млрд грн відповідно.

Результати аналізу свідчать, що ключовим сегментом формування доданої вартості була галузь рослинництва, яка формувала від 72% (2012 р.) до 93% (2021 р.) доданої вартості. У 2015 р. відсоток галузі склав 85,9%, а у 2021 р. – досягнув рекордних 92,9%. Однак, у 2022-2023 рр. спостерігалось суттєве зниження як абсолютних (233,1 і 187,9 млрд грн), так і відносних показників (89 і 82,4%), відповідно, що свідчить про зменшення економічної віддачі галузі рослинництва під впливом наслідків війни.

Домінуючим сегментом у структурі рослинництва є вирощування зернових, бобових і олійних культур – понад 94% упродовж усього періоду, досягнувши 98-99% у 2014-2022 рр. У 2021 р. додана вартість від виробництва цієї групи культур становила 463,8 млрд грн, а у 2022 р. зменшилася вдвічі (до 230,3 млрд грн), що пояснюємо наслідками військових дій, які відбуваються на території України: скороченням посівних площ, які тимчасово знаходяться під окупацією, блокадою портів і падінням цінової кон'юнктури.

Отже, в результаті дисертаційного дослідження встановлено, що сільське господарство, а особливо галузь рослинництва, (важливим сегментом якої є виробництво зернових і олійних культур), було ключовим драйвером зростання економіки України впродовж 2012-2021 рр. Рекордних показників було досягнуто у 2021 р., після чого військові дії спричинили різке падіння обсягів виробництва як в абсолютних, так і відносних величинах. Однак, незважаючи на скорочення у 2022-2023 рр., аграрний сектор України зберігає потенціал для відновлення, що пов'язано з його стратегічним значенням як для національної економіки, так і для зовнішньоекономічної діяльності.

У рамках дослідження також було проаналізовано валову додану вартість у сільському господарстві (рис. 2.7), яку було обчислено за стандартною методикою системи національних рахунків (СНР), що відповідає міжнародним стандартам ESA-2010 та SNA-2008 і використовується Державною службою статистики України [35, 123]. Зокрема, дослідили

динаміку валової доданої вартості у фактичних цінах реалізації та з'ясували, який реальний економічний внесок створює сільське, лісове і рибне господарство у формуванні ВВП України, враховуючи не загальний оборот, а саме новостворену вартість.

Аналіз основних тенденцій 2012-2016 рр. свідчить про стійке зростання ВДВ (з 110 млрд грн у 2012 р. до 280 млрд грн у 2016 р.), при цьому частка галузі в загальноекономічній структурі збільшилася з 9 до 14%, що розглядаємо як свідчення активного розвитку економіки аграрного сектору та його важливого значення в економіці країни.

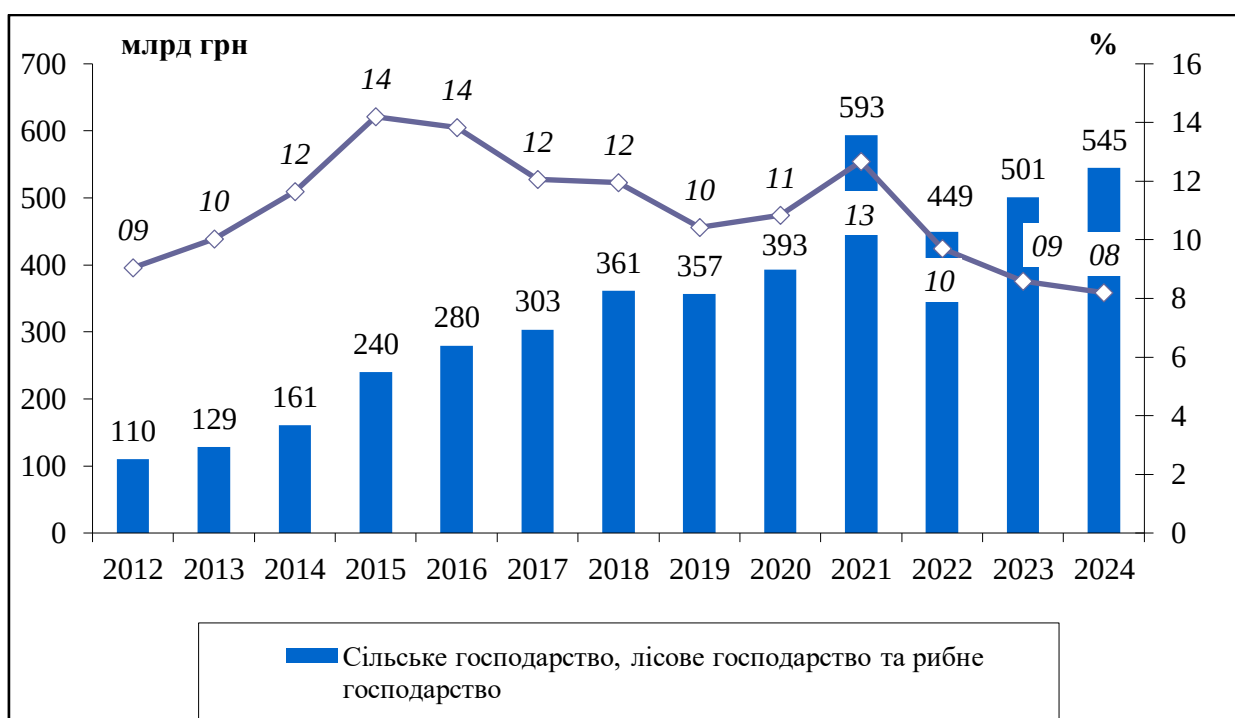

Рис. 2.7. Валова додана вартість у фактичних цінах, млрд грн

Джерело: [123].

Варто відзначити, що у 2015-2016 рр. зафіксовано максимальну частку сільського господарства у валовій доданій вартості – 14%. У 2021 р. досягнуто найвищого абсолютного значення – 593 млрд грн (13% у структурі економіки), що свідчить про наявний сприятливий стан кон'юнктури аграрного ринку перед початком повномасштабного вторгнення.

Унаслідок військових дій, окупації значної частини територій, порушення логістики у 2022-2023 рр. відбулося суттєве зменшення валової

доданої вартості. Так, у 2022 р. показник різко зменшився до 449 млрд грн (10%), а у 2023 р. – до 501 млрд грн (9%), що стало свідченням вразливості аграрного сектору до зовнішніх викликів. У 2024 р. відбулося збільшення зазначеного показника до 545 млрд грн, але частка у структурі національної економіки продовжила зменшуватися і склала лише 8%. Вважаємо, що даний факт вказує на поступове відродження аграрного сектору, до того ж, зважаючи на низький відсоток, існування певної відсталості від інших сфер економіки в темпах відновлення.

Отже, аналіз динаміки доданої вартості свідчить, що у 2012-2021 рр. сільське господарство виступало головною рушійною силою економічного зростання, забезпечуючи до 14% валової доданої вартості в державі. Початок війни у 2022 р. суттєво вплинув на зниження як абсолютних, так і відносних показників, які характеризують розвиток галузі. У 2023-2024 рр., попри часткове відновлення, частка аграрного сектору в загальноекономічній структурі продовжила зменшуватися, що вказує на нагальну потребу структурних змін і збільшення інвестицій у відновлення виробництва.

Разом із тим, отримані результати підтверджують здатність аграрного сектору адаптуватися до зовнішніх викликів, поступово відновлюючи свій потенціал для збільшення доданої вартості в середині країни. У цьому контексті Україна має всі шанси залишитися конкурентоспроможною на європейському ринку, поступово зміцнюючи свої позиції як надійного постачальника насіння соняшнику, сої та ріпаку. Однак, на думку експертів аграрного ринку, для цього потрібно акцентувати увагу на таких питаннях [188]:

- забезпечити високу якість насіннєвого матеріалу (включаючи контроль за ГМО та виробництвом насіння нових сортів або гібридів);
- використовувати при протруєнні насіння сучасні європейські препарати;
- адаптуватися до європейських стандартів (новітні агротехнології, екологічність виробництва насіння, польові вимоги);
- забезпечити належний фітосанітарний контроль;

- підвищити експортний потенціал (розвиток логістики, розширення квот, участь у програмах ЄС);
- налагодити прямі контракти з великими переробними підприємствами олійних культур Німеччини, Франції та Нідерландів;
- розвивати та реалізувати маркетингові стратегії, а саме – просувати бренд українського виробництва насіння й продукції як високоякісний європейський продукт для Європи та інших ринків.

Загалом, характеризуючи сучасний стан виробництва олійних культур у господарствах усіх категорій в Україні за період 2010-2024 рр. виявили, що їх загальна посівна площа збільшилася на 38,2%, а питома вага в загальній посівній площі зросла до 38,9%. Поряд із збільшенням посівних площ зросло і виробництво олійних культур (у 2,1 р.), особливо зросло виробництво сої (майже в 4 р.), виробництво ріпаку збільшилося у 2,4 рази, а соняшнику лише на 62%. У сучасних умовах господарювання розглядаємо таку ситуацію, як прояв диверсифікації виробництва, що сприяє підвищенню адаптивності аграрного сектору до економічних і кліматичних викликів.

2.2. Економічна ефективність виробництва олійних культур в умовах логістичних викликів воєнного стану

Підвищення ефективності сільського господарства є вирішальною передумовою прискореного розвитку аграрного сектору економіки України. Вагому роль у досягненні цієї мети відіграє вирощування соняшнику, сої та ріпаку. За обсягом посівних площ олійні культури поступаються лише зерновим (пшениці та ячменю). Лідируюче місце серед них, особливо останніми роками, займає соняшник. Важливість даної культури полягає в тому, що нині в Україні він є однією з основних сільськогосподарських культур для виробництва рослинної олії та високобілкових кормів, а його експорт приносить значні валютні надходження до бюджету країни.

Для оцінки економічної ефективності виробництва насіння соняшнику важливе значення має визначення структури його собівартості, так як це дає можливість проаналізувати рівень витрат на вирощування даної культури, виявити найбільш витратні елементи і визначити резерви зниження собівартості продукції.

Аналіз виробничої собівартості насіння соняшнику у 2020 р. свідчить, що найбільшу питому вагу в ній займали матеріальні витрати – 50,6%. Серед них варто виділити витрати на мінеральні добрива (15%), решту матеріальних витрат (15%) та насіння (11%). Значною також була частка інших прямих і загальновиробничих витрат (43%), до яких відносять витрати на оплату послуг сторонніх організацій, ремонт техніки та обслуговування виробництва (рис. 2.8).

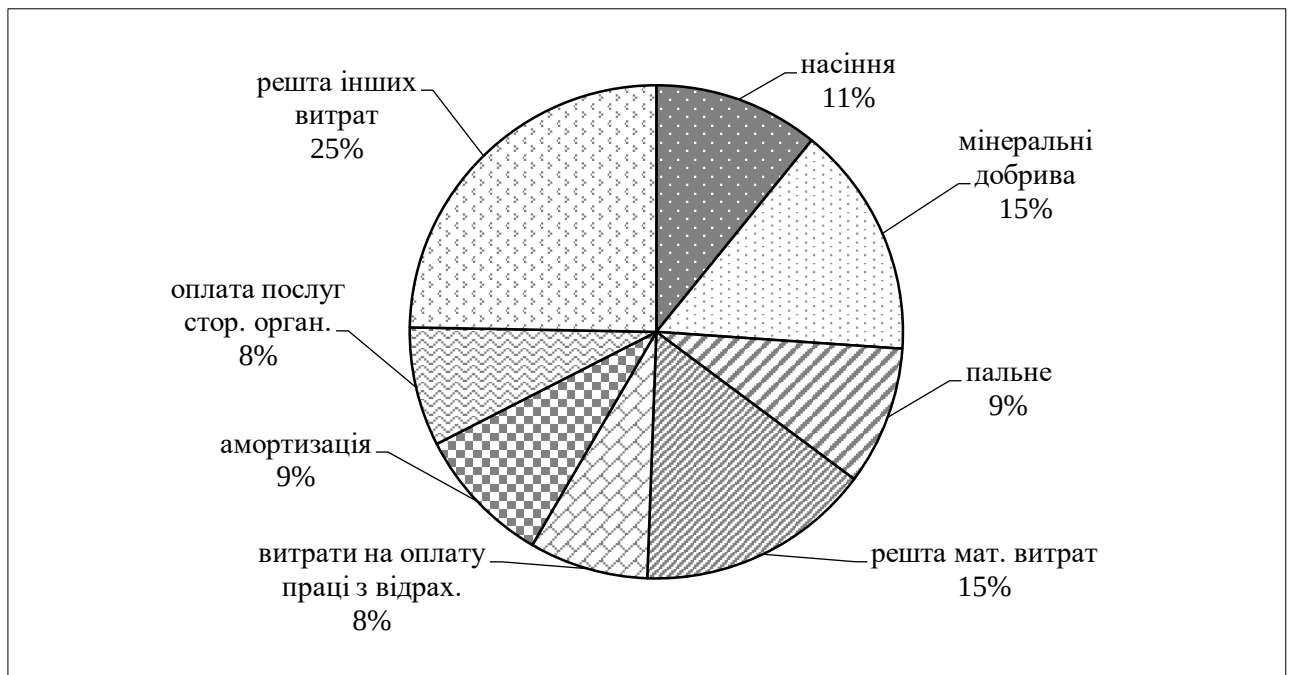

Рис. 2.8. Структура виробничої собівартості насіння соняшнику в підприємствах України, 2020 р.

Джерело: [123].

Аналіз витрат на виробництво насіння соняшнику у 2024 р., порівняно з 2020 р., засвідчив, що вони зросли на 21,9%, в т.ч. в розрахунку на 1 ц – на 60,3%, а в розрахунку на 1 га – на 68,6%, що зумовлено подорожчанням паливо-мастильних матеріалів, добрив, насіння і засобів захисту рослин (табл. 2.9). Поряд із цим, дослідження свідчать, що сама структура виробничої

собівартості не зазнала суттєвих змін, оскільки співвідношення основних статей залишилося практично незмінним. Так, у 2024 р. найбільшу питому вагу у структурі собівартості даної культури займали матеріальні витрати – 53,9%. Серед матеріальних витрат лідирували витрати на мінеральні добрива, паливе та інші витрати, питома вага яких становила 15,0, 12,3 та 16,9%, відповідно.

Таблиця 2.9

Виробнича собівартість насіння соняшнику в сільськогосподарських підприємствах України

Статті витрат	2020 р.				2024 р.				2024 р. у % до 2021 р.		
	Усього, млн грн	на 1 ц, грн	на 1 га, грн	%	Усього, млн грн	на 1 ц, грн	на 1 га, грн	%	Усього	на 1 ц	на 1 га
Витрати – усього	61245	710	15123	100,0	74680	1138	25498	100,0	121,9	160,3	168,6
Прямі матеріальні витрати – усього	30983	359	7651	50,6	40229	613	13735	53,9	129,8	170,7	179,5
у т.ч. насіння	6641	77	1640	10,8	7221	110	2465	9,7	108,7	143,0	150,3
мінеральні добрива	9338	108	2306	15,2	11234	171	3836	15,0	120,3	158,2	166,4
паливе	5574	65	1376	9,1	9165	140	3129	12,3	164,4	216,2	227,4
решта матеріальних витрат	9430	109	2329	15,4	12609	192	4305	16,9	133,7	175,8	184,9
Прямі витрати на оплату праці	3925	46	969	6,4	4790	73	1636	6,4	122,0	160,5	168,8
Інші прямі витрати та загальновиробничі витрати – усього	26337	305	6503	43,0	29661	452	10127	39,7	112,6	148,1	155,7
у т.ч. відрахування на соціальні заходи	852	10	210	1,4	1035	16	353	1,4	121,5	159,8	168,0
амортизація	5572	65	1376	9,1	5941	91	2028	8,0	106,6	140,2	147,4
оплата послуг сторонніх організацій	4779	55	1180	7,8	5503	84	1879	7,4	115,2	151,4	159,2
решта інших прямих і загальновиробничих витрат	15134	175	3737	24,7	17181	262	5866	23,0	113,5	149,3	157,0

Джерело: розраховано автором за [123].

Зазначимо, що крім матеріальних витрат досить високою була питома вага інших прямих і загальновиробничих витрат – 39,7%, проте відмітимо їх незначне зменшення в порівнянні з 2020 роком на 3,3 відсоткових пункти (рис. 2.9).

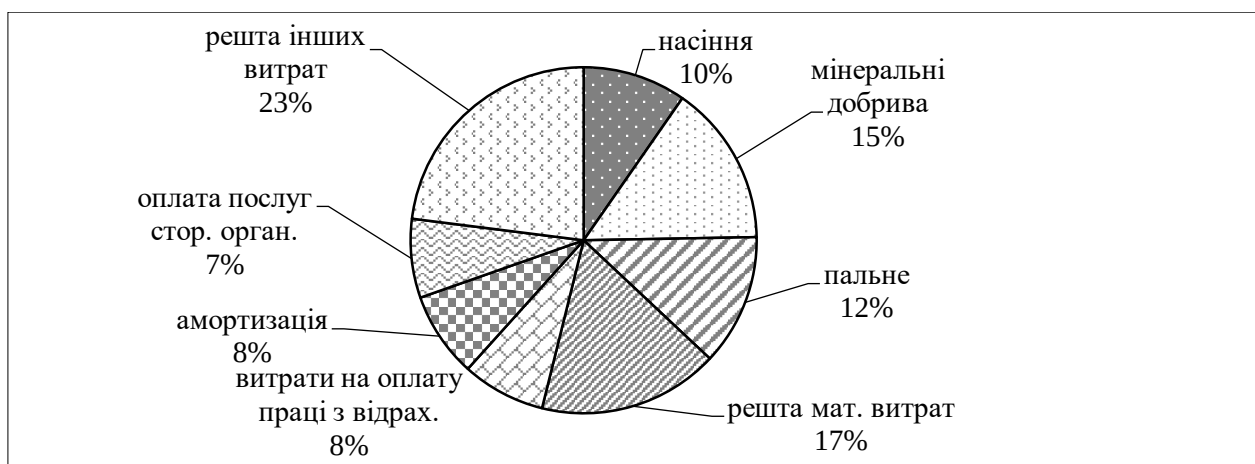

Рис. 2.9. Структура виробничої собівартості насіння соняшнику в сільськогосподарських підприємствах України, 2024 р.

Джерело: побудовано автором за [123].

У свою чергу, структура виробничої собівартості бобів сої формувалася з урахуванням технологічних, матеріальних і трудових витрат, які необхідні для вирощування даної культури. Найбільшу частку у структурі собівартості соєвих бобів займали матеріальні витрати, питома вага яких у 2020 р. становила 45,1% (табл. 2.10, рис. 2.10). Це пов'язано з тим, що виробництво даної продукції потребує значних ресурсів для забезпечення високої врожайності культури. У структурі матеріальних витрат найбільшу питому вагу займали витрати на мінеральні добрива та решта матеріальних витрат, питома вага яких становила 10,5 і 17,6%, відповідно.

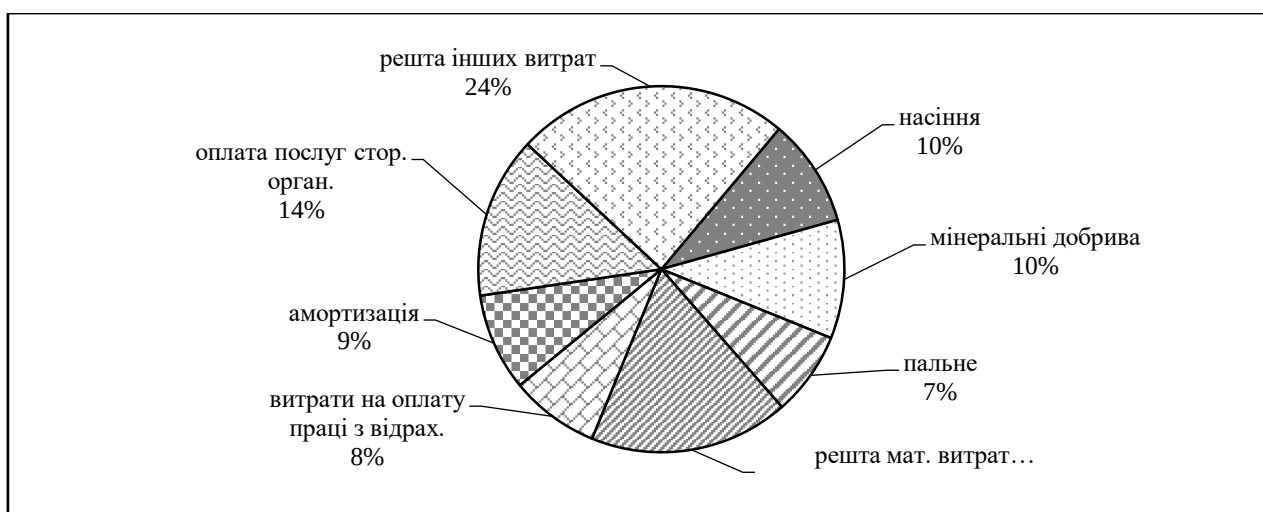

Рис. 2.10. Структура виробничої собівартості бобів соєвих у сільськогосподарських підприємствах України, 2020 р.

Джерело: побудовано автором за [123].

Аналіз показав, що значну частку у структурі собівартості виробництва бобів соєвих, після матеріальних витрат, займали загальновиробничі витрати, питома вага яких становила 44,3%. Переважну частку витрат становили оплата послуг сторонніх організацій (14,3%) та решта інших прямих і загальновиробничих витрат (24,2%). Це пояснюємо тим, що аграрні підприємства для виконання окремих технологічних операцій залучали сторонні організації, а також необхідністю покриття витрат на обслуговування виробництва, транспортні послуги, ремонт техніки тощо.

Таблиця 2.10

Виробнича собівартість соєвих бобів у с.-г. підприємствах України

Статті витрат	2020 р.				2024 р.				2024 р. у % до 2021 р.		
	Усього, млн грн	на 1 ц, грн	на 1 га, грн	%	Усього, млн грн	на 1 ц, грн	на 1 га, грн	%	Усього	на 1 ц	на 1 га
Витрати – усього	14175	760	16186	100,0	42963	1018	25348	100,0	303,1	134,0	156,6
Прямі матеріальні витрати – усього	6390	343	7296	45,1	21073	499	12433	49,0	329,8	145,8	170,4
у т.ч. насіння	1353	73	1544	9,5	3785	90	2233	8,8	279,8	123,7	144,6
мінеральні добрива	1486	80	1697	10,5	4295	102	2534	10,0	289,0	127,8	149,3
пальне	1052	56	1202	7,4	4943	117	2916	11,5	469,7	207,6	242,7
решта матеріальних витрат	2499	134	2853	17,6	8050	191	4750	18,7	322,2	142,4	166,5
Прямі витрати на оплату праці	913	49	1043	6,4	2867	68	1692	6,7	313,9	138,8	162,2
Інші прямі витрати та загальновиробничі витрати – усього	6872	368	7847	48,5	19023	451	11223	44,3	276,8	122,4	143,0
у т.ч. відрахування на соціальні заходи	204	11	233	1,4	619	15	365	1,4	303,9	134,3	157,0
амортизація	1222	66	1396	8,6	3675	87	2168	8,6	300,6	132,9	155,3
оплата послуг сторонніх організацій	2021	108	2308	14,3	5181	123	3057	12,1	256,3	113,3	132,5
решта інших прямих і загальновиробничих витрат	3425	184	3911	24,2	9548	226	5633	22,2	278,8	123,2	144,1

Джерело: розраховано автором за [123].

Порівняльний аналіз структури собівартості бобів сої у 2024 р., порівняно з 2020 р., свідчить, що структура основних статей витрат не зазнала суттєвих змін (рис. 2.11).

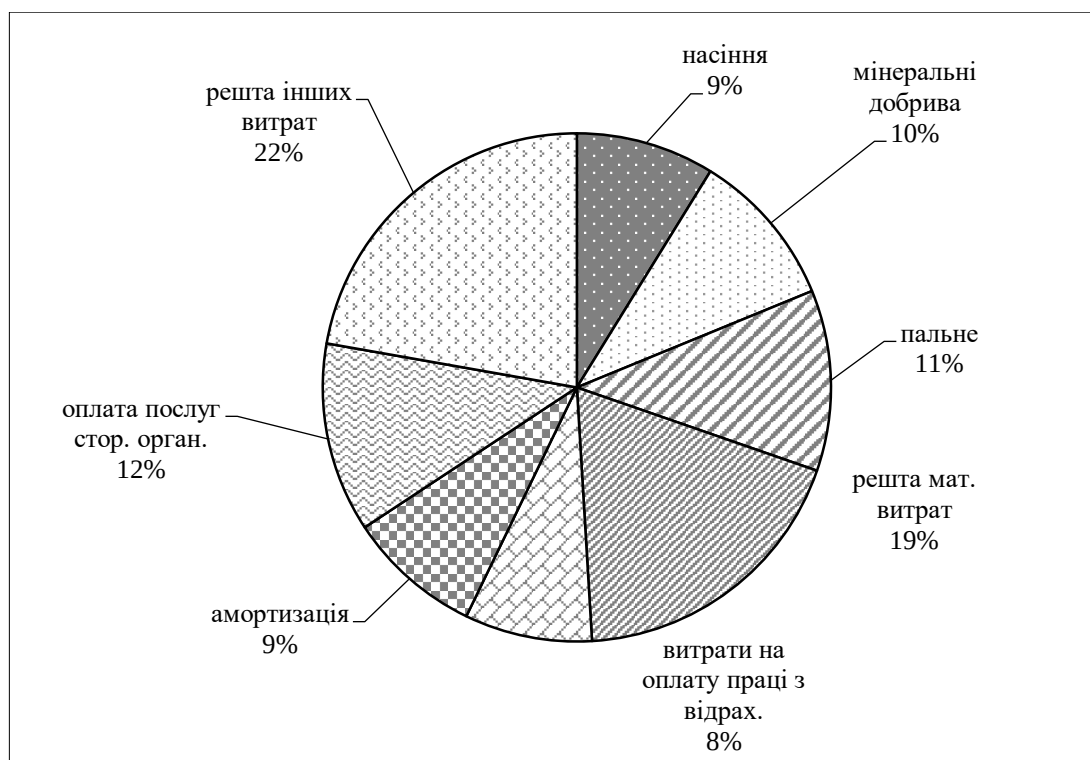

Рис. 2.11. Структура виробничої собівартості соєвих бобів у сільськогосподарських підприємствах України, 2024 р.

Джерело: побудовано автором за [123].

Так як і в 2020 р., значною мірою на формування собівартості соєвих бобів у 2024 р. впливали витрати на мінеральні добрива (10%) та решта матеріальних витрат (19%). Поряд із цим простежувалося незначне збільшення витрат на паливо-мастильні матеріали, які зросли до 11%, проти 7% у 2020 р., що пов'язано з їх подорожчанням. Другою за величиною питомої ваги часткою у структурі загальних витрат були інші прямі та загальновиробничі витрати, на які припадало 44,3%. Серед них також лідируючу позицію займали витрати на оплату послуг сторонніх організацій (12%) та решта інших витрат (22%).

Для більш повної оцінки економічної ефективності виробництва олійних культур виконали аналіз структури виробничої собівартості насіння ріпаку, формування якої в сучасних умовах також, у значній мірі, залежить від цін на пальне, добрива, насіння та енергоресурси.

Зокрема, в ході аналізу структури виробничої собівартості насіння ріпаку в 2020 р. виявили, що вона в цілому була подібною до структури

собівартості бобів сої та насіння ріпаку, проте мала певні відмінності. (рис. 2.12, табл. 2.11). Так, найбільшу питому вагу в ній також займали матеріальні витрати, проте їх частка була вищою (58,3%). Серед матеріальних витрат досить суттєвою була частка витрат на мінеральні добрива (24%), що значно перевищувало аналогічний показник по сої та соняшнику. Зазначимо, що на відміну від сої, яка має здатність частково забезпечувати себе азотом, ріпак потребує систематичного внесення мінеральних добриву більших обсягах, що й зумовлює вищу питому вагу витрат на добрива у структурі його виробничої собівартості.

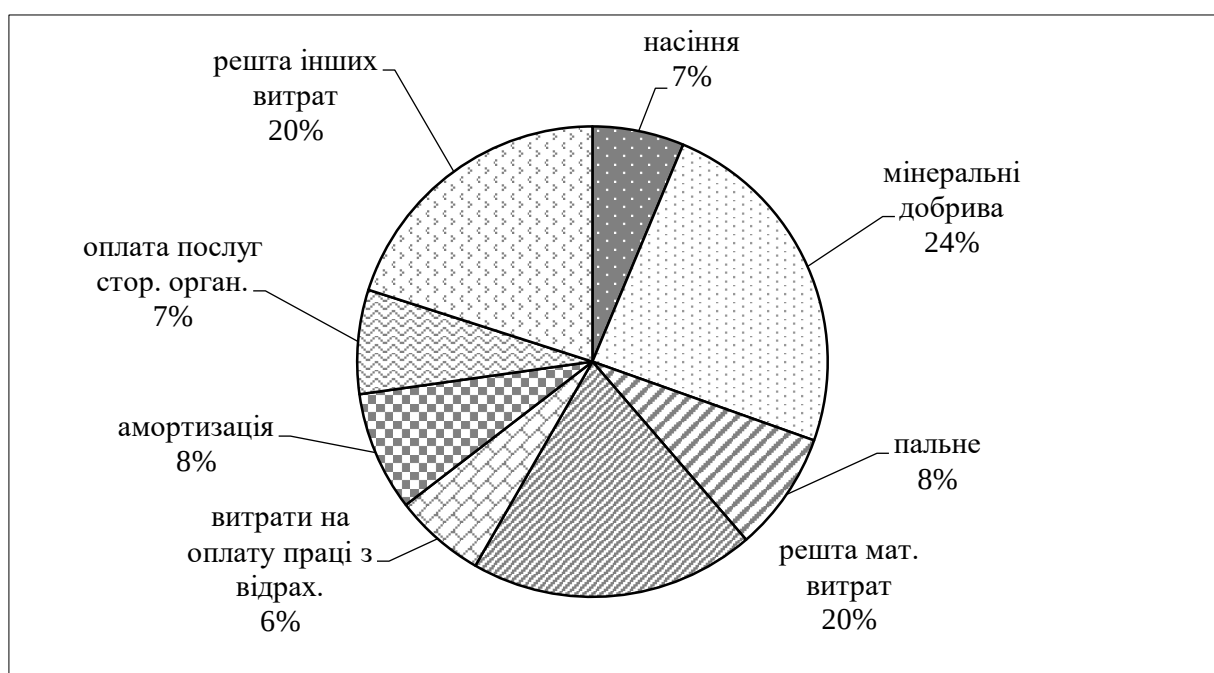

Рис. 2.12. Структура виробничої собівартості насіння ріпаку в сільськогосподарських підприємствах України, 2020 р.

Джерело: побудовано автором за [123].

Значна частка витрат також припадала на загальновиробничі витрати (36,5%), серед яких переважала решта інших витрат – 20%. При цьому, на оплату послуг сторонніх організацій, порівняно з соняшником і соєю, припадала значно менша питома вага – 7%, що свідчить про відносно невисокий рівень залучення зовнішніх виконавців до виробництва даної культури.

Таблиця 2.11

**Виробнича собівартість насіння ріпаку в сільськогосподарських
підприємствах України**

	2020 р.				2024 р.				2024 р. у % до 2021 р.		
	Усього, млн грн	на 1 ц, грн	на 1 га, грн	%	Усього, млн грн	на 1 ц, грн	на 1 га, грн	%	Усього	на 1 ц	на 1 га
Витрати – усього	17487	856	18237	100,0	33506	1171	33371	100,0	191,6	136,8	183,0
Прямі матеріальні витрати – усього	10193	499	10630	58,3	20485	716	20402	61,1	201,0	143,4	191,9
насіння	1102	54	1150	6,3	1772	62	1765	5,3	160,7	114,7	153,5
мінеральні добрива	4220	207	4401	24,1	8741	305	8706	26,1	207,1	147,8	197,8
пальне	1440	70	1501	8,2	3469	121	3455	10,4	241,0	172,0	230,1
решта матеріальних витрат	3431	168	3579	19,6	6503	227	6476	19,4	189,5	135,3	181,0
Прямі витрати на оплату праці	903	44	942	5,2	1834	64	1827	5,5	203,1	145,0	194,0
Інші прямі витрати та загальновиробничі витрати – усього	6391	313	6665	36,5	11187	391	11142	33,4	175,0	124,9	167,2
у т.ч. відрахування на соціальні заходи	196	10	205	1,1	397	14	395	1,2	202,3	144,4	193,2
амортизація	1436	70	1497	8,2	2543	89	2533	7,6	177,1	126,4	169,2
оплата послуг сторонніх організацій	1251	61	1305	7,2	2357	82	2348	7,0	188,4	134,5	179,9
решта інших прямих і загальновиробничих витрат	3508	172	3658	20,1	5889	206	5866	17,6	167,9	119,8	160,3

Джерело: розраховано автором за [123].

Порівняльний аналіз структури виробничої собівартості насіння ріпаку в 2024 р. в порівнянні з 2020 р. свідчить, що вона не зазнала кардинальних змін, хоча загальний рівень виробничих витрат мав тенденцію до зростання внаслідок подорожчання ресурсів і ускладнення умов господарювання (рис. 2.13). Аналіз свідчить, що в її структурі відбулися незначні зміни, а саме: питома вага матеріальних витрат зросла до 61,1%, а питома вага прямих і загальновиробничих витрат зменшилася до 33,4%. Також, у структурі матеріальних витрат дещо збільшилась питома вага мінеральних добрив (26,1%) і пального (10,4%), що зумовлено їх подорожчанням.

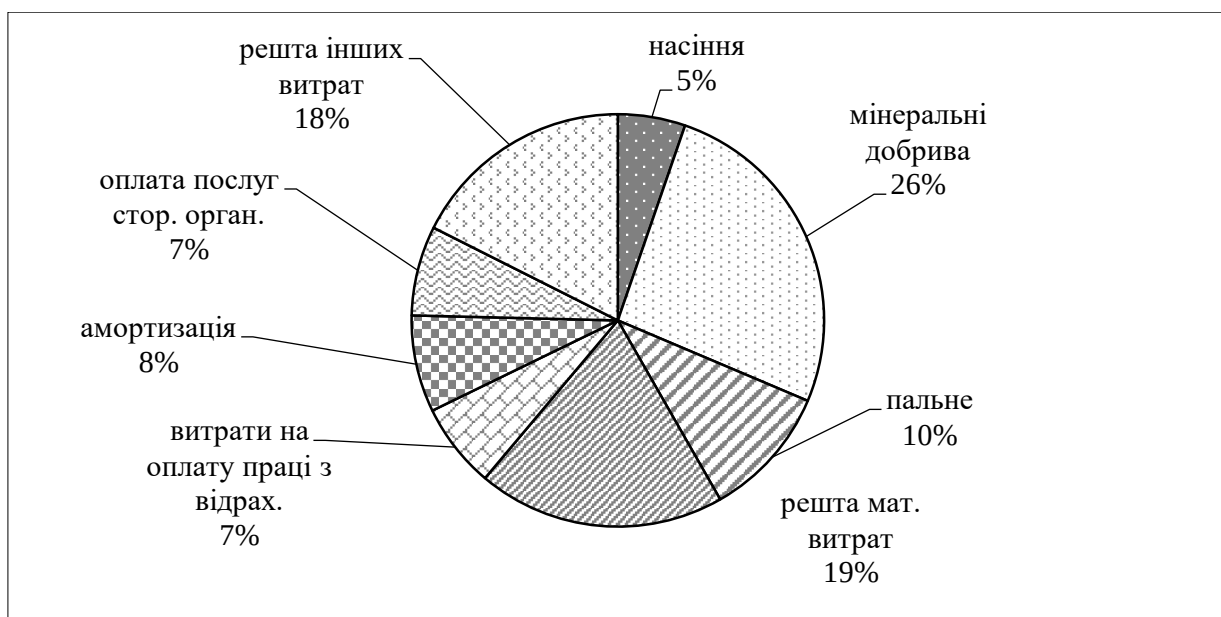

Рис. 2.13. Структура виробничої собівартості насіння ріпаку в сільськогосподарських підприємствах України, 2024 р.

Джерело: побудовано автором за [123].

Для більш повної оцінки економічної ефективності виробництва олійних культур також дослідили й проаналізували обсяги реалізації олійних культур сільськогосподарськими підприємствами України.

Аналіз обсягів реалізації таких культур свідчить, що в 2023 р. було реалізовано 13375 тис. тонн, що на 20,1% менше, ніж у 2019 році. У розрізі олійних культур зменшилися обсяги реалізації бобів сої та насіння ріпаку на 7,4 та на 31,6%, відповідно (табл. 2.12). Вважаємо, що причинами такої ситуації стали такі фактори, як вплив ринкових коливань, зростання витрат на виробництво та нестабільність цінової кон'юнктури аграрного ринку. До того ж, початок військових дій в Україні призвів до блокування українських портів і значно обмежив можливості морського експорту через Чорне море. У результаті аграрним виробникам довелося перенаправляти вантажі наземним транспортом – залізницею або автотранспортом – що мало значний вплив на здорожчання логістики і зниження ефективності експорту.

Ще однією причиною є те, що Україна переорієнтувала свій експорт до ЄС, але такі окремі країни як Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія та

Болгарія ввели заборону на імпорту ріпаку та сої, що суттєво знизило експортні потоки до вересня 2023 року.

Таблиця 2.12

Обсяги реалізації олійних культур сільськогосподарськими підприємствами України

Культури	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Реалізовано, тис. т						
Насіння олійних культур	16729	14117	11605	10214	13375	н.д.
з них:						
боби сої	3211	2243	1526	1600	2974	н.д.
насіння ріпаку й кользи	2792	2170	2272	2313	3051	н.д.
насіння соняшнику	10677	9659	7771	6263	7299	н.д.
Ціна реалізації, грн/т						
Насіння олійних культур	8321	10853	16419	15015	13078	16977
з них:						
боби сої	8148	10720	15484	14870	14645	16105
насіння ріпаку й кользи	9577	10927	16147	15970	12804	18373
насіння соняшнику	8021	10860	16656	14671	12510	16805

Джерело: [123].

Щодо цін реалізації на продукцію олійних культур, то аналіз свідчить, що як і в цілому на групу олійних культур, так і на кожну окремо вони суттєво збільшилися, за винятком окремих періодів. Одним із таких періодів, на який звернули увагу був 2023 р., коли ціни реалізації в порівнянні з 2022 р. значно зменшилися, особливо в розрізі сої і ріпаку. Вважаємо, що однією з причин такої ситуації було те, що за рахунок значної кількості надходжень нового врожаю утворився надлишок на ринку, що й призвело до стрімкого зниження закупівельних цін. Також, варто врахувати і те, що частина переробних підприємств зменшила закупівлі або в деяких випадках навіть призупинила діяльність, що вплинуло на зниження попиту на сировину і зменшення закупівельних цін. До того ж, світові котирування олій, зокрема на сою, соняшник і ріпак, суттєво знизилися. Для прикладу, FAO зафіксувала спад індексу цін на олії в середньому на 47,7 % від піку 2022 року, що зумовило вплив на внутрішні українські ціни [69, 176]. У ході дослідження дійшли висновку, що всі ці фактори зумовили дефляційний тиск, і, навіть попри

збереження попиту на внутрішньому ринку в окремих напрямках, відбулося зменшення цін у порівнянні з 2022 роком.

Однак, за виключенням ситуації 2023 року, в цілому реалізаційні ціни на олійні культури в 2024 р. в порівнянні з 2019 р. зросли в два рази. У розрізі олійних культур реалізаційні ціни також збільшилися в середньому в два рази.

Отже, незважаючи на виявлені виклики, завдяки високим цінам на сою, соняшник і ріпак їх виробництво в досліджуваний період було рентабельним і продовжує залишатися привабливим для аграрних виробників. Позитивним чином впливає на це й сприятлива внутрішня і зовнішня кон'юнктура на ринку та зростаючі потреби в рослинному білку. Однак їх виробничий і експортний потенціал використовується не повною мірою [127].

Варто зазначити, що олійні культури є прибутковими, рівень рентабельності їх виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 2024 році становив: соняшнику – 39,2%, сої – 27,9% та ріпаку – 32 % (табл. 2.13). Лідером за прибутковістю в 2024 р. був ріпак, умовний прибуток на 1 га посівів якого становив 13050 грн. Найвищий прибуток із 1 га спостерігався в 2021 р. – 14284 грн, при рівні рентабельності – 74,7%.

На думку експертів [249] на даний час створення потенційно можливої доданої вартості через переробку олійних культур в Україні не відбувається. У 2024-2025 рр. лише 0,5 млн тонн ріпаку було перероблено, в той час як експортовано – 3,2 млн тонн. Якби ці обсяги переробили, країна могла б додатково отримати більше ніж \$420 млн ВВП. Потужності з переробки соняшнику і ріпаку, які здатні в середньому одночасно переробляти 20,2 млн тонн на рік, експлуатуються лише на 65 %, що свідчить про втрату прибутковості, робочих місць і інвестицій

В Україні соя займає пріоритетні позиції як експортно орієнтована та кормова культура, а також відіграє ключову роль в забезпеченні продовольчої та економічної безпеки країни. За масштабами виробництва цієї культури Україна входить до десятки провідних країн світу [205].

Таблиця 2.13

**Динаміка ефективності виробництва олійних культур у
сільськогосподарських підприємствах України**

Культури	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Рентабельність, %						
боби сої	13,3	30,20	44,1	39,0	30,7	27,9
насіння ріпаку й кользи	9,4	17,2	62,5	38,7	8,4	32,0
насіння соняшнику	23,5	39,4	74,7	38,7	17,1	39,2
Повна собівартість 1 т, грн						
боби сої	7191	8233	10745	10698	11205	12592
насіння ріпаку й кользи	8754	9324	9937	11514	11811	13919
насіння соняшнику	6494	7791	9537	10578	10683	12073
Ціна реалізації 1 т, грн						
боби сої	8148	10720	15484	14870	14645	16105
насіння ріпаку й кользи	9577	10927	16147	15970	12804	18373
насіння соняшнику	8021	10860	16656	14671	12510	16805
Умовний прибуток на 1 га, грн						
боби сої	1549	4625	10093	11473	7946	9310
насіння ріпаку й кользи	1399	4186	14284	13056	2847	13050
насіння соняшнику	2350	7060	15235	10479	4092	11973

Джерело: [123].

Аналіз повної собівартості виробництва 1 т сої в сільськогосподарських підприємствах України за період 2019-2024 рр. засвідчив, що в 2024 р. у порівнянні з 2019 р. вона зросла на 75,1%, а ціна реалізації за цей період збільшилася на 97,7%. За рахунок того, що темпи збільшення ціни реалізації випереджали темпи збільшення собівартості умовний прибуток на 1 га склав 9310 грн, а рівень рентабельності – 27,9%. Найвища рентабельність сої була в 2021 р. – 44,1%, а найнижча в 2019 р. – 13,3%.

Щодо соняшнику, то відносно невисокі витрати на гектар, невибаглива технологія вирощування і досить приваблива ціна реалізації роблять дану культуру однією з найприбутковіших для вирощування в Україні. Рівень рентабельності соняшнику в 2024 р. склав 39,2%. Найбільший рівень рентабельності сільськогосподарські виробники отримували в довоєнний 2021 р. – 74,7%. Найменший, у 2023 р. – 17,1%. Зазначимо, що 2023 р. був невдалим для товаровиробників у зв'язку з низькими цінами реалізації, високою собівартістю виробництва, складними погодними умовами, обмеженим

фінансуванням (через високі ризики значна кількість банків обмежували фінансування виробників аграрної продукції) тощо.

У ході дослідження виявили, що нині функціонує ринок продавця, який диктує внутрішні ціни, зокрема на соняшник, оскільки переробні підприємства не повністю завантажують свої потужності – їхній потенціал вище внутрішньої пропозиції. Ціновий тренд на олійні культури має висхідний характер, що пов'язано зі збільшенням вартості матеріально-технічних ресурсів, адже насіння, засоби захисту рослин, добрива, паливо й інші виробничі ресурси впродовж останніх років значно подорожчали, що збільшило витрати виробництва та, як наслідок, собівартість насіння олійних культур. Зазначені тенденції дозволяють охарактеризувати соняшник, сою і ріпак як достатньо ліквідний товар з погляду сільськогосподарського товаровиробника. Водночас у 2023 р. нижчим рівнем закупівельних цін характеризувалася цінова ситуація на ринку соняшнику, ніж на ринку сої та ріпаку, що пояснюємо сформованими напрямками споживання кожної окремої культури, а орієнтація товарної продукції сої і ріпаку на експорт підтримує вищу ціну на сою та ріпак на внутрішньому ринку.

Здійснений аналіз ефективності виробництва олійних культур виступив підґрунтям для дослідження величини доданої вартості, яка формується у процесі їх виробництва та реалізації. Так, розрахунок величини доданої вартості, створеної у процесі виробництва культур (соняшнику, сої, ріпаку) в розрахунку на 1 тону, свідчить, що найбільший обсяг доданої вартості формується при виробництві насіння соняшнику – 7769,5 грн/т, для насіння ріпаку та сої такий показник є дещо меншим – 7391,9 грн/т та 6340,1 грн/т відповідно (табл. 2.14).

Щодо структури доданої вартості, то практично для всіх трьох культур вона є подібною. Основними її складовими виступають валовий прибуток, заробітна плата з нарахуваннями, амортизація, орендна плата за земельні паї та інші витрати. Найбільшу питому вагу в доданій вартості, яку можливо отримати від переробки і реалізації всіх трьох культур займає прибуток,

збільшення частки якого безпосередньо позитивним чином впливає на рівень рентабельності. Так, у 2024 р. найвищий рівень рентабельності мав соняшник – 39,2%, відповідно і питома вага прибутку у його структурі доданої вартості була найбільшою – 60,9%. Аналогічною є ситуація щодо ріпаку та сої, де рівень рентабельності даних культур становив – 32% та 27,9%, а питома вага прибутку відповідно – 40,2% та 39,4%.

Таблиця 2.14

**Величина доданої вартості, створеної у процесі виробництва та реалізації
олійних культур у сільськогосподарських підприємствах України,
2024 р. (у розрахунку на 1 т), грн**

Показник	боби сої		насіння ріпаку		насіння соняшнику	
	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %
Прямі витрати та оплату праці	679	10,7	641	8,7	730	9,4
Відрахування на соціальні заходи	147	2,3	139	1,9	158	2,0
Амортизація	871	13,7	889	12,0	906	11,7
Орендна плата за земельні паї	926	14,6	1077	14,6	1024	13,2
Додана вартість у інших прямих і загально-виробничих витратах	204	3,2	192	2,6	219	2,8
Прибуток	3513	55,4	4454	60,3	4732	60,9
Частка створеної доданої вартості у реалізаційній вартості, %	39,4	х	40,2	х	46,2	х
Додана вартість у розрахунку на 1 т, всього	6340,1	100,0	7391,9	100,0	7769,5	100,0
Ціна реалізації 1 т, грн	16105		18373		16805	
<i>ДВ до ціни реалізації, %</i>	39,4		40,2		46,2	
<i>ДВ до виробничої собівартості, %</i>	62,3		63,1		68,3	
<i>ДВ до повної собівартості, %</i>	50,4		53,1		64,4	

Джерело: розраховано автором на основі [123].

Прямі витрати на оплату праці разом із відрахуваннями на соціальні заходи у досліджуваний період формували незначну частку доданої вартості (10-13%), що характеризує відносно капіталомісткий характер сучасного аграрного виробництва. Дещо більшу частку у структурі доданої вартості досліджуваних культур займали амортизаційні відрахування (11-13%) та орендна плата за земельні паї (13-14%), які забезпечують відтворення виробничого потенціалу підприємств.

Аналіз співвідношення доданої вартості до ціни реалізації свідчить, що найвищий рівень її формування у 2024 р. забезпечувався при виробництві соняшнику – 46,2%, в той час як для ріпаку він становив – 40,2%, а для сої – 39,4%. Аналогічною була ситуація щодо співвідношення доданої вартості відносно виробничої та повної собівартості.

Отже, результати дослідження підтверджують вагоме значення олійних культур у формуванні доходів сільськогосподарських виробників і створенні доданої вартості в аграрному секторі України. Олійні культури також є важливою складовою економіки багатьох країн світу. Світовий ринок олійних культур представлений трьома основними культурами: соєю, ріпаком і соняшником. Зростання площ та обсягів виробництва олійних культур у світі пов'язане з покращенням якісних показників насіння, розширенням напрямів споживання та переробки в харчовій, тваринницькій, енергетичній галузі.

Позитивна динаміка їх виробництва спостерігається упродовж останніх двох десятиріч. Провідною олійною культурою, обсяги виробництва та експорту якої найвищі у світі, є соя, ріпак займає другу позицію, третю – соняшник. Станом на 2024 рік у світі було зібрано понад 500 млн т олійних культур, із них 397,7 млн т сої, 87,9 – ріпаку, 582,2 млн т – соняшнику (табл. 2.15). Таке співвідношення зумовлене давно сформованими напрямками споживання даних культур: застосуванням їх у харчовому раціоні населення (у вигляді насіння або олії), попитом у галузі тваринництва та переробної галузі.

Лідерські позиції на світовому аграрному ринку посідає ріпак – він є однією з глобальних олійних культур, яка досить ефективно використовується в продовольчих, кормових, технічних і біоенергетичних ланцюгах вартості. Як свідчить аналіз площі посівів культури у світі та його виробництво мають схожу динаміку, а саме зменшення у 2015-2016 рр. та істотне збільшення після 2020 р. (Додаток А).

Суттєве збільшення у 2022-2023 рр. як площ посіву, так і обсягів виробництва ріпаку свідчить про підвищення інтересу до нього як однієї з основних експортних культур.

У свою чергу, виявлено, що однією з основних тенденцій світового ринку олійних культур є домінування сої як за площею посіву, так і за обсягами виробництва. Варто відмітити найбільш пікові періоди виробництва культури – 2017 рік (359,5 млн т), 2021 рік (355,9 млн т), 2023 рік (371,2 млн т) і 2024 рік – (397,7) млн т. Аналіз свідчить, що зростання виробництва бобів сої в основному відбувався за рахунок збільшення посівних площ, так як урожайність культури має значно менший вплив. Загалом, світове виробництво сої демонструє стійку тенденцію до зростання, завдяки розширенню посівних площ і високому попиту країн Азії та Африці, де соя є цінним джерелом білка для харчування та кормів.

Як уже зазначалося раніше третю позицію у сукупності олійних культур як в Україні, так і у світі посідає соняшник, обсяги виробництва і площі посіву якого мали стійку тенденцію до збільшення на протязі досліджуваного періоду. Найвищі обсяги виробництва культури зафіксовано у 2019 р. (56,0 млн т), 2021 р. (57,3 млн т) та у 2023 р. (58,6 млн т). На відміну від соєвих бобів площа посівів соняшнику зростала меншими темпами ніж обсяги його виробництва, що розглядаємо як свідчення інтенсивного виробництва культури – тобто збільшення обсягів виробництва в більшій мірі відбувається за рахунок підвищення врожайності культури.

За обсягами світового виробництва ріпак поступається лише сої. Рейтинг (ТОП-10) країн, які виробляють насіння ріпаку в найбільших обсягах свідчить, що в 2024 р. глобальну кон'юнктуру світового ринку ріпаку визначали чотири основні його гравці: Канада (22%), Китай (19%), Індія (15%), та Австралія (7%). Зазначимо, що Канада, ЄС, Китай і Індія є найбільшими виробниками насіння ріпаку, до того ж Китай і Індія одночасно є найбільшими споживачами насіння ріпаку, тоді як Японія найбільше його імпортує (рис. 2.14).

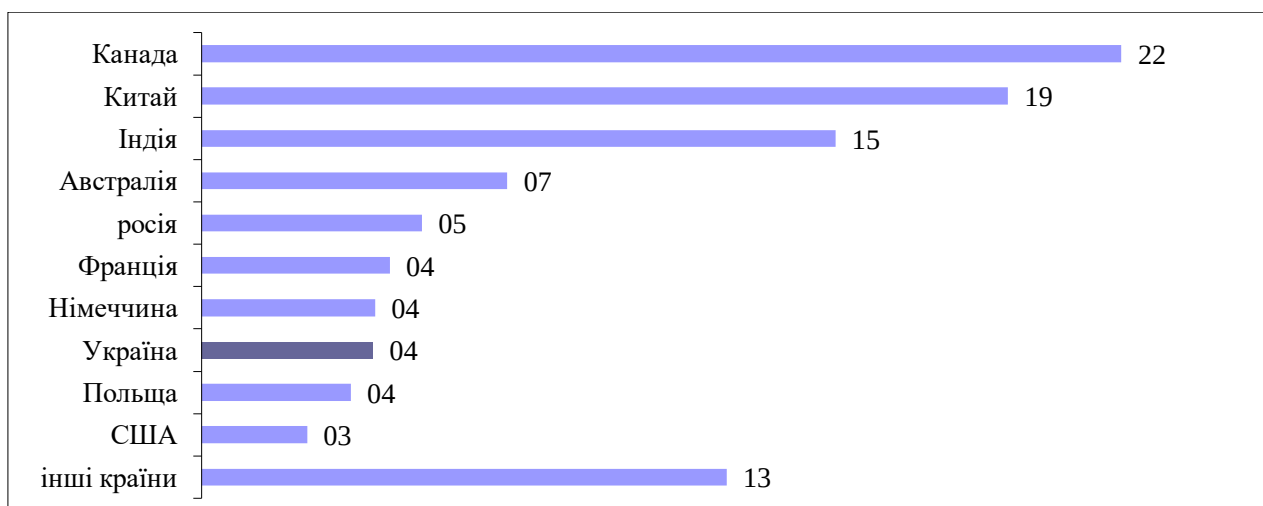

Рис. 2.14. Рейтинг (ТОП-10) країн світу з найбільшими обсягами виробництва ріпаку, 2024 р., %

Джерело: [261].

Лідерами з виробництва сої у світі у 2024 р. були Бразилія (36%), США (30%) та Аргентина (12%). Зазначимо, що Бразилія є найбільшим у світі виробником і експортером сої, забезпечуючи майже 60% її світового експорту (рис. 2.15). Провідна роль Бразилії на ринку сої зміцнюється ще більшими темпами за рахунок її експортної інфраструктури, яка до того ж розширюється. Так, за останнє десятиліття Бразилія практично подвоїла експортний потенціал сої, особливо через північні порти, на які у 2024 р. припадало близько 35% загального обсягу експорту сої країни в порівнянні з 23% в попередні п'ять років [20].

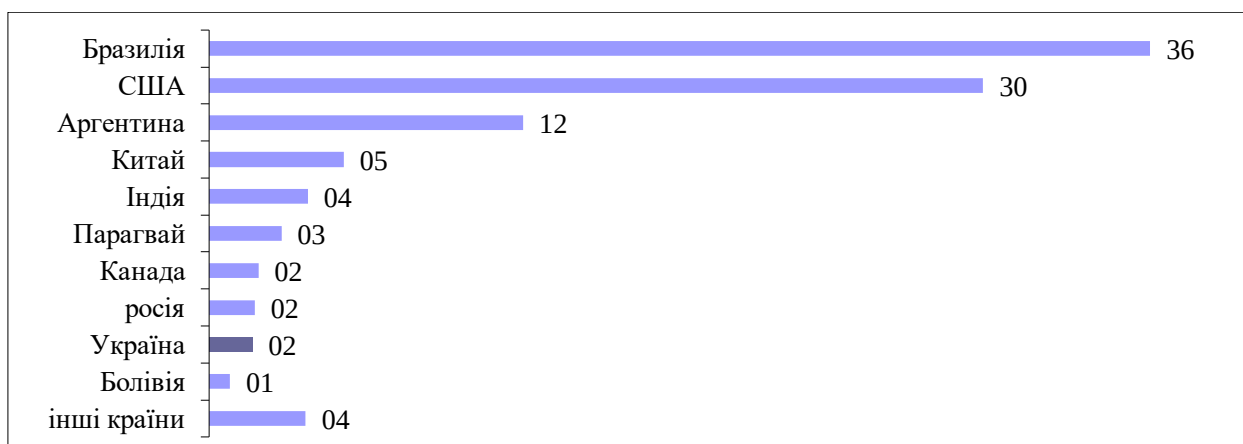

Рис. 2.15. Рейтинг (ТОП-10) країн світу з найбільшими обсягами виробництва соєвих бобів, 2024 р., %

Джерело: [261].

Світове виробництво соняшнику концентрується переважно в зонах із помірним кліматом і родючими ґрунтами. У зв'язку з цим у 2024 р. провідні позиції на ринку соняшнику займали росія (33%), Україна (21%), ЄС (12%) та Аргентина (9%) (рис. 2.16). Разом цим країнам належало майже 73% ринку соняшнику у світі.

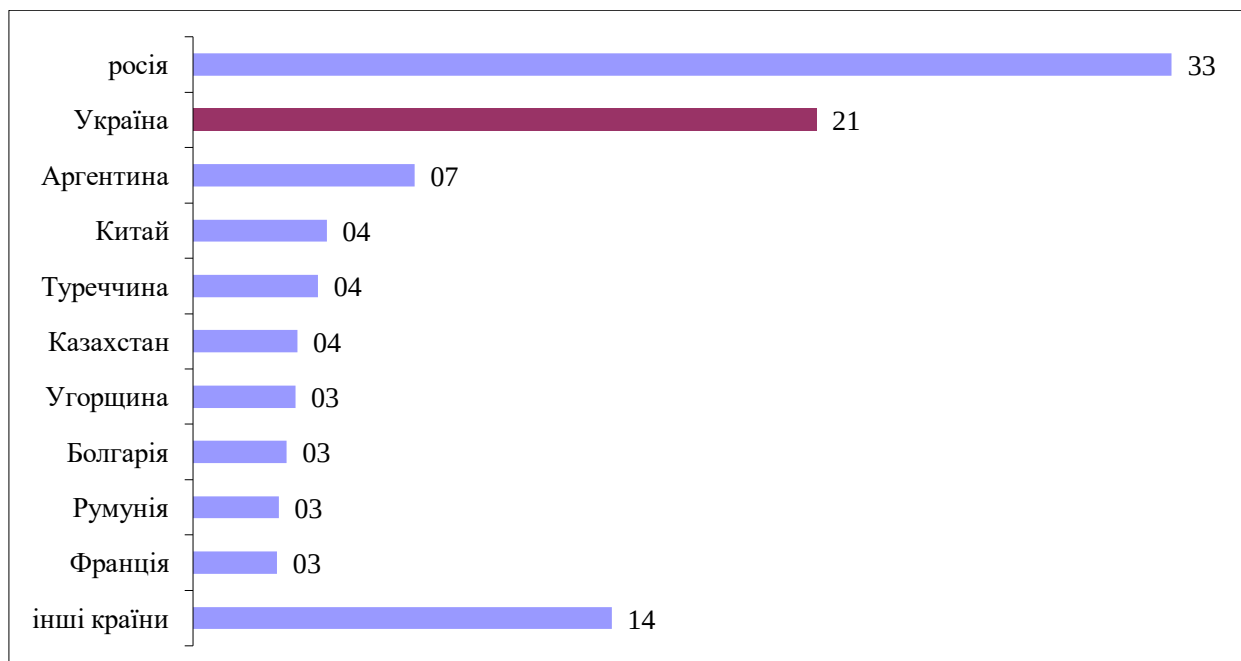

Рис. 2.16. Рейтинг (ТОП-10) країн світу з найбільшими обсягами виробництва насіння соняшнику, 2024 р., %

Джерело: [261].

Отже, виконаний аналіз експортних операцій на глобальному ринку олійних культур засвідчив, що Україна продовжує зберігати позицію одного зі світових лідерів у світі, забезпечуючи при цьому значну частину світового ринку.

На думку експертів аграрного ринку [116] соняшник є тільки одним із багатьох прикладів того, як в умовах сьогодення досить тісно переплітаються глобальні ланцюги постачання харчових продуктів і іншої аграрної продукції, що є більш взаємопов'язаними й взаємозалежними, ніж будь-коли це спостерігалось в минулі роки. При цьому, будь-яка геополітична нестабільність в одному з регіонів світу, як і кліматична криза, створює складно непередбачуваний ефект впливу скрізь по всьому іншому світу [175].

Результати здійсненого аналізу свідчать, що в Україні найбільший приріст в експорті олійних культур продемонструвала соя, експорт якої в 2024 р. у порівнянні з 2010 р. збільшився в 7,6 разів (табл. 2.15). Експорт насіння ріпаку за цей період збільшився в 2,5 рази, поряд із цим експорт насіння соняшнику зменшився майже на 52%. Це пов'язано з тим, що в Україні в останнє десятиліття розвинулась потужна олієпереробна промисловість і держава перейшла від продажу сировини до продажу готової продукції (олії), що дозволяє збільшувати додану вартість всередині країни.

Таблиця 2.15

Експорт насіння олійних культур в Україні

Код УКТ ЗЕД	Культури	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Обсяг, тис. т								
1201	Соя	449	2199	1788	1098	1994	3490	3430
1205	Насіння ріпаку	1509	1435	2382	2671	3115	3027	3880
1206	Насіння соняшнику	410	48	188	79	2754	797	213
Насіння олійних культур усього		2368	3682	4359	3848	7863	7314	7523
Вартість, млн дол. США								
1201	Соя	174	807	690	606	863	1281	1343
1205	Насіння ріпаку	631	570	1007	1691	1541	1168	1850
1206	Насіння соняшнику	188	21	65	39	1256	278	65
Насіння олійних культур усього		994	1398	1762	2336	3660	2727	3258
% насіння олійних культур у агропродовольчій прод., усього		10,0	9,6	7,9	8,4	15,6	12,4	13,2
Вартість 1 т, дол. США								
1201	Соя	388	367	386	552	433	367	392
1205	Насіння ріпаку	418	397	423	633	494	386	477
1206	Насіння соняшнику	459	438	347	496	456	348	306
Насіння олійних культур усього		420	380	404	607	465	373	433

Джерело: [261].

Винятком збільшення експорту насіння соняшнику був період 2022-2023 рр. – на його початку в Україні було накопичене невикористане насіння соняшнику з попереднього врожаю. До того ж, на початку повномасштабного вторгнення росії значно ускладнилася логістика, що мало суттєвий вплив на

обсяги експорту олії та інших продуктів переробки через традиційні маршрути, тому аграрії змушені були частину своєї продукції експортувати як сире насіння, яке легше і дешевше транспортувати через залізницю та сухопутні коридори.

Збільшення експорту сої, як наслідок, призвело до збільшення доходу від її продажу. Так, у 2024 р. дохід від експорту культури становив 1343 млн дол США. Зазначимо, що за останнє десятиріччя це був найвищий дохід. Аналогічна ситуація спостерігалася і в розрізі насіння ріпаку, дохід від експорту якого у 2024 р. також був найвищим і становив 1850 млн дол. США. Найнижчим у досліджуваній період був дохід від експорту соняшнику – 65 млн дол. США. Виявили, що це було спричинено як зменшенням самих обсягів експорту, так і зниженням вартості 1 т насіння, яка до того ж за останні роки була найнижчою – 306 дол. США. Також відмітимо, що відсоток насіння олійних культур у структурі агропродовольчої продукції України був найвищим у 2022 р. – 15,6%, у 2024 р. він зменшився до 13,2%.

Одним із важливих показників, який свідчить про те, яка частина виробленої продукції експортується, є відношення експорту до виробництва, виражене у відсотках.

Аналіз свідчить, що в 2024 р. було експортовано 35,5% насіння олійних культур. Найбільш експорторієнтованою культурою був ріпак, частка якого в 2024 р. становила 108%, що свідчить що було експортовано не лише врожай поточного року, а й залишки попереднього (табл. 2.16).

Зауважимо, що впродовж досліджуваного періоду ріпак утримував свої лідируючі позиції щодо експорту, найнижчий показник був у 2023 р. – 72,4%, а найвищий у 2024 р. – 108%. На другому місці серед експортоорієнтованих культур є соя, з найвищим показником у 2023 р. – 73,6%, найнижчий показник був у 2010 р. – 26,7%. У 2024 р. було експортовано 51,7% сої. Щодо соняшнику, то як уже зазначалося раніше, частка його експорту є дуже низькою (1,9% у 2024 р.), що пов'язуємо з глибокою переробкою його насіння всередині країни.

Таблиця 2.16

**Відношення експорту продукції олійних культур до її виробництва в
Україні, %**

Культури	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Соя	26,7	55,9	63,9	31,4	57,9	73,6	51,7
Насіння ріпаку	102,7	82,6	93,2	90,9	93,9	72,4	108,0
Насіння соняшнику	6,1	0,4	1,4	0,5	24,3	6,3	1,9
Насіння олійних культур	23,9	21,8	23,6	16,9	43,5	33,7	35,5

Джерело: розраховано автором на основі [261].

Для поглибленого дослідження та встановлення основних напрямів зовнішньої торгівлі олійних культур розглянули географічну структуру експорту соєвих бобів із України (табл. 2.17). Так, у 2021 р. загальний обсяг експорту соєвих бобів становив 1098 тис. тонн. Основними країнами, які найбільше експортували дану продукцію були Туреччина – 31,1% (341 тис. т), Білорусь – 17,7% (194 тис. т) та Нідерланди – 14,3% (14,3 тис. т) (табл. 2.18).

У регіональному розрізі домінуючими були країни ЄС, з часткою 37,5% та країни Азії – 36,6%. Частка країн СНД була значно меншою – 19,%, а експорт до африканських країн узагалі був незначним – 4%.

Таблиця 2.17

Географічна структура експорту соєвих бобів з України

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	1098	100,0	Усього	3430	100,0
Туреччина	341	31,1	Єгипет	816	23,8
Білорусь ¹	194	17,7	Туреччина	656	19,1
Нідерланди	157	14,3	Нідерланди	398	11,6
Італія	106	9,6	Німеччина	277	8,1
Німеччина	50	4,5	Пакистан	290	8,5
<i>Інші країни</i>	<i>250</i>	<i>22,8</i>	<i>Інші країни</i>	<i>993</i>	<i>28,9</i>
Регіон			Регіон		
Країни ЄС	412	37,5	Країни ЄС	1412	41,2
Країни Азії	402	36,6	Країни Азії	1127	32,9
Африканські країни	44	4,0	Африканські країни	823	24,0
Країни СНД	214	19,5	Країни СНД	43	1,3
Інші країни	26	2,4	Інші країни	25	0,7

Джерело: [261].

У 2024 р. загальний обсяг експорту соєвих бобів збільшився до 3430 тис. т, що більше в порівнянні з 2021 р. у 3,1 рази. Найбільшим імпортером українських соєвих бобів був Єгипет – 23,8% (816 тис. т), що є свідченням посилення африканського напрямку експорту. Також суттєву вагу в експорті вітчизняної сої займають Туреччина – 19,1% та Нідерланди – 11,6%. Частка Пакистану і Німеччини є практично однаковою – 8,5%, та 8,1% відповідно.

Щодо регіонального розрізу, то провідне місце в досліджуваній період також займали країни ЄС – 41,2%, що розглядаємо як свідчення стабільної європейської спрямованості українського експорту. Також досить суттєвою була частка країн Азії – 32,9%, проте в порівнянні з 2021 р. вона була меншою на 3,7 відсоткові пункти. Варто відмітити значне збільшення частки Африканських країн до 24%, проти 4% у 2021 р. Поряд із цим експорт до країн СНД різко зменшився і становив 1,3% проти 19,5% у 2021 р., що є свідченням зміни зовнішньоторгівельних пріоритетів України.

Отже, аналіз географічної структури експорту соєвих бобів з України свідчить про досить суттєве збільшення обсягів експорту даної продукції та переорієнтацію їх географічної структури, а саме зменшення частки країн СНД і збільшення частки країн ЄС, Азії, та Африки.

Загальний обсяг експорту з України насіння ріпаку у 2021 р. склав 2661 тис. тонн. Основними країнами-імпортерами української продукції були Німеччина – 30,5% (814 тис. т), Бельгія – 13,5% (362 тис. т) та Пакистан – 12,5% (334 тис. т) (табл. 2.18). У регіональному розрізі левову частку насіння ріпаку імпортували країни ЄС – 67%. Частка країн Азії також була вагомою – 22,1%, а частка країн СНД, навпаки – незначною (2%).

У 2024 р. загальний обсяг експорту насіння ріпаку збільшився до 3880 тис. т, що більше в порівнянні з 2021 р. на 45,3%. Найбільшими імпортерами насіння ріпаку були Німеччина – 34,8 % (1350 тис. т) та Бельгія – 26% (1010 тис. т). Також суттєву вагу в експорті продукції займали Нідерланди – 13,1%. Частка Великої Британії та Франції була практично однаковою – 9,1 і 8,1%, відповідно.

Таблиця 2.18

Географічна структура експорту насіння ріпаку з України

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	2671	100,0	Усього	3880	100,0
Німеччина	814	30,5	Німеччина	1350	34,8
Бельгія	362	13,5	Бельгія	1010	26,0
Пакистан	334	12,5	Нідерланди	510	13,1
Франція	246	9,2	Велика Британія	352	9,1
Велика Британія	238	8,9	Франція	314	8,1
<i>Інші країни</i>	<i>677</i>	<i>25,3</i>	<i>Інші країни</i>	<i>345</i>	<i>8,9</i>
Регіон			Регіон		
Регіон		100,0	Регіон		100,0
Країни ЄС	1789	67,0	Країни ЄС	3485	89,8
Країни Азії	589	22,1	Інші країни	353	9,1
Інші країни	238	8,9	Країни Азії	34	0,9
Країни СНД	52	2,0	Африканські країни	7	0,2
Африканські країни	1	0,0	Країни СНД	0	0,0

Джерело: [261].

Щодо регіонального розрізу, то питома вага ЄС збільшувалася і в 2024 р. досягла свого пікового значення – 89,8%, що свідчить про те, що український експорт насіння ріпаку практично повністю орієнтований на європейські країни.

У свою чергу, загальний обсяг експорту насіння соняшнику з України у 2021 р. становив 79 тис. тонн. Основною країною імпортером українського насіння соняшнику була Туреччина – 62,2% (49 тис. т). Питома вага Фінляндії та Німеччини в порівнянні з Туреччиною була набагато меншою – 7,7 і 6,5% відповідно. У регіональному розрізі основними імпортерами насіння соняшнику були країни Азії – 51,2% та країни ЄС – 28 % (табл. 2.19).

У 2024 р. загальний обсяг експорту насіння соняшнику збільшився до 213 тис. т, що більше в порівнянні з 2021 р. в 2,7 рази. Найбільшими імпортерами насіння соняшнику були Нідерланди – 22,7% (48 тис. т), Іспанія – 18,1% (39 тис. т) і Туреччина – 12,9% (28 тис. т). Також суттєву вагу в експорті продукції займали Греція – 10,6% та Болгарія – 9,6%.

Щодо регіонального розрізу, то питома вага ЄС, аналогічно як із насінням ріпаку, збільшувалася і в 2024 р. досягла свого пікового значення –

85,4%, що ще раз є підтвердженням того, що український експорт практично повністю орієнтований на європейські країни, так як країни Азії займають лише 13,9%.

Таблиця 2.19

Географічна структура експорту насіння соняшнику з України

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	79	100,0	Усього	213	100,0
Туреччина	49	62,2	Нідерланди	48	22,7
Фінляндія	6	7,7	Іспанія	39	18,1
Німеччина	5	6,5	Туреччина	28	12,9
Болгарія	2	2,9	Греція	23	10,6
Угорщина	2	2,8	Болгарія	20	9,6
<i>Інші країни</i>	<i>14</i>	<i>17,9</i>	<i>Інші країни</i>	<i>56</i>	<i>26,1</i>
Регіон			Регіон		
Регіон		100,0	Регіон		100,0
Країни Азії	51,2	64,8	Країни ЄС	182	85,4
Країни ЄС	22,1	28,0	Країни Азії	30	13,9

Джерело: [261].

Для комплексної оцінки ефективності функціонування олійних культур важливо крім аналізу їх експорту враховувати співвідношення між виробництвом, внутрішнім споживанням і переробкою. У зв'язку з цим у роботі розглянуто баланс соєвих бобів, який дозволив детальніше проаналізувати структуру використання сировини, рівень її переробки та експортну орієнтацію. У рамках такого аналізу здійснили порівняння динаміки виробництва, експорту, імпорту та переробки бобів сої в Україні з основними провідними країнами-виробниками соєвих бобів світу – Бразилії, США та Аргентини за період 2018/2019-2024/2025 маркетингових років.

Здійснений аналіз дозволив встановити, що протягом досліджуваного періоду Бразилія зберігала позицію одного з найбільших виробників соєвих бобів світу, обсяги виробництва яких мають стійку тенденцію до зростання з піковим значенням у 2022-2023 рр. – 162 тис. тонн. Значна частина виробленої продукції спрямовується на експорт, питома вага якого коливається в межах 58,5-71,7 %. Переробка продукції становить третину від загального обсягу

виробництва, що свідчить про спрямованість даної країни на експорт продукції (Додаток Б, рис. 2.17).

На відміну від Бразилії, виробництво соєвих бобів у США характеризується відносно стабільними обсягами виробництва продукції та вищою часткою внутрішньої переробки, яка коливається на рівні від 46 до 61%. До того ж, частка експорту також залишається досить вагомою, що свідчить про збалансовану модель поєднання експорту та переробки.

Найвища частка переробки соєвих бобів характерна для Аргентини – там вона коливається на рівні від 73,4 до 121,3%. Зазначимо, що така ситуація є свідченням того, що дана країна спеціалізується на глибокій переробці сої та експорті продукції з високою доданою вартістю. При цьому, через нестабільні обсяги виробництва відбувається варіативність показників експорту та імпорту продукції.

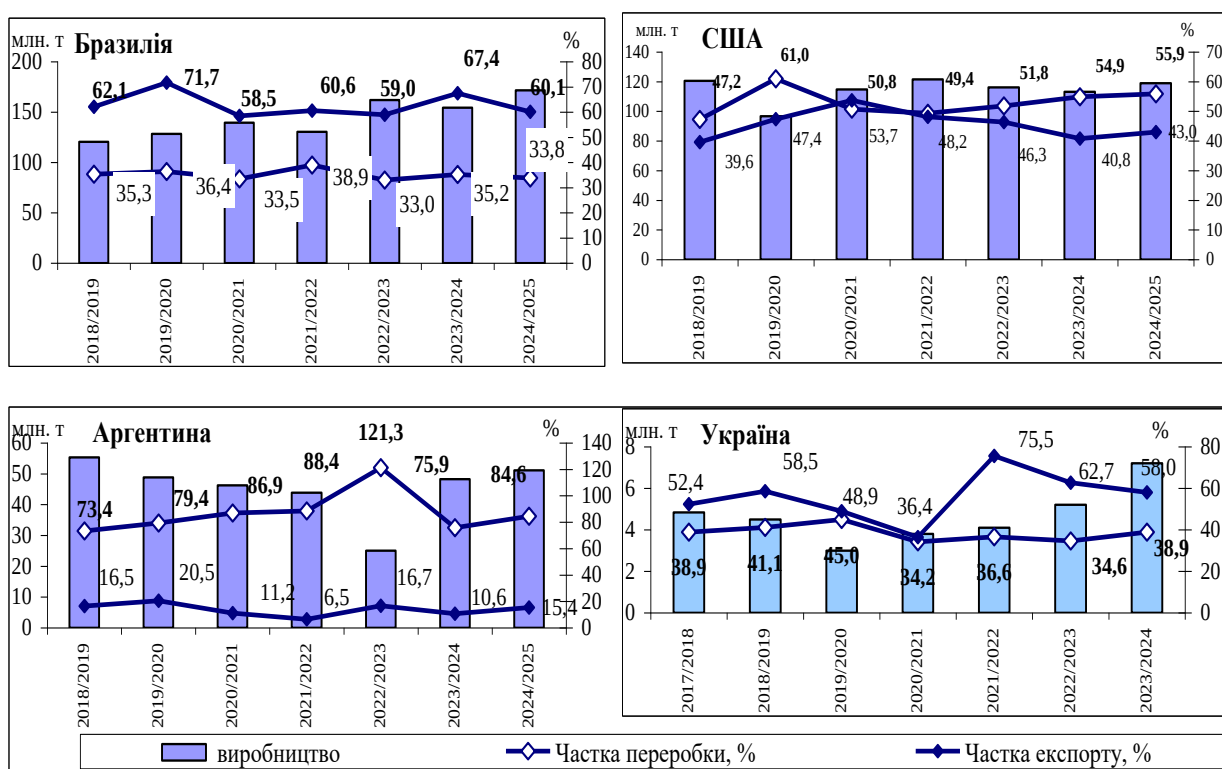

Рис. 2.17. Порівняльний аналіз виробництва, переробки та експорту соєвих бобів у провідних країнах-виробниках

Джерело: [261].

У порівнянні з провідними світовими виробниками Україна має набагато менші обсяги виробництва соєвих бобів, але в останні роки відмічається поступове їх збільшення. Так, найвищий рівень виробництва вдалося забезпечити у 2024/2025 рр. – 7,2 млн т, проте поряд із цим, частка експорту все ще залишається досить високою, хоча були роки коли спостерігалось її скорочення до 36,4% (2021-2022 МР), що свідчить про збільшення внутрішнього споживання у вказаному періоді. Зазначимо, що після пікового зниження частки переробки у 2021/2022 рр. (до 34,2%), в останні роки спостерігалось поступове її зростання – до 38,9% у 2024/2025 МР, що свідчить про орієнтацію країни на розвиток внутрішньої переробки.

У ході дисертаційного дослідження встановлено, що основні країни виробники мають різні моделі використання соєвих бобів у світі: Бразилія – експортно-орієнтовану, США – збалансовану, Аргентина – переробну та Україна – перехідну, яку розглядаємо як орієнтовану на глибоку переробку бобів сої в подальші роки.

У свою чергу, світовим лідером із виробництва ріпаку є Канада. Упродовж досліджуваних років аналіз його виробництва в Канаді характеризувався відповідними коливаннями. Так, після суттєвого зменшення обсягів виробництва у 2021/2022 МР (14,2 млн т) спостерігається відновлення його обсягів протягом останніх років. Відмітимо, що значна частина виробленого в Канаді ріпаку експортується, частка експорту в останні роки зростала – до 48,5% у 2024/2025 МР. Збільшилася також і частка внутрішньої переробки до 59,3% у 2024/2025 МР. Тобто, це означає, що дана країна не тільки експортує більше сировини, а й водночас активно розвиває власне виробництво та переробну промисловість (Додаток В).

Стабільне збільшення виробництва ріпаку демонструє Китай. Однак, у ході дослідження встановлено, що дана країна взагалі не здійснює експорт продукції. Натомість із метою забезпечення внутрішніх потреб Китай досить активно імпортує ріпак (рис. 2.18), у результаті чого частка переробки

становить понад 100%, що свідчить про наявність розвинутої глибокої переробки продукції всередині країни для задоволення внутрішніх потреб.

Повною орієнтацією на внутрішній ринок також характеризується Індія. Упродовж досліджуваного періоду виробництво ріпаку в Індії характеризувалося стійкою тенденцією до зростання. Імпорт і експорт продукції були відсутні, так як практично все виробництво спрямовується на переробку, частка якої є досить високою – 88-94%. Отже, відмітимо: Індія і Китай всю сировину спрямовують на внутрішнього використання.

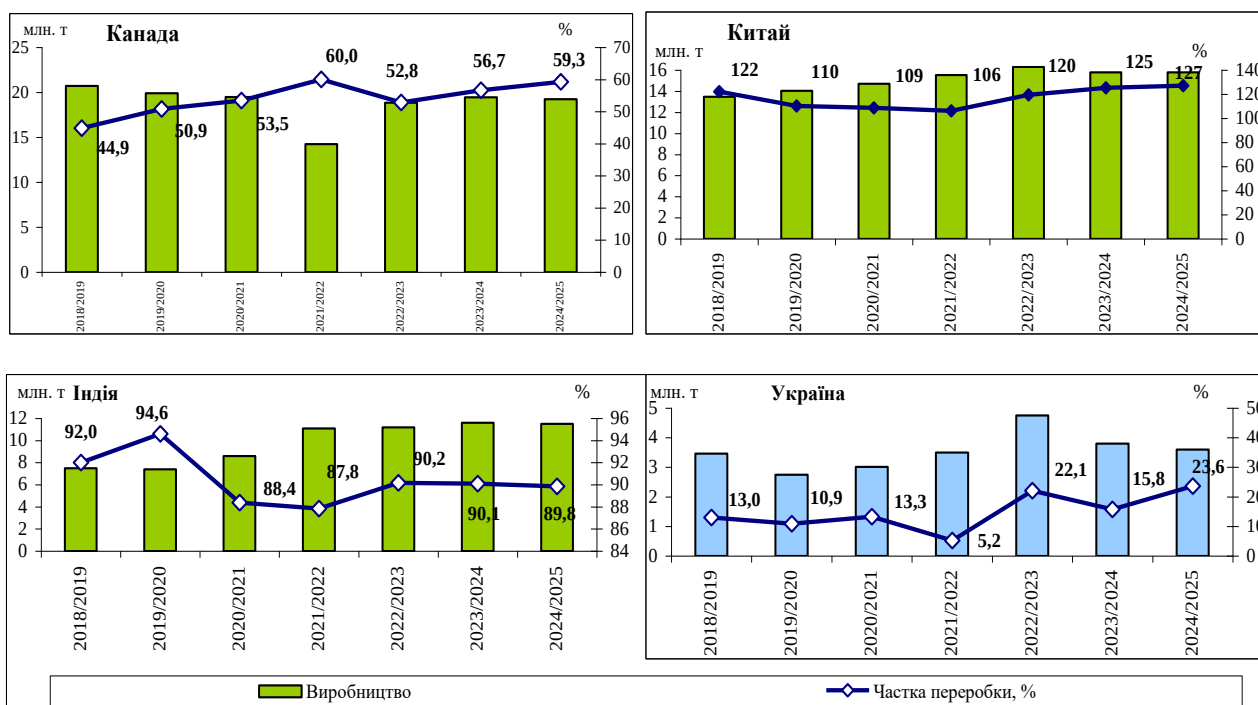

Рис. 2.18. Порівняльний аналіз виробництва, переробки та експорту насіння ріпаку у провідних країнах-виробниках

Джерело: [261].

Позитивна динаміка виробництва ріпаку (з незначними коливаннями в окремі періоди) також має місце і в Україні. Особливо істотне зростання відбулося в 2022/2023 МР, коли виробництво ріпаку зросло до 4,8 млн тонн. Однак, на відміну від попередньо розглянутих країн у структурі використання культури експорт займає лідируючу позицію, що вказує на експортну спрямованість галузі. Як наслідок частка переробки є незначною, хоча і має

тенденцію до збільшення, особливо в 2024-2025 МР – 23,6%, що може вказувати на подальше формування внутрішньої переробки.

Отже, щодо ріпаку в ході дослідження виявили, що існують різні моделі його використання у світі: експортно-переробна модель Канади, імпоротно-переробна модель Китаю, внутрішньо-орієнтована модель Індії та експортно-орієнтована модель України з початковим формуванням внутрішньої переробки, що, на нашу думку, є важливим напрямом для подальшого розвитку ринку ріпаку в країні.

Якщо ріпак характеризується переважно експортно-сировинною моделлю функціонування ринку, то соняшник, навпаки є культурою, що сприяє розвитку внутрішньої переробки і формуванню продукції з високою доданою вартістю.

Як свідчить проведений аналіз лідерами за обсягами виробництва насіння соняшнику у світі є росія та Україна (Додаток Г, рис. 2.19). Зазначимо, що обсяги виробництва соняшнику в росії у 2018-2025 рр. демонстрували стійку тенденцію до зростання (з 12,7 до 16,9 млн т), до того ж країна має стабільно високий рівень переробки зазначеної культури (89,9%-96,6%). Це свідчить про високий рівень орієнтації країни на внутрішню переробку та експорт продукції з високою доданою вартістю, так як частка експорту насіння соняшнику залишається незначною (1-4%).

Україна також має високий рівень розвитку переробної галузі. Так, у 2018/2019-2020/2021 МР частка переробки перевищувала 97%, що є свідченням сформованої моделі глибокої внутрішньої переробки. Проте, в ході дослідження встановлено, що внаслідок воєнних дій, порушення логістичних ланцюгів і часткової втрати виробничих потужностей у 2021-2022 МР мало місце суттєве скорочення обсягів переробки культури до 10,8 млн т і зменшення її частки до 61,7%.

У наступні роки спостерігалось поступове відновлення переробної галузі, що свідчить про адаптацію галузі до воєнних умов, свідченням чого є високий

рівень переробки у 2022/2023-2023/2024 МР, який навіть перевищив 100%.

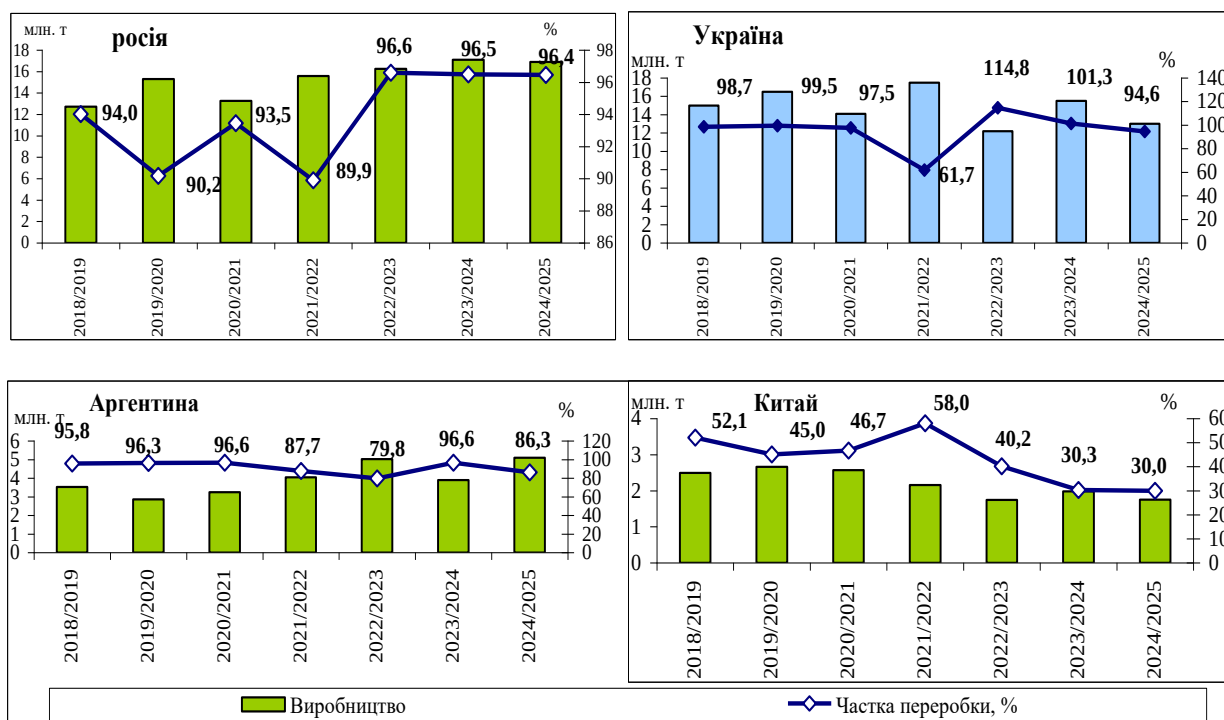

Рис. 2.19. Порівняльний аналіз виробництва, переробки та експорту насіння соняшнику у провідних країнах-виробниках

Джерело: [261].

Досить високий і до того ж стабільний рівень переробки також демонструвала впродовж досліджуваного періоду Аргентина (86-97%), що свідчить про переважання експорту продуктів переробки, а не сировини. Однак, варто зазначити, що обсяги виробництва насіння соняшнику значно поступаються Україні та росії (3-5 млн т).

У ході дослідження виявлено, що на відміну від зазначених країн, для Китаю характерним є відносно низький рівень внутрішньої переробки насіння соняшнику, який до того ж знизився з 52,1 до 30% за аналізований період, у той час як частка експорту зросла до 27%. Розглядаємо таку ситуацію як модель функціонування ринку, за якої значна частка продукції реалізується без глибокої переробки.

Отже, результати здійсненого аналізу дають підстави констатувати, що Україна, росія та Аргентина належать до країн із високим рівнем внутрішньої переробки насіння соняшнику, що сприяє формуванню значної частини

доданої вартості в межах національної економіки. Однак, не можна не відмітити той факт, що воєнні виклики мали суттєвий вплив на ефективність функціонування вітчизняної олійно-жирової галузі, зумовивши тимчасове зменшення обсягів переробки в окремі роки та дестабілізацію ринку.

2.3. Економічна характеристика сучасного стану переробки олійних культур у контексті формування ланцюгів доданої вартості

Нині, Україна залишається значним експортером сировини (зокрема, в розрізі сої та ріпаку), що забезпечує їй базовий рівень доданої вартості, проте не дозволяє отримувати максимально можливий прибуток від глибокої переробки. Однак останнім часом спостерігається збільшення внутрішньої переробки зазначених культур, особливо ріпаку. На думку провідних науковців, причиною таких змін є декілька факторів: запровадження 10% експортного мита на сою та ріпак, затримки збиральної кампанії, невизначеність навколо імплементації EUDR, а також проблеми, пов'язані з логістикою. Ситуацію посилює також загальне зменшення виробництва олійних культур – особливо соняшнику. У цих умовах заводи більш активно почали шукати альтернативні джерела сировини у зв'язку з чим саме ріпак і соя стали ключовими культурами для завантаження виробничих потужностей [28]. За даними асоціації «Укроліяпром», якби приблизно 7 млн тонн сої та ріпаку, що зараз експортуються в сирому вигляді, перероблялися в Україні, це могло б забезпечити додаткове зростання ВВП на понад 420 млн дол. [156].

Зважаючи на таку ситуацію, розширення і модернізація переробних потужностей стали важливими складовими розвитку галузі. Нові елеватори, зерносклади і логістичні хаби підвищили ефективність зберігання та транспортування, а впровадження сучасних ІТ-рішень оптимізувало процеси торгівлі й управління поставками.

Експерти аграрного ринку зазначають, що протягом 2023-2024 рр. ринок олійних культур стимулюва приплив інвестиційного капіталу як від

українських агрохолдингів, так і від іноземних компаній. Фокус інвесторів був спрямований на впровадження сучасних агротехнологій, будівництво переробних заводів і розвиток експортної інфраструктури [146].

Як зазначалося раніше, основним продуктом переробки насіння олійних культур є олія. Україна є одним із світових лідерів із експорту олій, зокрема соняшникової (найбільша частка), а також досить активно експортує соєву та ріпакову олії, які, незважаючи на виклики воєнного часу, виступають важливими позиціями в аграрному експорті. Ці олії та відповідні культури (соняшник, ріпак, соя) забезпечують значну частину валютних надходжень від агропромислового комплексу.

У ході дослідження встановлено, що, починаючи з 2010 року, експорт рослинних олій суттєво зріс і у 2024 р. становив 6665 тис. тонн. Основним драйвером зростання стала соняшникова олія, експорт якої в порівнянні з 2020 р. збільшився більш, ніж у 2,2 рази як у грошовому вимірі, так і за фізичними обсягами. Позитивну динаміку також продемонструвала соєва олія, поставки за кордон якої також суттєво збільшилися. Натомість експорт ріпакової олії у 2024 р. у порівнянні з 2023 р. зменшився на 29% (табл. 2.20).

Аналіз свідчить, що відсоток олій в агропродовольчій продукції характеризується незначними відхиленнями в межах практично одного рівня і в 2024 р. даний показник становив 23%, що вказує на певну стабільність ролі таких олій в експорті аграрної продукції.

Результати досліджень вказують на тісний взаємозв'язок між динамікою обсягів експорту продукції та зміною вартісних показників експорту. Щодо вартості експорту зазначених олій, аналізом встановлено, що ключову позицію займає соняшникова олія, так як вартість експорту соєвої та ріпакової олії є набагато меншою. Загальна ж вартість експорту всіх олій характеризується нерівномірною динамікою (піковими значеннями в середині досліджуваного періоду і незначним зниженням у подальші роки).

Аналіз вартості 1 тонни олій технічних культур показав, що найвищу ціну в 2024 р. мала ріпакова олія – 885 дол. США. Ціни на соняшкову і соєву

олії були нижчі. У цілому відмітимо, що значення олійної галузі в Україні є вагомим, а проведений аналіз свідчить про відносну стабільність цінових і структурних показників.

Таблиця 2.20

Динаміка експорту з України олій технічних культур

Код УКТ ЗЕД		2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Обсяг, тис. т								
1507	Олія соєва	46	154	302	241	237	298	387
1512	Олії соняшникова	2701	3939	6860	5132	4290	5741	6008
1514	Олії ріпакова	0	149	137	166	66	379	270
Усього		2748	4241	7299	5539	4593	6417	6665
Вартість, млн дол США								
1507	Олія соєва	40	107	227	295	305	252	317
1512	Олії соняшникова	2370	3029	5320	6388	5464	5007	5122
1514	Олії ріпакова	0	110	115	223	84	316	239
Усього		2410	3246	5661	6905	5852	5575	5678
% олій у агропродовольчій продукції, усього		24,3	22,3	25,5	24,9	25,0	25,3	23,0
Вартість 1 т, дол США								
1201	Олія соєва	855	693	751	1224	1285	845	820
1205	Олії соняшникова	877	769	775	1245	1274	872	852
1206	Олії ріпакова	928	739	839	1343	1270	834	885
Усього		928	739	839	1343	1270	834	885

Джерело: [239].

Рівень експорту соєвої олії у 2010 р. становив 67,4%. Відповідно, більше половини виробленої продукції реалізувалося на зовнішніх ринках, що свідчить про високий рівень експортної орієнтації сегменту в даний період. У наступні роки відмітили зростання даного показника – практично весь досліджуваний період він перевищував 100%, за винятком 2021 р. (92,4%). У 2024 р. рівень експорту соєвої олії склав 107,3%, що свідчить про експорт не лише виробленої олії, а й її перехідних запасів. Вважаємо таку динаміку свідченням посилення експортної спрямованості сегменту (табл. 2.25).

Щодо соняшникової олії, то протягом аналізованого періоду також виявлено відносно високий рівень її експорту. Починаючи з 2015 р.

прослідковується поступове збільшення частки експортованої олії і в 2024 р. даний показник становив 92,4%, що підтверджує провідну роль продукції у структурі експорту.

Таблиця 2.25

**Відношення експорту олій технічних культур
до обсягу їх виробництва, %**

Продукція	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Олія соєва	67,4	91,4	114,5	92,4	125,5	134,3	107,3
Олії соняшникова	75,0	92,8	97,9	91,3	105,4	105,3	92,4
Олії ріпакова		99,1	119,3	89,7	104,5	126,6	157,2

Джерело: розраховано автором на основі [239].

Аналіз динаміки частки експорту ріпакової олії до її виробництва свідчить про суттєві коливання даного показника протягом досліджуваного періоду. Так, за період 2015-2020 рр. даний показник збільшився з 99,1 до 119,3%, проте у 2021 р. він знову зменшився до 89,7%. Результати аналізу свідчать, що, починаючи з 2022 р., прослідковувалося його поступове нарощування і в 2024 р. він підвищився до 157,2%. Відтак, динаміка експорту ріпакової олії є досить нестабільною, проте даний продукт усе таки характеризується експортною спрямованістю і важливим значенням у формуванні валютних надходжень держави.

Після виробництва основної продукції (олії) відбувається переробка, продуктами якої є макуха та інші тверді залишки. Вони вважаються цінною сировиною для вторинного використання, так як їх досить успішно переробляють на комбікорм, біопаливо, паливні брикети чи використовують в інших технологічних процесах. Їх утилізація включає очищення, фільтрацію і перетворення на нові матеріали, що допомагає зберегти ресурси та зменшити забруднення [148]. Зважаючи на значимість побічних продуктів, наступним етапом проаналізували динаміку експорту макухи й інших твердих відходів олійних культур за період 2010-2024 рр. у натуральному і вартісному вимірах. Результати засвідчили, що в цілому обсяги експорту макухи та інших твердих

відходів зросли з 2655 тис. т у 2010 р. до 5513 тис. т у 2024 р., що більше ніж у два рази. Найвищі показники експорту зафіксовано у 2020 і 2024 р., що вказує на те, що високий зовнішній попит зберігається навіть у складних економічних умовах, спричинених воєнними діями в Україні (табл. 2.26).

Таблиця 2.26

**Динаміка експорту з України макухи
та інших твердих відходів і залишків**

Код УКТ ЗЕД		2010 р.	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Обсяг, тис. т								
2304	Макуха і відходи соєві	5	262	584	471	414	628	725
23063	Макуха і відходи з насіння соняшника	2649	3496	5390	4130	3244	3917	4539
23064	Макуха і відходи з насіння ріпаку	1	183	123	192	62	344	249
Усього		2655	3941	6097	4793	3720	4889	5513
Вартість, млн дол. США								
2304	Макуха і відходи соєві	2	103	225	255	210	283	304
23063	Макуха і відходи з насіння соняшника	412	746	1150	1229	751	882	968
23064	Макуха і відходи з насіння ріпаку	0,2	40	25	49	13	75	60
Усього		414	889	1400	1533	974	1240	1332
% олій у агропродовольчій продукції усього		4,2	6,1	6,3	5,5	4,2	5,6	5,4
Вартість 1 т, дол. США								
2304	Макуха і відходи соєві	375	394	386	542	507	451	420
23063	Макуха і відходи з насіння соняшника	155	213	213	297	232	225	213
23064	Макуха і відходи з насіння ріпаку	200	219	203	255	210	218	241

Джерело: [239].

Аналіз динаміки експорту за видами продукції свідчить, що впродовж досліджуваного періоду в загальній експортній структурі лідируючу позицію займали макуха та відходи з насіння соняшнику – 82,3%, що ще раз підтверджує його вагому роль у формуванні експорту продукції переробки олійних культур. Щодо соєвої макухи, то динаміка її експорту

продемонструвала найвищі темпи зростання. Зокрема, у 2020 р. її обсяг становив 5 тис. т, а у 2024 р. 725 тис. тонн, що вказує на досить активний розвиток переробки сої та розширення ринків її збуту. Найменша частка в експорті досліджуваної продукції припадала на ріпакову макуху – 4,5%, до того ж було відмічено нестабільність динаміки її експорту, що вказує на нерівномірність виробництва.

У цілому вартість українського експорту продукції переробки олійних культур (макухи, залишків) збільшилася з 414 млн дол. США у 2020 р. до 1332 млн дол. США у 2024 році. Найбільший внесок у загальні валютні надходження забезпечила соняшникова макуха – 72,7%. Також, аналіз свідчить, що в 2021-2023 рр. темпи збільшення вартісних показників перевищували темпи збільшення обсягів експорту, що свідчить про підвищення світових цін на продукцію переробки олійних культур. Факт збільшення експорту макухи розглядаємо як свідчення розвитку поглибленої переробки аграрної сировини. Що, у свою чергу, трактуємо як позитивне явище для економіки країни, яка й надалі, незважаючи на воєнні дії, продовжує зміцнювати свої позиції одного з провідних експортерів продуктів переробки олійних культур.

Загальна динаміка експорту продукції українського олійного комплексу свідчить про збільшення сукупного експорту насіння олійних культур, олії та залишків макухи у 2,7 рази за період 2010-2024 рр. Позитивним моментом вважаємо те, що після зменшення експорту у 2022-2023 рр., (у зв'язку з військовими діями), у 2024 р. експорт, (незважаючи на їх продовження), демонструє відновлювальну динаміку, що свідчить про адаптацію вітчизняної галузі до нових умов (табл. 2.27).

Вважаємо за необхідне відмітити виявлене в ході дослідження значне збільшення вартості експорту насіння олійних культур у 2024 р. – в 3,3 рази, порівняно з 2010 р. Особливо різке збільшення спостерігалось у 2021-2022 рр., коли вартість експорту насіння олійних культур становила 3660 млн дол. США.

Таблиця 2.27

**Динаміка експорту з України насіння олійних, олії, залишків,
млн дол. США**

Показники	Роки						
	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Насіння олійних культур	994	1398	1762	2336	3660	2727	3258
Олії	2410	3246	5661	6905	5852	5575	5678
Макуха, залишки	414	889	1400	1533	974	1240	1332
Насіння, олія, залишки	3818	5532	8824	10774	10486	9542	10268
Агропродовольча продукція усього	9936	14563	22199	27709	23390	22001	24683
Частка у агропродовольчій продукції усього, %	38,4	38,0	39,7	38,9	44,8	43,4	41,6

Джерело: [123].

Ключовою складовою експорту продукції олійного комплексу є олія, отримана з олійних культур, вартість експорту якої зросла за аналізований період із 2410 млн дол. США у 2010 р. до 5678 млн дол. США у 2024 р. Аналогічно, як і з попередньою продукцією, незважаючи на спад показників у 2022-2023 рр., у 2024 р. відмічаємо стабілізацію експорту олії, що дає підстави для ствердження про те, що українська олія на світовому ринку характеризується високою конкурентоспроможністю.

Також зафіксували збільшення експорту макухи і залишків у 3,2 рази впродовж досліджуваного періоду. Незважаючи на значний спад експорту у 2022 р. мало місце поступове збільшення даного показника в наступні роки. Розглядаємо це як збереження попиту на побічні продукти і значний потенціал для розвитку поглибленої переробки олійних культур.

Аналіз свідчить, що в загальному експорті агропродовольчої продукції частка насіння, олії, макухи і залишків коливається на рівні від 38 до 45%. Найвищий показник – 44,8% спостерігався у 2022 р. У 2024 р. – 41,6%. Розглядаємо це як таке, що вказує на стратегічну роль галузі для аграрного сектору країни. Отже, вважаємо, що олійний комплекс є одним із найбільш експортоорієнтованих сегментів аграрного сектору економіки України. Разом із тим, вважаємо, що зменшення експорту сировини та як наслідок збільшення

внутрішньої переробки за умови впровадження міжнародних стандартів якості й сертифікації продукції сприятиме збільшенню доданої вартості продукції.

Аналіз структури українського експорту насіння олійних, олії, макухи, залишків свідчить, що впродовж досліджуваного періоду лідируючу позицію займала олія, частка якої коливалася в межах від 55 до 64%. На другому місці – насіння олійних культур, частка якого мала більший діапазон коливання (20-35%). Макуха і залишки займали найменшу частку в структурі експорту (10-16%) (рис. 2.20).

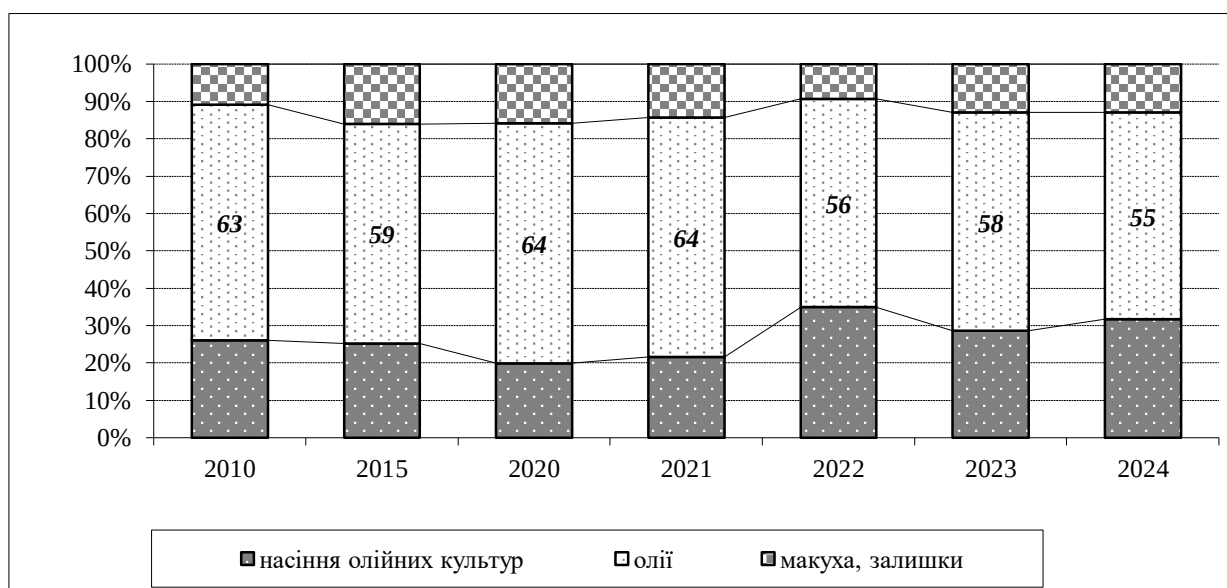

Рис. 2.20. Структура експорту насіння олійних, олії, залишків, %

Джерело: побудовано автором на основі [123].

Подальші дослідження зосередили на географічній структурі експорту соєвої олії. Попередньо виявили, що у 2021-2024 рр. відбулося суттєве збільшення обсягів її експорту (з 241 до 387 тис. т), тобто на 60,6%. Розглядаємо це як позитивне явище, так як це свідчить про розширення ринків збуту продукції та збільшення її конкурентоспроможності (табл. 2.28). Щодо географії експорту продукції, то в 2021 р. основним її імпортером була Польща, частка якої склала 66%. На Китай і Німеччину припадала значно менша питома вага у структурі експорту соєвої олії – 15 і 5,1%, відповідно, проте ці країни входили у трійку лідерів. Інші країни купували українську соєву олію в незначних обсягах (частка Ізраїлю 2,1%, Непалу – 1,9%).

Таблиця 2.28

Географічна структура експорту з України соєвої олії

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	241	100,0	Усього	387	100,0
Польща	159	66,0	Польща	269	69,6
Китай	36	15,0	Болгарія	13	3,4
Німеччина	12	5,1	Нідерланди	13	3,3
Ізраїль	5	2,1	Німеччина	12	3,2
Непал	4	1,9	ОАЕ	9	2,4
<i>Інші країни</i>	<i>24</i>	<i>10,0</i>	<i>Інші країни</i>	<i>70</i>	<i>18,1</i>
Регіон			Регіон		
Країни ЄС	184	76,2	Країни ЄС	335	86,5
Країни Азії	55	22,8	Країни Азії	38	9,9

Джерело: [239].

У 2024 р. Польща не втратила свої лідируючі позиції в закупівлі української соєвої олії, її питома у структурі експорту збільшилася до 69,6%. Практичну рівновелику частку в експорті зазначеної продукції займали такі країни як Болгарія, Нідерланди, Німеччина, частка яких складала 3,4, 3,3 і 3,2%, відповідно. Новим імпортером української продукції у 2024 р. стали ОАЄ – часткою 2,4%. Частка інших країн зросла до 18,1%. Зазначимо, що Китай повністю припинив купувати українську продукцію, що свідчить про переорієнтацію ринків збуту.

Аналіз регіонального ринку збуту підтвердив посилення ролі країн ЄС у структурі експорту соєвої олії. Так, їх частка у 2021 р. становила 76,2%, а в 2024 р. зросла до 86,5%. Частка азійських країн суттєво зменшилася з 22,8% у 2021 р. до 9,9 у 2024 р.

У свою чергу, обсяги експорту соняшникової олії у 2024 р., порівняно з 2021 р., збільшилися на 17,1% і склали у 2024 р. 6008 тис. тонн. Найбільшим імпортером соняшникової олії у 2021 р. була Індія з часткою 30,5%. Також вагому частку в експорті української продукції займали Китай і Нідерланди з частками 15,3 і 10,6%, відповідно. Частки таких країн як Іспанія та Ірак були незначними – 7,4 і 5,1%, відповідно (табл. 2.29).

Таблиця 2.29

Географічна структура експорту з України соняшникової олії

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	5132	100,0	Усього	6008	100,0
Індія	1567	30,5	Індія	823	13,7
Китай	785	15,3	Іспанія	687	11,4
Нідерланди	542	10,6	Румунія	573	9,5
Іспанія	377	7,4	Туреччина	514	8,6
Ірак	263	5,1	Нідерланди	512	8,5
<i>Інші країни</i>	<i>1598</i>	<i>31,1</i>	<i>Інші країни</i>	<i>2899</i>	<i>48,3</i>
Регіон			Регіон		
Країни Азії	3156	61,5	Країни ЄС	3351	55,8
Країни ЄС	1518	29,6	Країни Азії	2125	35,4
Африканські країни	210	4,1	Африканські країни	299	5,0

Джерело: [239].

Аналізом встановлено, що в 2024 р. частка Індії в експорті української соняшникової олії досить суттєво зменшилася і становила лише 13,7%, натомість зросла частка Іспанії до 11,4%. На такі країни як Румунія, Туреччина і Нідерланди припадала практично однакова питома вага – 9,5, 8,6 і 8,5%, відповідно. До того ж, варто відзначити збільшення частки інших країн – 48,3%, проти 31,1 у 2021 р.

Відтак, у регіональному розрізі експорту української соняшникової олії Європейський Союз залишається головним ринком (55,8%), проте на країни Азії також припадає суттєва частка (35,4%). Вважаємо, що це демонструє здатність українських експортерів здійснювати постачання на далекі відстані завдяки відновленню роботи морського коридору. Загалом, у 2024 р. Україна експортувала соняшникову олію до 134 країн світу, перевершивши показник 2023 року (128 країн) [198].

За свідченням фахівців УКАБ «Україна контролює понад третину глобального ринку соняшникової олії. Це підтверджує стратегічну роль напрямку переробки соняшникової олії, що навіть в умовах військових дій генерує п'яту частину всієї аграрної валютної виручки країни» [198].

На думку тих же фахівців, «2024 рік ознаменувався масовим поверненням до морських глибоководних портів. Якщо у 2023 році Чорним морем йшло лише 18% олії, то торік цей показник зріс до 52%. Натомість частка дунайських портів зменшилась із 57 до 22%, зрівнявшись із часткою «Шляхів солідарності» [201].

Отже, експорт соняшникової олії у 2024 р. залишився на високому рівні, що свідчить про адаптацію галузі до воєнних викликів і збереження Україною статусу одного з провідних світових експортерів цієї продукції.

Результати дисертаційного дослідження свідчать, що експортний потенціал ринку ріпаку і продуктів його переробки також оновлює максимум. Запорукою досягнення таких результатів стає не тільки значний урожай ріпаку і запуск нових переробних потужностей, а й вирішення логістичних питань [31]. За підрахунками фахівців асоціації «Укроліяпром» у 2024 р. основними споживачами української ріпакової олії були країни ЄС, які імпортували 75,0% від загального експорту даної продукції [122].

Серед країн ЄС найбільшими її імпортерами були: Польща – 70 тис. тонн (25,9 %), Бельгія – 39 тис. тонн (14,3 %), Литва – 26 тис. тонн (9,6%), Іспанія – 25 тис. тонн (9,3%). До інших країн світу у 2024 р. ріпакової олії було експортовано 52 тис. тонн (19,4%) (табл. 2.30).

Таблиця 2.30

Географічна структура експорту ріпакової олії з України

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	166	100,0	Усього	270	100,0
Нідерланди	72,0	43,4	Польща	70	25,9
Польща	43,5	26,2	Китай	58	21,5
Китай	22,8	13,8	Бельгія	39	14,3
Індія	14,9	9,0	Литва	26	9,6
Литва	9,0	5,4	Іспанія	25	9,3
<i>Інші країни</i>	4	2,1	<i>Інші країни</i>	52	19,4
Регіон			Регіон		
Країни ЄС	126	76,2	Країни ЄС	203	75,0
Країни Азії	40	23,8	Країни Азії	66	24,5

Джерело: [239].

Окрім європейських країн четверту частину своєї ріпакової олії (24,5%) Україна направляє до країн Азії. Серед них основним імпортером виступав Китай – 21,5%. Поряд із цим, зазначимо, що в порівнянні з 2021 р. регіональний розподіл експорту ріпакової олії практично не зазнав змін. Так, питома вага країн ЄС була дещо вищою – 76,2%, а, відповідно, країн Азії нижчою – 23,8%. Серед європейських країн лідерами були Нідерланди – 43,4% і Польща – 26,2%.

Географічна структура експорту соєвої макухи та інших твердих відходів із України демонструє зростання обсягів із 471 тис. тонн у 2021 р. до 725 тис. тонн у 2024 р., що, вважаємо, вказує на значний розвиток цього напрямку торгівлі з переважною орієнтацією на міжнародні ринки (табл. 2.31).

Таблиця 2.31

Географічна структура українського експорту макухи та інших твердих відходів і залишків, одержаних під час вилучення соєвої олії

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	471	100,0	Усього	725	100,0
Білорусь	194	41,2	Польща	326,83	45,1
Польща	128	27,2	Угорщина	174,838	24,1
Грузія	38	8,1	Румунія	81,564	11,2
Угорщина	27	5,6	Молдова	29,422	4,1
Азербайджан	17	3,7	Іспанія	27,5	3,8
<i>Інші країни</i>	<i>67</i>	<i>14,2</i>	<i>Інші країни</i>	<i>85</i>	<i>11,8</i>
Регіон			Регіон		
Країни СНД	242	51,3	Країни ЄС	636	87,7
Країни ЄС	178	37,7	Країни СНД	46	6,3

Джерело: [239].

Вважаємо також, що розвиток соєпереробної галузі в Україні сприяв зростанню експорту цієї товарної позиції, що, у свою чергу, дало змогу збільшити виручку і підвищити конкурентоспроможність української макухи на світовому ринку. Зважаючи на те, що соєва макуха є цінним кормовим ресурсом, основними її імпортерами є країни з розвиненим тваринництвом. У 2021 р. найбільше імпортувала українську макуху Білорусь – 41,2% і Польща

– 27,2%. У регіональному розрізі левову частку макухи та інших твердих відходів і залишків, одержаних під час вилучення соєвої олії імпортували країни СНД – 51,3%. Частка країн ЄС була меншою – 37,7%.

У 2024 р. географія експорту зазначеної продукції зазнала змін і стала орієнтованою на європейський вектор. У трійку лідерів імпортерів ввійшли Польща – 45,1%, Угорщина – 24,1% та Румунія – 11,2%. Зазначимо, що за аналізований період регіональний розріз експорту повністю змінився – так, частка країн СНД зменшилася до мінімального рівня (6,3%), натомість частка країн ЄС зросла до 87,7%.

Результати проведеного аналізу свідчать, що з початку війни в Україні географія експорту соняшникової макухи зазнала змін. До початку війни (2021 р.) основними покупцями цієї української продукції були Китай – 47,6%, Польща (7,9%), Франція (7,5%), Туреччина (6,7%) і Білорусь (6,35). У 2024 р. географія експорту змістилася в бік європейських країн, але частка Китаю, хоч і зменшилася порівняно з 2021 р., однак усе ще залишалася високою – 32,4% (табл. 2.32).

Таблиця 2.32

Географічна структура експорту з України макухи та інших твердих відходів і залишків, одержаних під час вилучення соняшникової олії

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	4130	100,0	Усього	4539	100,0
Китай	1967	47,6	Китай	1470	32,4
Польща	327	7,9	Польща	591	13,0
Франція	311	7,5	Франція	471	10,4
Туреччина	278	6,7	Туреччина	373	8,2
Білорусь	260	6,3	Італія	317	7,0
<i>Інші країни</i>	988	23,9	<i>Інші країни</i>	1316	29,0
Регіон			Регіон		
Країни Азії	2575	62,3	Країни ЄС	2038	44,9
Країни ЄС	1016	24,6	Країни Азії	2039	44,9

Джерело: [239].

Також соняшникову макуху досить активно купують європейські країни, де вона використовується як високопротеїновий корм для тварин. Їхня частка зросла у 2024 р. до 44,9%, проти 24,6% у 2021 р. Зазначимо, що країни СНД практично перестали імпортувати українську продукцію, їх питома вага в загальному експорті зменшилися до 6,3%, проти 51,3 у 2021 році.

Щодо експорту з України макухи та інших твердих відходів і залишків, одержаних під час вилучення ріпакової олії, то у 2024 р., порівняно з 2021 р., виявили збільшення обсягів цієї продукції зі 192 до 249 тис. т. (табл. 2.31). Відмітимо, що Україна посідає лідерські позиції серед світових постачальників цього продукту. У значних обсягах також зазначена продукція постачається до Ізраїлю, який закуповує побічні продукти переробки ріпакової олії для використання в якості цінного білкового корму для тварин і сировини для біопалива.

Таблиця 2.31

Географічна структура експорту з України макухи та інших твердих відходів і залишків, одержаних під час вилучення ріпакової олії

2021 р.			2024 р.		
Країна	Обсяг, тис. т	%	Країна	Обсяг, тис. т	%
Усього	192	100,0	Усього	249	100,0
Ізраїль	34,3	17,8	Іспанія	112	44,9
Іспанія	30,8	16,0	Ізраїль	47	18,7
Литва	30,1	15,7	Угорщина	41	16,5
Польща	29,7	15,4	Литва	20	7,9
Ірландія	21,8	11,4	Туреччина	7	2,9
<i>Інші країни</i>	<i>46</i>	<i>23,7</i>	<i>Інші країни</i>	<i>23</i>	<i>9,0</i>
Регіон			Регіон		
Країни ЄС	143	74,6	Країни ЄС	195	78,2
Країни Азії	14	7,2	Інші країни	47	18,7

Джерело: [239].

Аналіз засвідчив, що у 2021 р. географічна структура українського експорту макухи та інших твердих відходів і залишків, одержаних під час вилучення ріпакової олії, охоплювала такі країни як Ізраїль (17,8%), Іспанія (16%), Литва (15,7%), Польща (15,4%) та Ірландія (11,4%). У 2024 р. експорт

макухи був більш орієнтованим на європейські країни. Так, у ході дослідження встановлено, що майже половину української продукції (44,9%) імпортувала Іспанія, до того ж з'явилися нові поставки до Угорщини – 16,5%. У регіональному розрізі у 2024 р. питома вага країн ЄС збільшилася до 78,2%, питома вага інших країн (Ізраїль) становила – 18,7%.

Припускаємо, що для України вихід на нові ринки є не лише можливістю отримати додатковий дохід, а й відображенням нагальної потреби гармонізувати законодавство, вдосконалити процедури і релазувати процес забезпечення відповідності продукції вимогам міжнародних стандартів. Так, дійсно, обсяг поставлених завдань є складним, але, вважаємо, що завдяки спільним зусиллям представників бізнесу, державних установ і галузевих об'єднань абсолютно реально перетворити Україну на авторитетного виробника високоякісної аграрної продукції для міжнародного ринку. У свою чергу, розширення географії ринків збуту продукції оцінюємо, не тільки як можливість для фінансового зростання, а й стимул для модернізації, вдосконалення виробничих процесів та підвищення стандартів якості.

Висновки до Розділу II

Упродовж 2010-2024 рр. провідне місце у виробництві олійних культур займали сільськогосподарські підприємства, їх частка зросла з 84,8 до 90,2%. За досліджуваний період посівні площі сої збільшилися у 2,6 рази, ріпаку – на 46,1%, тоді як соняшнику – лише на 11,1%. Зазначені зміни свідчать про диверсифікацію структури посівів унаслідок перерозподілу площ на користь сої та ріпаку за одночасного зниження питомої ваги соняшнику. Попри скорочення питомої ваги у структурі посівів з 68,6 до 55,2%, соняшник станом на 2024 р. залишався домінантною культурою. Загалом, за 2010-2024 рр. валовий збір олійних культур збільшився у 2,1 рази: виробництво сої зросло майже в 4 рази, ріпаку – у 2,4 рази, а соняшнику – лише на 62%. Однак, у 2021-2024 рр. зафіксовано регресивний тренд – загальне виробництво скоротилося на 3%, що, передусім, зумовлено падінням обсягів збору соняшнику на 32%.

У 2024 р. 58% валового збору соняшнику забезпечили шість областей: Кіровоградська (13%), Дніпропетровська (12%), Харківська (10%), Полтавська (9%), Вінницька (7%) та Миколаївська (7%). Скорочення посівних площ культури порівняно з 2021 р. мало виражений регіональний характер: у зоні бойових дій і тимчасової окупації посіви зменшилися на 58%, тоді як у відносно безпечних регіонах – лише на 18%. Виробництво ріпаку у 2024 р. концентрувалося у Вінницькій (10%), Хмельницькій (10%), Тернопільській (8%), Дніпропетровській (7%), Одеській (7%) і Сумській (7%) областях. Найбільших деструктивних втрат через воєнні дії зазнало виробництво культури в Запорізькій і Херсонській областях. Основними виробниками сої у 2024 р. були західні та центральні регіони: Хмельницька (13%), Житомирська (8%), Львівська (8%), Полтавська (8%), Сумська (7%), Тернопільська (7%) і Вінницька (7%) області. Зафіксовано векторизацію виробництва на Захід країни, що зумовлено розширенням посівних площ і вищою врожайністю культури, порівняно з південними і східними областями.

У 2024 р. відносно 2020 р. витрати на виробництво насіння соняшнику зросли на 21,9%, що зумовлено подорожчанням матеріально-технічних ресурсів. Компонентна структура виробничої собівартості істотно не змінилася: домінували матеріальні витрати (53,9%), у складі яких найбільша питома вага припадала на мінеральні добрива (15,0%), пальне (12,3%) та інші витрати (16,9%). Структура собівартості бобів сої у 2024 р. відносно 2020 р. залишилася стабільною. Матеріальні витрати формувалися переважно за рахунок мінеральних добрив (10%) і пального, частка якого через подорожчання зросла з 7% до 11% (інші матеріальні витрати – 19%). Другим вагомим компонентом стали інші прямі та загальновиробничі витрати (44,3%), де лідирували оплата послуг сторонніх організацій (12%) і решта інших витрат (22%). Компонентний склад собівартості насіння ріпаку у 2024 р. відносно 2020 р. суттєво не змінився, попри загальне зростання виробничих витрат. У структурі матеріальних компонентів через подорожчання ресурсів зросла питома вага мінеральних добрив (26,1%) і пального (10,4%).

У 2023 р. обсяги реалізації олійних культур скоротилися відносно 2019 р. на 20,1% (до 13375 тис. т), зокрема сої – на 7,4%, ріпаку – на 31,6%. Основними деструктивними чинниками стали ринкова волатильність, зростання собівартості виробництва, а також блокування чорноморських портів унаслідок воєнних дій. Разом із тим, олійні культури залишилися прибутковими, рівень рентабельності їх виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 2024 р. становив: соняшнику – 39,2%, сої – 27,9% та ріпаку – 32 %. Лідером за прибутковістю в 2024 р. був ріпак, умовний прибуток на 1 га посівів якого становив 13050 грн. Структура доданої вартості для всіх трьох культур була подібною. Основні її складові – валовий прибуток, заробітна плата з нарахуваннями, амортизація, орендна плата за земельні паї та інші витрати. Найбільший обсяг доданої вартості у 2024 р. формувався при виробництві насіння соняшнику – 7769,5 грн/т, для насіння ріпаку та сої такий показник був дещо меншим – 7391,9 грн/т та 6340,1 грн/т, відповідно.

На глобальному ринку провідною олійною культурою, обсяги виробництва та експорту якої найвищі у світі, є соя, ріпак займає другу позицію, третю – соняшник. Світове виробництво сої демонструє стійку тенденцію до зростання, завдяки розширенню посівних площ і високому попиту країн Азії та Африці, де соя є цінним джерелом білка для харчування та кормів. Лідерами з виробництва сої у світі у 2024 р. були Бразилія (36%), США (30%) та Аргентина (12%). Глобальну кон'юнктуру світового ринку ріпаку в 2024 р. визначали Канада (22%), Китай (19%), Індія (15%), та Австралія (7%). Провідні позиції на ринку соняшнику займали росія (33%), Україна (21%), ЄС (12%) та Аргентина (9%). Разом цим країнам у 2024 р. належало майже 73% світового ринку соняшнику.

Україна продовжує зберігати позицію одного з лідерів на світовому ринку олійних культур. Найбільший приріст в Україні в експорті олійних культур продемонструвала соя, експорт якої в 2024 р. в порівнянні з 2010 р. збільшився в 7,6 рази. Експорт насіння ріпаку за цей період збільшився у 2,5 рази, поряд із цим експорт насіння соняшнику зменшився майже на 52%. У 2024 р. зафіксовано рекордні за останнє десятиріччя обсяги експортної виручки: дохід від реалізації сої склав 1343 млн дол. США, а ріпаку – 1850 млн дол. США. Натомість дохід від експорту соняшнику став мінімальним за досліджуваний період і становив лише 65 млн дол. США.

У 2024 р. Україна експортувала 35,5% валового збору олійних культур. Максимальну експортну орієнтованість продемонстрував ріпак із показником 108% (за рахунок реалізації перехідних залишків). Частка експорту сої у 2024 р. становила 51,7% (проти рекордної у 2023 р. – 73,6% та мінімальної у 2010 р. – 26,7%). Експорт соняшнику залишався мінімальним (1,9% у 2024 р.), що зумовлено його глибокою внутрішньою переробкою. Найбільшим імпортером українських соєвих бобів у 2024 р. був Єгипет – 23,8%, насіння соняшнику – Туреччина (62,2%), насіння ріпаку – Німеччина (34,8%) і Бельгія (26%).

У глобальній практиці сформувалися диференційовані моделі використання соєвих бобів: експортно-орієнтована (Бразилія), збалансована

(США), переробна (Аргентина) та перехідна (Україна) з перспективним вектором на глибоку внутрішню переробку. Ринок ріпаку представлений експортно-переробною (Канада), імпоротно-переробною (Китай), внутрішньо-орієнтованою (Індія) та експортно-орієнтованою (Україна) моделями, де у вітчизняному сегменті нині активізується розбудова власних переробних потужностей. У сегменті соняшнику Україна, Аргентина і РФ утримують лідерство за рівнем глибокої внутрішньої переробки, що забезпечує формування високої національної доданої вартості. Водночас сучасні воєнні виклики істотно дестабілізували ринок і зумовили тимчасове зниження ефективності функціонування вітчизняної олійно-жирової галузі.

Із 2010 р. експорт українських рослинних олій динамічно зростає і у 2024 р. досяг 6665 тис. т. Головним драйвером виступила соняшникова олія, обсяги експорту якої відносно 2020 р. збільшилися у грошовому та фізичному вимірах понад удвічі (у 2,2 рази). Позитивну динаміку також продемонстрував експорт соєвої олії, тоді як в експорті ріпакової олії у 2024 р. зафіксовано спад на 29% порівняно з попереднім роком. Виявили тісний взаємозв'язок між динамікою обсягів експорту продукції та зміною вартісних показників експорту. Найвищу ціну в 2024 р. мала ріпакова олія – 885 дол. США.

За 2010-2024 рр. сукупний експорт продукції українського олійного комплексу (насіння, олії та макухи) зріс у 2,7 рази. Обсяги поставок макухи і твердих відходів збільшилися понад удвічі (з 2655 до 5513 тис. т), де 82,3% припадало на соняшкову продукцію, а загальна вартість експорту продуктів переробки зросла з 414 млн дол. США у 2020 р. до 1332 млн дол. США у 2024 р. У стабільній структурі олійного експорту домінувала олія (55-64%), друге місце посідало насіння (20-35%), а мінімальну частку складали макуха та залишки (10-16%). Головним імпортером української соєвої олії у 2021-2024 рр. була Польща (69,6% у 2024 р.). В експорті соняшникової олії домінував Європейський Союз (55,8%) за значної частки країн Азії (35,4%). Ринок збуту ріпакової олії у 2024 р. також сформували переважно країни ЄС (76,2%) та Азії (23,8%).

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА І ПЕРЕРОБКИ ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

3.1. Стратегічні вектори формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур

В умовах глобалізації та цифрової трансформації аграрного сектору все більшої ваги набуває створення доданої вартості як ключового індикатора ефективності й конкурентоспроможності підприємства. При цьому зазначимо, що поглиблення процесів створення доданої вартості сприяє підвищенню конкурентоспроможності продукції, оптимізації витрат у межах ланцюга доданої вартості, розширенню експортного потенціалу, економічному розвитку галузі та підвищенню стійкості економіки. У цьому контексті зростає необхідність практичного осмислення сутності та структури ланцюга доданої вартості як ключового елементу забезпечення ефективності виробництва.

Закономірно, що чим глибший ступінь переробки продукції, тим вища її додана вартість. Згідно такого підходу високу додану вартість можна отримати не від вирощування культур, а від подальшої їх переробки. Важливо, що доходи мільйонів українців і прибутки підприємців залежать саме від обсягу створеної різними підприємствами країни вартості, а не загального обсягу виробництва чи експорту певних товарів або послуг [178].

За існуючими нині даними 20% усього, що створюється в рамках національної економіки України – це аграрна продукція. Тому, низка науковців зазначають, що дуже важливо розвивати глибинну переробку і збільшувати додану вартість цієї продукції [82].

Формування ланцюгів доданої вартості, зокрема при переробці олійних культур, передбачає проходження певних етапів від вирощування насіння (сировини) через його очищення, пресування (екстракцію) для отримання олії

та шроту і подальшу їх переробку (рафінація, гідрогенізація, виробництво біопалива) до створення кінцевих продуктів (олія, маргарин, шрот), інтегруючи інновації, технології та споживчі переваги для підвищення прибутковості й конкурентоспроможності на ринку.

Рис. 3.1. Формування ланцюгів доданої вартості при переробці олійних культур

Джерело: сформовано автором на основі [65, 82, 113, 121, 129,125].

Перехід від сировинної моделі економіки до глибокої переробки в умовах сьогодення виступає основною умовою збільшення доданої вартості та підвищення ефективності олійно-жирової галузі. Зважаючи на вагомість питання формування доданої вартості в сегменті переробки олійних культур, у ході дисертаційного дослідження було детально розглянуто ключові етапи формування ланцюгів доданої вартості олійних культур (табл. 3.1). Зокрема, виконали аналіз основних етапів формування ланцюга доданої вартості олійних культур (соняшник, соя, ріпак) – від виробництва сировини, її зберігання і переробки до реалізації кінцевої продукції. Це дало можливість комплексно оцінити структуру олійно-жирової галузі та взаємозв'язки між її основними учасниками. Насамперед, з'ясували, що кожен із розглянутих

етапів характеризується відповідною кількістю технологічних, економічних і інституційних чинників, які визначають рівень ефективності створення доданої вартості та конкурентні позиції учасників ринку.

Таблиця 3.1

Ключові етапи формування ланцюга доданої вартості олійних культур

№	Основні етапи	Характеристика технологічних, економічних і інституційних чинників
1.	Вирощування сировини	Визначення переліку культур (соняшник, соя, ріпак) та якісних сортів з високим вмістом олії
2.	Збір культур і їх підготовка	Очищення насіння, сушіння та сортування
3.	Первинна переробка (на олійно-екстракційних заводах)	Пресування сировини/екстракція (виділення сирової олії на виробництво макухи чи шроту. На даному етапі додана вартість є високою, так як із сировини виробляють цінні продукти (олія, шрот).
4.	Рафінація та модифікація	Очищення сирової олії для виробництва харчових продуктів та шляхом гідрогенізації виробництво твердих жирів (спреди, маргарин). Виробництво біопалива. З олії виробляють біодизель.
5.	Виробництво кінцевої продукції	Технологічний етап фасування олії, виробництво соусів, майонезів, кондитерських жирів, виробництво шроту чи макухи як корму для тварин.
6.	Збут і маркетинг	Реалізація продукції до споживача, тісна співпраця з ритейлерами. Експорт продукції.

Джерело: сформовано автором на основі [10, 34, 65, 156, 162, 178, 180].

Наступним кроком у контексті необхідності поглиблення розуміння механізмів формування доданої вартості розробили адаптований ланцюг створення доданої вартості при виробництві олійних культур в Україні, взявши за основу модель М. Портера (розглянуту в підр. 1.2). Використання саме цієї моделі зумовлено тим, що вона дає змогу комплексно визначити основні етапи формування економічної цінності продукції, оцінити вплив внутрішніх і зовнішніх факторів на функціонування ланцюга створення доданої вартості олійних культур, зокрема через оцінку рівня галузевої конкуренції, ринкову владу постачальників і споживачів, загрози появи нових учасників і товарів-замінників. Вважаємо, що розроблений автором адаптований ланцюг створення доданої вартості при виробництві олійних культур в Україні дозволить більш чітко визначити ключові стратегічні вектори розвитку формування даних ланцюгів (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Адаптований ланцюг створення доданої вартості (за Портером) при
виробництві олійних культур в Україні**

Етапи формування доданої вартості	Специфіка олійних культур	Основні можливості створення вартості	Ключові ризики
Вхідна логістика	Гібриди (насіння), добрива, засоби захисту рослин, паливо-мастильні матеріали	Укладення прямих контрактів з Bayer, Syngenta, Corteva; кооперативні закупівлі	Ускладнена логістика, зростання цін на імпортовані засоби захисту рослин
Виробництво	Впровадження технологій точного землеробства, системи землеробства No-Till/Min-Till, зрошення	Precision Ag (дрони, сенсори, AI-прогноз), високоврожайні гібриди Clearfield/CL	Дефіцит вологи, хвороби (фомопсис, склеротиніоз)
Післязбиральна доробка	Очищення від домішок, сушіння насіння, калібрування та зберігання	Власні елеватори, сушарки, силоси з аерацією, що дає можливість зберегти якість насіння (95-98%).	Збільшення ціни на газ і електроенергію впливає на збільшення витрат
Вихідна логістика	Транспортування до заводів/портів/ Дунаю	Річковий транспорт по р. Дунай, «зерновий коридор 2,0», власний автопарк	Блокада Чорного моря, волативність ринку вантажоперевезень, високі ставки фрахту
Переробка	Олія, шрот/жмих	Є найпотужнішою ланкою. Маржа переробки насіння соняшнику становить досить часто >100-150 дол./т	Конкуренція з РФ і Аргентиною в сегменті експорту олії
Маркетинг та збут	Експорт олії, шроту до країн ЄС, Індії, Китаю та Туреччини	Власні бренди олії, B2B-контракти, ф'ючерси на CBOT/ Euronext	Волатильність цін, 10% мито на експорт сої та ріпаку
Додаткові (підтримуючі)	Traceability, sustainability, карбон-кредити	ISCC/2BSvs сертифікація → +10-30 дол./т премія, вуглецеві кредити	Вимоги ЄС (EUDR, CBAM) з 2026-2027 рр.

Джерело: сформовано автором на основі [25, 29, 34, 33, 65, 100, 101, 244].

Адаптація моделі М. Портера до аграрного сектору, зокрема сегменту виробництва і переробки олійних культур, в авторському представленні

полягає в охопленні всіх етапів виробництва: від вхідної логістики (закупівля насіння, добрив, ЗЗР, паливо-мастильних матеріалів) і виробничих операцій (сільськогосподарські роботи) до вихідної (зберігання, транспортування зібраного врожаю) та маркетингу (реалізація, дистрибуція), а також підтримуючої діяльності (управління персоналом, інновації) для ідентифікації джерел конкурентних переваг. Важливим є розгляд усієї агропродовольчої системи, включаючи переробку і роздрібну торгівлю. У контексті функціонування олійного сектору це зумовлює посилення ролі переробних підприємств, розвитку внутрішніх crushing-потужностей, впровадження інноваційних технологій виробництва, що відповідають сучасним вимогам ринку та забезпечують формування стійких конкурентних переваг.

У свою чергу, вважаємо, що вектор стратегічного розвитку формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур повинен бути спрямований на зменшення обсягів експорту сировинних ресурсів і створення відповідних умов для здійснення поглибленої переробки. Такий розвиток сприятиме задоволенню потреб галузі тваринництва у кормах з високим вмістом білку, створенню додаткових робочих місць, збільшенню податкових надходжень, забезпеченню продовольчої й екологічної безпеки країни.

Відзначимо, що формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур здійснюється за різними векторами. На основі розробленого адаптованого ланцюга створення доданої вартості при виробництві олійних культур в Україні сформували сукупність стратегічних векторів розвитку даного сегменту.

Вектор 1. Диверсифікація продукції та глибока переробка

Одним із стратегічних векторів формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур вважаємо за доцільне виокремити орієнтацію на диверсифікацію виробництва з високою часткою переробки сировини за рахунок поглиблення технологічних стадій. Як показує практичний досвід, це дає можливість здійснити перехід від експорту насіння олійних культур до виробництва широкого асортименту напівготової та готової продукції (різних

видів олій, шроту, біопалива, протеїнових концентратів, біохімічних компонентів), що забезпечить зростання доданої вартості, підвищення конкурентоспроможності олійної галузі та стійкість агропродовольчих ланцюгів. Поглиблена переробка в поєднанні з диверсифікацією створює передумови для зниження залежності від сировини, розширення ринків збуту і посилення конкурентних позицій українських виробників у глобальних ланцюгах вартості.

Зазначимо, що перед тим як прийняти рішення про проведення диверсифікації підприємство має чітко зважити свою ринкову позицію і правильно обрати вид диверсифікації своєї діяльності (горизонтальну чи вертикальну). Вибір підприємством горизонтального напрямку диверсифікації передбачає збільшення обсягу виробництва продукції за рахунок розширення її асортименту, поглинання або приєднання підприємств однієї галузі, але з іншою спеціалізацією. Для підприємств, які займаються вирощуванням олійних культур це може бути розширення вирощуваних сортів даних культур. Однак даний напрям не зменшує залежність від логістичного ризику підприємства для реалізації насіння олійних культур на міжнародних ринках. Вибір вертикального напрямку диверсифікації пов'язаний із переробкою продукції. Вертикальна диверсифікація передбачає як урізноманітнення вхідних потоків постачань (виробництво сировини, устаткування) так і вихідних потоків (транспорт, канали збуту) [216].

У свою чергу, процес диверсифікації діяльності підприємства потребує вибору напрямів, які можуть мати як споріднену, так і неспоріднену спрямованість. Споріднений напрям характеризується послідовним проведенням диверсифікації на базі основного виду діяльності, тобто тієї спеціалізації галузі, яку з самого початку було покладено в основу створення підприємства. Для другого напрямку – неспорідненої диверсифікації – властивим є розвиток діяльності, не пов'язаної з головним виробництвом [121]. Вважаємо, що для олійно-жирових підприємств доцільним є застосування спорідненої диверсифікації, що передбачає перехід від моноструктурних форм технологічних ліній заводів до універсальних, здатних

працювати з різними видами сировини. У цьому контексті розглянули різні рівні переробки олійних культур (соняшник, соя, ріпак) і взаємозв'язок між технологічною складністю виробництва та збільшенням доданої вартості, на підставі чого окреслили можливі напрямки переробки олійної сировини (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Диверсифікація продукції та глибока переробка в олієжировій галузі

Рівень переробки	Технологічні процеси	Основна продукція	Напрями диверсифікації	Рівень доданої вартості
Сировинний етап	Вирощування продукції, збирання та зберігання	Соняшник, соя, ріпак	Вибір сортів	Низький
Первинна переробка	Пресування, екстракція	Нерафінована олія, макуха, шрот	Кормова продукція, експорт нерафінованої олії	Низький – середній
Вторинна переробка	Рафінація, дезодорація, фракціонування	Харчова олія	Фасована олія, спеціалізовані харчові олії	Середній
Глибока переробка	Гідрогенізація, інтерестерифікація, олеохімічні процеси	Маргарин, спред, спеціальні жири	Кондитерські, кулінарні та функціональні жири	Високий
Поглиблена диверсифікація	Біохімічна та технічна переробка	Гліцерин, біодизель, жирні кислоти	Біоенергетика, косметика, фармацевтика	Дуже високий

Джерело: сформовано автором на основі [53, 100, 129, 140, 162, 177, 180, 212, 217].

Першим етапом переробки продукції є *сировинний*, на якому формуються вихідні ресурси галузі – олійні культури. На цьому рівні елементне розширення диверсифікації можливе за рахунок вибору селекційно-орієнтованих сортів, але рівень доданої вартості тут залишається низьким.

При *первинній переробці* здійснюється механічне й екстракційне отримання нерафінованої олії та побічних продуктів її переробки (макухи,

шроту). Основну частину такої продукції експортують або використовують у кормовивиробництві, рівень доданої вартості також тут є невисоким.

Рафінація, дезодорація і фракціонування олії здійснюється на етапі *вторинної переробки*, результатом якої є отримання харчової олії з вищими показниками якості та безпеки.

Вторинна переробка пов'язана зі здійсненням рафінації, дезодорації і фракціонування олії, в результаті чого отримують харчову олію зі значно вищими показниками якості. Диверсифікація тут проявляється у фасуванні, виробництві спеціалізованих і нішевих видів олій, що дає можливість забезпечити середній рівень доданої вартості.

На етапі *глибокої переробки*, пов'язаної зі складними хімічними і фізіологічними процесами, виробляється маргарин, спреди та спеціальні жири для потреб харчової промисловості. Цей рівень дає можливість суттєво наростити додану вартість і підвищити конкурентоспроможність продукції.

Поглиблена диверсифікація є завершальним етапом, який включає біохімічну й технологічну переробку олійної сировини, продуктом якої є біодизель, гліцерин і жирні кислоти. Таку продукцію використовують у косметичній, фармацевтичній і біоенергетичній галузях. На даному етапі отримують найвищий рівень доданої вартості.

Нині, особливої актуальності набуває такий *напрямок диверсифікації* як перехід до біоенергетичної переробки відходів *crushing*-процесів. Суть даного напрямку полягає у використанні відходів, які утворюються під час процесів подрібнення сільськогосподарської сировини, які донедавна утилізували, а нині використовують як ресурс для виробництва енергії (біогаз, біопаливо). У наукових колах такий напрям вважається *формою технологічної та енергетичної диверсифікації* в межах циркулярної економіки. Така економіка має широке коло соціальних, економічних і екологічних переваг, оскільки базується на раціональному споживанні ресурсів і їх відновленні. Циркулярність зменшує попит на сировину і загальний вплив на природу, мінімізує шкідливі наслідки (наприклад, викиди вуглецю і забруднення

повітря) та збільшує позитивний вплив через впровадження відновлюваних джерел енергії й очищення довкілля. Окрім того, повторне використання, ремонт і переробка ведуть до створення нових робочих місць [125].

До актуальних напрямків *диверсифікації* продукції та водночас елементом циркулярної економіки нині відносять стимулювання виробництва харчових і кормових добавок на основі шроту. У контексті тематики даного дослідження мова йде про ефективне використання побічного продукту переробки олійних культур – шроту, як цінної сировини для виробництва продуктів із доданою вартістю, який також донедавна вважався дешевим кормовим інгредієнтом. У свою чергу, таке стимулювання може сприяти розвитку глибшої переробки шроту (вітамінні та мінеральні добавки, амінокислоти, протеїнові концентрати), підвищенню поживності кормів, створенню харчових інгредієнтів і заміщенню імпортованих добавок українською продукцією, що в підсумку вплине на збільшення доходів переробних підприємств за рахунок продукції з вищою доданою вартістю.

У зв'язку з викладеним, вважаємо, що вітчизняним підприємствам, які спеціалізуються на переробці відходів і вторинної сировини, варто дотримуватись принципів циркулярної економіки. Таким чином зберігаються ресурси, зменшуються шкідливі викиди і створюються робочі місця, що позитивно впливає на економіку країни [100].

Вектор 2. Подальша розбудова інноваційної інфраструктури та запровадження новітніх агротехнологій

У ході дослідження з'ясували, що ефективність ланцюгів доданої вартості прямим чином залежить від рівня технологічного розвитку, тому, розглядаючи даний вектор формування таких ланцюгів як один із стратегічних, зосередили увагу на створенні агротехнопарків і інкубаторів для агроінновацій. Основою такого напрямку є формування спеціалізованих інноваційних середовищ, які для формування повного ланцюга доданої вартості об'єднують виробників олійних культур, переробні підприємства, наукові установи, інвесторів, стартапи та державу [192].

Перевагою агротехнопарків і інкубаторів є те, що їх функціонування *прискорює впровадження агроінновацій у виробництво олійних культур* (застосування нових сортів, точного землеробства, біотехнологій, енергоефективних технологій переробки продукції). Застосування *нових сортів олійних культур* спрямоване на підвищення врожайності, покращення стійкості до посухи, хвороб і шкідників, адаптації до кліматичних змін і підвищення якості продукції.

Варто відзначити, що українські аграрії в умовах сьогодення досить активно використовуються *новітні технології*, такі як системи глобального позиціонування (GPS, ГЛОНАСС, Galileo), спеціальні датчики, аерофотознімки і знімки з супутників, а також спеціальні програми для агроменеджменту на базі геоінформаційних систем (ГІС). Зібрані дані використовуються для планування висіву культур, розрахунку норм внесення добрив і засобів захисту рослин (ЗЗР), більш точного передбачення врожайності та фінансового планування [194].

Не менш важливим інноваційним напрямом є *розробка і використання біотехнологій*, які створюють базис для формування біоорієнтованої економіки, як системи, що використовує біологічні ресурси для виробництва високотехнологічних продуктів. Створення нових біотехнологій може сприяти використанню відходів виробництва як вторинних ресурсів для виробництва нових продуктів. Біотехнології спрямовані на збільшення ефективності використання ресурсів та зменшенню впливу на навколишнє середовище. [220]. Згідно з оцінками FAO і за даними окремих експертних прогнозів до 2030 року ресурсоефективна циркулярна біоекономіка може коштувати 7,7 трлн доларів. Близько 60 країн і регіонів уже мають стратегії біоекономіки чи такі, що пов'язані з біоекономікою, а ще 10 нині їх розробляють [226].

Біотехнології дозволяють перетворювати сільськогосподарську продукцію у продукти з високою доданою вартістю. У контексті олійних культур це проявляється через біохімічну переробку олій і побічних продуктів, використання процесу ферментації, отримання біоактивних сполук (жирні

кислоти, амінокислоти), виробництво біопалива, біополімерів і біомаси. Отже, завдяки біотехнологіям поступово відбувається перехід від сировинної до інноваційної моделі агровиробництва, що сприяє підвищенню рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, зменшенню залежності від світових цін та інтеграції аграрного сектору економіки України у глобальні ланцюги доданої вартості [226].

Енергоефективна переробка олійних культур включає використання низькотемпературного сушіння, пресування замість екстракції, автоматизацію жаровень і використання лушпиння як біопалива. Ключові технології спрямовані на зменшення споживання пари та електроенергії, одночасне виробництво олії та пелет із відходів, а також використання енергозберігаючих пресів [12].

Також *створення агротехнопарків і інкубаторів* забезпечує розвиток *глибокої переробки олійних культур* (біопродукти, харчові та кормові інгредієнти, різні види олій з підвищеними якісними характеристиками). *Біопродукти (органічні продукти)* – це продукція сільського господарства та харчової промисловості, яку виробляють без використання ГМО, штучних добавок і консервантів. Вони мають відповідні сертифікати якості, сприяють захисту довкілля та містять набагато менше шкідливих речовин, є натуральними і якісними [51]. Незважаючи на повномасштабну війну, органічний ринок в Україні продовжує розвиватися. Зокрема, 2023 рік став роком впровадження органічного законодавства України в повному обсязі та початку роботи двох державних реєстрів у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції. У травні 2023 року Національне агентство з акредитації України видало перший сертифікат акредитації сертифікаційному органу ТОВ «Органік Стандарт». У червні того ж року Міністерство аграрної політики та продовольства включило дану компанію до Державного реєстру сертифікаційних органів у сфері органічного виробництва, що надало їй право розпочати сертифікацію органічного виробництва й обігу відповідно до українських норм [211].

Олійні культури (соняшник, соя, ріпак) є сировиною для широкого кола біопродуктів, які використовуються в різних сферах господарської діяльності. Для прикладу, до харчових біопродуктів відносять олії преміум класу, фосфоліпіди і лецитини, рослинні білки і протеїнові концентрати. Додана вартість таких продуктів є вищою у 3-5 рази в порівнянні з сирим насінням. До кормових біопродуктів належать біопротеїни для тварин (шрот і макуха з підвищеною засвоюваністю), амінокислотні комплекси (лізин, метіонін). Вплив на додану вартість проявляється в підвищенні продуктивності сільськогосподарських тварин і зменшенні імпорту кормів. Із біоенергетичних продуктів варто виділити біодизель (сировиною є ріпакова, соєва та соняшникова олія), біогліцерин (є побічним продуктом виробництва біодизеля). Виробництво таких продуктів впливає на енергетичну незалежність і розвиток «зеленої економіки» [59].

Нині набули значного поширення біохімічні та промислові біопродукти, серед яких варто виділити біополімери і біопластики, біомастила й технічні оливи, поверхнево-активні речовини (біо-ПАР). Виробництво таких продуктів має безпосередній вплив на формування нових високотехнологічних ринків. Не менш популярними є фармацевтичні продукти і косметичні біопродукти (омега-3, омега-6, токофероли) та натуральні косметичні (рослинні олії, емульгатори, воски, біоактивні екстракти). Такі продукти характеризуються високою маржинальністю і значним експортним потенціалом [43]. Перспективним є виробництво *харчових і кормових індігрієнтів*, які використовуються для харчування людей і годівлі тварин і які призначені для покращення поживної цінності, смакових якостей і підвищення продуктивності тварин. Це різноманітні добавки (вітаміни, амінокислоти), премікси, консерванти.

Таким чином, розвиток переробки олійних культур у напрямі виробництва інгредієнтної продукції є важливим напрямом переходу від сировинної моделі аграрної економіки до інноваційної, яка орієнтована на виробництво продукції з високою доданою вартістю.

Також *створення агротехнопарків і інкубаторів* спряє зменшенню розриву між наукою і бізнесом, створенню регіональних кластерів, підтримці стартапів і МСП тощо. Тому, у стратегічному вимірі можемо розглядати їх створення і функціонування як один із інструментів інноваційної та структурної модернізації олієжирового сектору.

Вектор 3. Орієнтація на сталість, екологічність і цифровізацію виробництва

У глобальному контексті важливо, щоб агропродовольчі ланцюги відповідали *критеріям сталого розвитку*, які направлені на збереження природних ресурсів, захист біорізноманіття, підтримку чистого повітря, води та землі. Тому одним із основних стратегічних акцентів діяльності підприємств має бути *екологічна сертифікація* (ISCC EU, EU Organic).

Щоб експортувати свою продукцію на ринки ЄС, українським агровиробникам і трейдерам необхідно мати сертифікацію сталого розвитку та викидів вуглецю ISCC EU, яка є глобальним стандартом екологічно чистої й відповідально виробленої біомаси, біопалива і побічних продуктів. Така міжнародна система встановлює принципи виробництва, переробки та торгівлі біомасою і біопаливом. Стандарт охоплює всі етапи ланцюга постачання – від вирощування сировини до постачання кінцевого продукту [126]. Сертифікація ISCC означає, що агровиробники відповідають вимогам європейських закупівельників, до того ж це надає їм доступ до більш маржинальних ринків і підтвердження статусу надійного партнера, який відповідає вимогам сталості ЄС. Сертифікація ISCC EU визначає вимоги до постачання олійних культур і кукурудзи на біодизельні та біоетанольні потреби. Стандарт є ринковим добровільним і відповідає вимогам Директиви RED II та є однією з 13 визнаних схем сертифікації Європейською комісією. Сертифікація ISCC EU нині є основною вимогою до українських аграрних виробників для виходу на ринок ЄС, зокрема в контексті сталого розвитку і зменшення викидів парникових газів. Однак, для більшості фермерів,

особливо малих і середніх, проходження цієї сертифікації є фінансовим викликом [126].

Також дотримання міжнародних стандартів сталого розвитку є однією з важливих умов виходу підприємств на ринок органічної продукції, виробництво якої виступає практичним інструментом сталості та формування продукції з високою доданою вартістю. Для олійних культур обов'язковою сертифікацією є EU Organic (євролист), який засвідчує, що соняшник, ріпак і соя були вирощені без синтетичних добрив і ГМО, у відповідності з стандартами ЄС. Маркування вимагає вказівки коду контролюючого органу, дотримання правил виробництва і використання не менше 95% органічних інгредієнтів [23]. Організація «Органік Стандарт» запустила для аграрних виробників онлайн-калькулятор із розрахунку викидів парникових газів, так як у процесі сертифікації ISCC є потреба в розрахунку таких викидів (CO₂) [145].

Варто відзначити, що в умовах сьогодення в усьому світі стале виробництво набуває все більшого значення в ланцюгу створення доданої вартості відповідно до екологічних, соціальних і економічних критеріїв. Кожен виробник, який хоче торгувати біомасою на європейських ринках, також повинен мати сертифікат, який підтверджує сталість. Використання біомаси для виробництва палива дозволяє збільшити аграрне виробництво, призначене для потреб енергетики. Однак участь у виробництві біопалива пов'язана з необхідністю виконання вимог щодо сталого розвитку.

Обов'язковим елементом сталого розвитку в європейському законодавстві є забезпечення постійного економічного розвитку на основі поваги до навколишнього середовища та раціонального використання ресурсів [246]. У цьому контексті актуальною є REDcert – система сертифікації якості, розроблена для застосування в усій Європі. Зокрема, вона охоплює оцінку критеріїв стабільності виробництва й управління документацію щодо обліку викидів парникових газів. Завдяки сертифікації REDcert-EU і REDcert компанії демонструють, що вони відповідають вимогам ЄС щодо сталого розвитку та що їхні ланцюги постачання можна відстежувати без будь-яких

прогалин [165]. Отже, впровадження і сертифікація систем REDcert та ISCC збільшує можливості розвитку компанії на міжнародному ринку, водночас стаючи відмінною рисою підприємств, які виявляють значну турботу та відданість захисту навколишнього середовища.

У продовження досліджуваного питання зазначимо, що останнім часом у сучасному агробізнесі довіра споживача будується не на словах, а на визнаних стандартах, тому великі продуктові мережі та інші партнери все частіше вимагають від фермерів і інших виробників продуктів харчування демонструвати якість, безпеку та стійкість своєї продукції. Одним із способів продемонструвати це є сертифікація організації відповідно до GLOBAL G.A.P. вимоги [236]. GLOBAL G.A.P. (Good Agricultural Practice) є провідною світовою системою сертифікації, яка підтверджує, що сільськогосподарська продукція вирощена з дотриманням найвищих вимог безпеки, екології та соціальної відповідальності. Тобто, це добровільний стандарт, який вимагають майже всі великі роздрібні мережі Європи та світу і який вважається обов'язковим «паспортом» для виходу на європейські полиці супермаркетів.

Не менш важливим стратегічним акцентом діяльності підприємств у контексті формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур є *зниження вуглецевого сліду* виробництва, що досягається за рахунок впровадження енергоефективних технологій, переходу на відновлювані джерела енергії, оптимізації логістики та глибокої переробки відходів у біопаливо [169].

Основні заходи включають термомодернізацію, використання точного землеробства для зменшення добрив і модернізацію обладнання для зниження викидів CO². У ході дослідження встановлено, що ключовими напрямками зниження вуглецевого впливу є забезпечення енергоефективності виробництва, використання відновлюваної енергетики, оптимізація сировинної бази і логістичних маршрутів, а також розвиток глибокої переробки (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Ключові напрямки зниження вуглецевого впливу

Джерело: сформовано автором на основі [169, 182].

Так, *енергоефективність виробництва* полягає в регулярному технічному обслуговуванні обладнання, термомодернізації виробничих приміщень і оптимізації технологічних процесів переробки олійних культур. [53]. В основі *відновлюваної енергетики* лежить перехід на сонячну енергію, використання біомаси (лушпиння соняшнику) для виробництва теплової та електричної енергії, що дасть змогу зменшити залежність від викопного палива. *Глибока переробка* забезпечує переробку відходів (лушпиння соняшнику) в паливні брикети чи пелети, що забезпечує синергетичний ефект і зменшує кількість викидів [53]. *Оптимізація сировинної бази* передбачає використання добрив із контрольованим вивільненням, що безпосередньо впливає на зниження викидів парникових газів під час вирощування. Під оптимізацією *логістики* мається на увазі підвищення ефективності логістичних операцій за рахунок оптимізації транспортування сировини і готової продукції для зменшення викидів від автотранспорту [65, 38]. У цілому, впровадження зазначених заходів відповідає міжнародним угодам і сприяє сталому розвитку аграрного сектору.

У контексті розгляду цифровізації виробничих процесів у межах формування ланцюгів доданої вартості не менш важливим напрямом вважаємо *цифровий моніторинг процесів через IT-рішення (ERP, блокчейн у постачанні)*.

Цифровізація та автоматизація виробничих процесів є визначальними факторами підвищення ефективності й конкурентоспроможності олійно-жирових підприємств у сучасних умовах. Впровадження сучасних новітніх технологій дає змогу оптимізувати операції, знижувати витрати і підвищувати рівень обслуговування клієнтів. Нині, такі підприємства досить активно впроваджують інноваційні системи, в результаті чого забезпечується безперервний обмін даними між партнерами і постачальниками, зменшується обсяг ручної роботи та підвищується продуктивність [192]. Завдяки впровадженню інноваційних технологій сучасна логістика активно змінюється, що дозволяє автоматизувати виробничі процеси, оптимізувати витрати і покращувати обслуговування клієнтів. Кожна з цих технологій спрямована на вирішення конкретних завдань – від моніторингу вантажів у реальному часі до прискорення складування і доставки.

У процесі дослідження виявили, що серед основних ключових технологій виділяють наступні [222]:

- SCM – системи, що надають підприємствам можливість здійснювати координування всіх етапів поставок – від постачання сировини до доставки готової продукції клієнтам;

- Інтернет речей (IoT) – пристрої, які збирають і обмінюються даними в реальному часі, в логістиці їх використовують для моніторингу вантажів, відстеження місцезнаходження транспорту та стану товарів;

- Великі дані (Big Data) – великі обсяги даних аналізують для прогнозування попиту, оптимізації маршрутів і виявлення вузьких місць у ланцюгу постачання;

- технологія блокчейн – забезпечує прозорий і безпечний обмін інформацією між усіма учасниками логістичного процесу, дозволяє уникнути

підробки документів, полегшує перевірку митних даних і спрощує розрахунки між партнерами;

- роботизовані склади – склади, в яких основні операції виконують роботи: переміщення, сортування, пакування товарів;

- автономні транспортні засоби – безпілотні вантажівки, дрони та інші автономні транспортні засоби вже тестуються для автоматизації доставок [96].

Значну увагу в умовах сьогодення привертає ERP (Enterprise Resource Planning) – система управління ресурсами підприємства, яка інтегрує всі бізнес-процеси в єдиній інформаційній платформі. ERP-система дозволяє автоматизувати управління всіма основними напрямками діяльності компанії [234]. Впровадження ERP-систем забезпечує інтеграцію даних між усіма учасниками ланцюга – від виробників сировини до переробних підприємств олієжирової галузі, що формує передумови для підвищення прозорості операцій, оперативного управління ресурсами і зменшенню транзакційних витрат (рис. 3.3). Практичний досвід свідчить, що застосування блокчейн-технологій у процесах постачання сприяє посиленню контролю якості на всіх етапах виробництва і логістичних маршрутів, а також підвищенню довіри з боку як міжнародних партнерів, так і споживачів, що є особливо необхідним для виходу на ринки ЄС, де дотримання стандартів сталості, безпеки та екологічності є обов’язковою вимогою.

У стратегічному вимірі цифровізація процесів не лише впливає на підвищення ефективності олієжирової галузі, а й створює передумови для переходу від сировинної моделі до моделі з більш високою доданою вартістю та поступовою інтеграцією в міжнародні ланцюги доданої вартості.

Важливими напрямками формування ланцюгів доданої вартості олійних культур є *повторне використання ресурсів і «зелена» енергетика*. Нині, у глобальному енергетичному балансі біопаливо займає незначне місце, проте амбіції щодо його використання перевищують рівень, який може задовольнити світовий ринок олій і жирів.

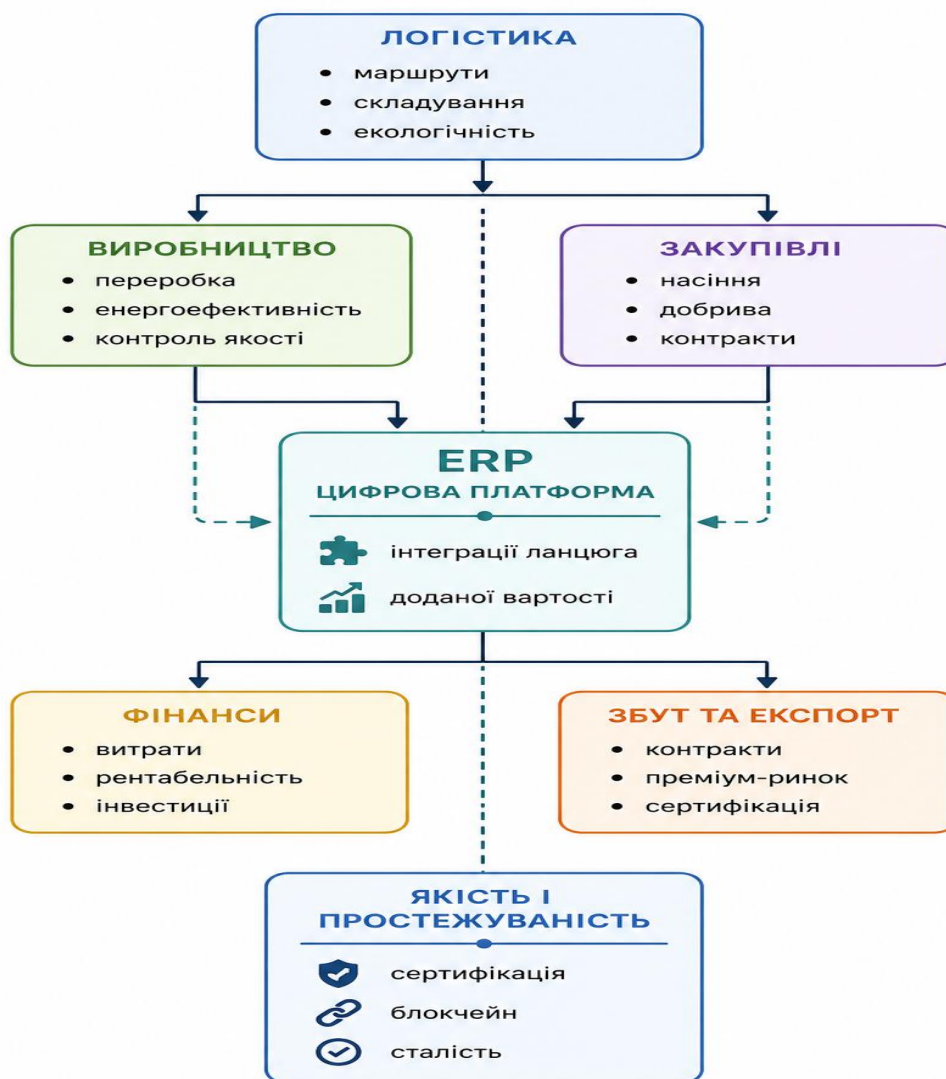

Рис. 3.3. ERP-схема формування стратегічних ланцюгів доданої вартості олійних культур

Джерело: сформовано автором на основі [234].

Геополітичні конфлікти та екстремальні погодні умови негативно впливають на зменшення запасів олії. Так, для прикладу історична посуха 2022-2023 рр. зменшила виробництво сої в Аргентині, (яка вважається найбільшим експортером соєвої олії), більш ніж на 50 %, що суттєво вплинуло на експорт такої олії та шроту. За прогнозами експертів аграрного ринку обмеження на використання отруйних для бджіл пестицидів у Європі призведуть до скорочення посівної площі ріпаку, а війна, яка майже чотири роки триває в Україні вплине на зменшення експорту олії [131].

За даними агентства Bloomberg, із 2022 р. відмічається зростання споживання біопалива у США, Європі, Бразилії та Індонезії [131]. США використовують суміш сировини, таку як соєва та рапсова олія, відпрацьовану рослинну олію і тваринні жири. Європа видобуває енергію з відходів, залишків і ріпакової олії. Індонезія застосовує в більшій мірі пальмову олію, а Бразилія – соєву.

На думку Дораба Містрі [218], одного з впливових трейдерів, загрози для постачання, особливо ті, що пов'язані зі зміною клімату, призведуть до зростання цін на аграрну продукцію та зменшать світові зусилля щодо перетворення продуктів харчування на пальне. Міжнародне енергетичне агентство також наголошує, що, якщо вчасно не вирішити проблему зростаючого попиту на біопаливо і дефіцит сировини, це знизить потенційні можливості біопалива для сприяння глобальним зусиллям із декарбонізації.

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що орієнтація на сталість може покращити екологічний імідж олієжирових підприємств і створити можливості для доступу на нові ринки.

Вектор 4. Експортна орієнтація та ринкова експансія

У ході дослідження з'ясували, що ще одним *стратегічним вектором формування ланцюгів доданої вартості* в сегменті переробки олійних культур виступає *експортна орієнтація на зовнішні ринки* (ЄС, країни Азії та Близького Сходу), так як на таких ринках забезпечується вища маржинальність продукції, диверсифікація ризиків і зберігається стабільний попит. Поступове розширення присутності на нових ринках за допомогою локальних партнерів і міжнародних торговельних платформ забезпечує *ринкову експансію*. У зв'язку з цим, в умовах посилення глобальної конкуренції та інтеграції України до ринків ЄС для виробників олійно-жирової продукції обов'язковою умовою є відповідність їхньої продукції міжнародним стандартам якості та безпеки (ISO9001, ISO22000, HACCP), які підвищують довіру партнерів і спрощують доступ до таких ринків.

ISO 9001 – це міжнародний стандарт, який стосується системи менеджменту якості. Він описує процедури, необхідні для забезпечення якості на кожному етапі виробництва, від отримання сировини до готового продукту. Ключовою перевагою відповідності продукції такому стандарту є підвищення довіри клієнтів. Наявність ISO 9001 свідчить про те, що на підприємстві встановлена чітка система контролю якості, яка відповідає міжнародним стандартам. Цей документ не є обов'язковим, але його наявність значно підвищує конкурентоспроможність підприємства. Виробники, які сертифікуються за ISO 9001, набагато краще організовують свої виробничі процеси, підвищують ефективність і оптимізують витрати за рахунок систематизованого підходу до управління [228].

У свою чергу, ISO22000 регламентує систему управління безпечністю харчових продуктів і є сертифікатом, який було розроблено Міжнародною організацією зі стандартизації. Цей документ світового рівня встановлює вимоги і рекомендації до системи менеджменту тієї організації, діяльність якої так чи інакше пов'язана з харчовою продукцією. Його головна мета – ретельний контроль над продуктами харчування, який охоплює всі етапи виробничо-збутового ланцюга. В основі стандарту ISO 22000 лежать принципи HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) – аналізу ризиків і критичних точок, що дозволяє мінімізувати ризики для здоров'я споживачів [237].

Для олійно-жирової галузі стандартизація має стратегічне значення, так як забезпечує контроль походження і руху сировини від вирощування до переробки та реалізації кінцевої продукції. Така прозорість є ключовим елементом довіри між усіма учасниками ланцюга доданої вартості (аграрними виробниками, елеваторами, переробними підприємствами, логістичними компаніями та торгівельними посередниками). Відповідність продукції міжнародним стандартам сприяє формуванню стабільної моделі взаємодії, яка дозволяє підприємствам переходити від сировинної спрямованості до виробництва продукції з вищою доданою вартістю (виробництво рафінованих олій, інгредієнтів для харчової промисловості, спеціалізованих жирів, тощо).

Отже, розглядаємо сертифікацію як інструмент розширення експортної орієнтації та інтеграції українських виробників у глобальні ланцюги доданої вартості.

Нині ЄС залишається ключовим партнером для українських виробників, однак експортна географія стає більш збалансованою. Так, якщо у 2024 р. частка ЄС в аграрному експорті України становила 52,1%, то у 2025 році – вже 47,5%. Це свідчить, про зростання ролі ринків Азії, Африки і Близького Сходу [3]. Експортна орієнтація олієжирової продукції на ринки країн Азії, Африки і Близького Сходу зумовлена зростаючим попитом цих країн на рослинні олії у зв'язку з демографічним зростанням, обмеженими можливостями місцевого виробництва, урбанізацією та розвитком харчової промисловості. Серед основних олієжирових продуктів, які постачає Україна на ринки Азії та Близького Сходу є рафінована й нерафінована олія, шрот і спеціалізовані жири для харчової промисловості.

Зазначимо, що ефективність такого експорту також залежить від відповідності олійно-жирової продукції міжнародним стандартам безпечності (НАССР, ISO 22000), сертифікації Halal для ісламських країн, вимог національних технічних регламентів і правил маркування. Характеризується експортна орієнтація на зазначені ринки економічними і стратегічними перевагами, які забезпечують збільшення валютної виручки, розвиток глибокої переробки завдяки поступовому переходу до фасованої й брендової продукції та посилення позицій у глобальних ланцюгах доданої вартості.

Таким чином, на основі на основі розробленого адаптованого ланцюга створення доданої вартості при виробництві олійних культур в Україні сформували сукупність стратегічних векторів розвитку даного сегменту національної економіки (рис. 3.4.).

Разом із тим, відмітимо, що існують і інші, які мають безпосередній вплив на формування доданої вартості при виробництві олійних культур, серед яких, на наш погляд, варто виділити фінансові та податкові стимули для розвитку переробки, механізми державного партнерства з бізнесом у формуванні

ланцюгів, підтримка інноваційних кластерів у сільському господарстві, публічно-приватне партнерство у формуванні ланцюгів, тощо.

Рис. 3.4. Стратегічні вектори формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур

Джерело: сформовано автором на основі [17, 53, 68, 115, 222, 228].

У рамках даного дослідження з сукупності можливих векторів формування ланцюгів доданої вартості в сегменті переробки олійних культур виокремили диверсифікацію виробництва і розвиток глибокої переробки. Саме на цьому напрямку зосередили подальшу увагу, виходячи з того, що в сучасному агропромисловому комплексі стратегічний вектор диверсифікації еволюціонує від розширення продуктової моделі до інтегрованої біорефінерійної моделі, у межах якої додана вартість генерується шляхом глибокої переробки біомаси, інтеграції виробничих ресурсів у виробничий процес і формування замкнених виробничих циклів за принципом «нуль відходів» Zero Waste [258]. Зокрема, біорефенерія сої за принципом «нуль відходів» передбачає комплексну переробку соєвої сировини, де всі побічні

продукти і залишки виробництва залучаються до повторного використання, мінімізуючи утворення відходів.

Зважаючи на актуальність підвищення рівня формування доданої вартості та переходу агропромислового сектору до циркулярної моделі розвитку, запропоновано авторську модель біорефінерії сої за принципом «нуль відходів», яка забезпечує інтегроване використання біомаси, інтеграцію ресурсів у замкнену систему виробництва і підвищення економічної й екологічної ефективності виробництва (рис. 3.5).

Вважаємо, що завдяки унікальному хімічному складу сої (має значну концентрацію білків і жирів) вона є ідеальним об'єктом для такої біорефінерії, так як кожен побічний продукт її переробки має значну цінність у харчовій, кормовій, енергетичній і фармацевтичній галузях.

У рамках розробленої концептуальної моделі біорефінерії сої за принципом «нуль відходів» виокремили низку основних етапів.

1. Сировинний (соє), що передбачає:

- первинну переробку. Передбачається, що на даному етапі сировину розділять на основні фракції (очищення, лушення, екструзію) в результаті чого буде отримано очищені соєві боби і соєву оболонку (лушпайку);

- екстракцію олії. На цьому етапі за допомогою механічного пресування з соєвих бобів буде виділено жир, у результаті чого отримуватимуть соєву олію і соєвий шрот (високобілковий продукт, який містить 44-49% протеїну);

- дегумінг (дегумування олії). Вважається одним із ключових етапів глибокої переробки рослинної олії, тобто це технологічний процес очищення сірої соєвої олії від фосфоліпідів, який також складається з декількох етапів (гідратації олії, центрифугування, сушіння лецитину);

- переробку білків, що передбачає виділення зі шроту білкових компонентів: соєвого ізоляту, білкового концентрату, функціональних білків (для харчової промисловості);

Рис. 3.5. Концептуальна модель соєвої біорефінерії

Джерело: розроблено автором на основі [134, 162, 176, 181, 185, 187, 211, 222, 225].

- переробку оболонки, зокрема, використання лушпайки для виробництва харчових волокон (клітковини) та в якості підстилки для тварин, наповнювачів, біокомпозитів;

- використання побічних продуктів і відходів. На цьому етапі органічні залишки можуть бути перетворені на біогаз, біоетанол, органічні добрива, біовугілля. Також можлива очистка води, за рахунок чого ресурси повернуться назад у виробництво;

- застосування кінцевих продуктів – споживачами продуктів глибокої переробки бобів сої є підприємства різних секторів економіки. Вони купують таку продукцію як високотехнологічну сировину (B2B-сегмент).

Суть даної моделі полягає в тому, що відходи однієї стадії стають сировиною для іншої, що забезпечує максимальну економічну вигоду, екологічність, мінімальне забруднення і повне використання соєвих бобів. На основі концептуальної моделі соєвої біорефінерії «нуль відходів» розраховано повний виробничий цикл переробки 1000 т соєвих бобів.

Методологія та вхідні параметри. Дана модель враховує повний виробничий цикл переробки 1000 т соєвих бобів за принципом «нуль відходів». Зазначимо, що для розрахунку ціни на продукти взято на нижній межі діапазону, так як вважаємо, що це забезпечує надійність даного прогнозу для інвесторів (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Прогнозні витрати на реалізацію моделі соєвої біорефінерії замкненого циклу

Показники	Значення
1. Курс валют	41 грн/USD
2. Ціна 1 т соєвих бобів (базовий сценарій)	450 дол./т = 18450 грн/т
3. Ціна 1 т соєвих бобів (оптим. сценарій)	15000 грн/т
4. Тариф на е/е	4,32 грн/кВт-год
5. Тариф на воду	20 грн/м ³
6. Заробітна плата (місячний оклад)	40000 грн
7. SPI 90%+	2300 дол./т
8. Соєва олія	1200 дол./т
9. Соєвий шрот	307 дол./т
10. Лецитин рідкий	1300 дол./т
11. Пептиди	8000 дол./т

Джерело: власні розрахунки.

Блок 1. Витрати на сировину. Виходили з розрахунку, що основною статтею витрат є витрати на сировину, тобто соєві боби (77,4%). Станом на грудень 2025 р. ціна на українську сою в портах становила 435-465 дол./т, тому в розрахунках взято середню – 450 дол./т. Для оптимістичного сценарію взято ціну внутрішнього ринку – 15000 грн/т (використовувалась у 2025 р. при укладанні прямих контрактів із аграріями).

Тому при базовому сценарії ціна за 1 т соєвих бобів становила 18450 грн (450 дол. x 41). За оптимістичного сценарію ціна 1 т сої становила 15000 грн [215]. Тобто, різниця в ціні між обома сценаріями становить 3450 грн на 1 тонні або 84 дол. США.

Блок 2. Операційні витрати. Операційні витрати для обох сценаріїв є однаковими і становлять 6143 грн/т, або 6143 тис. грн за 1000 т (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Розрахунок операційних витрат на виробництво продукції глибокої переробки з партії 1000 т соєвих бобів на підприємстві біорефінерії замкненого циклу

Статті витрат	Розрахунок	Сума, грн
Оплата праці	22 ос. x 40000грн/міс.	880000
Електроенергія та пара	375 кВт-год. x 4,32	1620000
Вода та водопідготовка	12 м ³ /т x 20 грн	240000
Хімікати та розчинники	28 дол./т x 41 (імпортні препарати)	1148000
Технічне обслуговування	2% від Сарех 1 дол./міс.	820000
Пакування та тара	15 дол./т x 41	615000
Сертифікація та лабораторний контроль	ISO 22000, аналізи (10 дол./т x 41)	410000
Загальногосподарські витрати	Оренда приміщення, адміністративні витрати, зв'язок (10 дол./т x 41)	410000
Разом	-	6143000

* Тарифи: НКРЕКП (є/є 4,32 грн/кВт-год), Укрводгосп (вода 20 грн/м³), Держстат (зарплата). Хімікати та пакування – імпортні ціни, перераховані за курсом НБУ

Джерело: [123, 153, 176, 239].

Блок 3. Доходи від реалізації продуктів. Розрахунки свідчать, що загальний дохід від 1000 т переробки соєвих бобів становить 34 314 950 грн. Ще раз наголосимо на тому, що для надійності прогнозу ціни для розрахунків взято на нижній межі діапазону (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Розрахунок доходу від реалізації продуктів глибокої переробки
бобів сої**

Продукти	Вихід продукції, т	Частка від маси сировини, %	\$/т	грн/т	Дохід, грн
1.Соєвий ізолят білка 90%+ (харчовий, нутрицевтичний ринок)	180	18	2,30	94300	16974000
2.Рафінована соєва олія (харчова промисловість, біодизель)	180	18	1,20	49200	8856000
3.Соєвий шрот/борошно (корми, харчова промисловість)	550	55	307	12587	6922850
4.Соєвий лецитин, рідкий (емульгатор, харчова промисловість)	15	1,5	1,30	53300	799500
Пептиди/біоактивні екстракти (харчові добавки, спортивне харчування)	1	0,1	8,0	328000	328000
Окара/клітковина (корми для тварин, добрива)	55	5,5	120	4920	270600
CO ₂ рекуперований (харчова промисловість)	20	2	200	8200	164000
Разом	1001	100			34314950

Ціни: SPI – Green Circle Capital (2520 дол./т, взято 2300 дол./т); Олія – IMARC/FRED IMF Q4 2025 (1092–1270 дол./т, взято 1200 дол./т); Шрот – FRED/IMF Q4 2025 (307,48 дол./т); Лецитин – Future Market Insights (1100-1 500 дол./т, взято 1300 дол./т)

Джерело: розраховано автором.

Аналіз структури формування виручки (доходу) в разі реалізації комплексної переробки 1000 т соєвих бобів за моделлю біорефінерії замкненого циклу свідчить, що загальний дохід може скласти 34314,9 тис. грн, що

підтверджує високу економічну ефективність переходу від експорту сировини до виробництва продуктів із високою доданою вартістю.

Визначальною особливістю структури доходу від реалізації продуктів глибокої переробки бобів сої є переважання продуктів глибокої переробки білкової фракції, про що свідчить найбільша частка соєвого ізоляту білка (SPI) – 49,4% (16974 тис. грн), тобто майже половина загального доходу, незважаючи на відносно невеликий фізичний вихід (18%). Зазначене підтверджує економічну перевагу біорефінерійної моделі, в якій економічний результат вимірюється не обсягом продукції, а рівнем її функціональної цінності.

Другу позицію у формуванні доходу займає рафінована соєва олія (8,86 млн грн) – близько 26% у загальній структурі отриманого доходу. Дана продукція виконує функцію стабілізатора доходів, оскільки має ліквідний глобальний ринок збуту і високу цінову прозорість.

Значну частку в обсязі виробництва займає соєвий шрот/борошно (55% від маси виходу), проте його частка у виручці є набагато меншою (20%), що вказує на нижчий рівень кормового сегменту у формуванні доданої вартості в порівнянні з харчовими інгредієнтами.

Диверсифікований портфель доходів у тому числі формують додаткові високорентабельні продукти (соєвий лецитин, біоактивні пептиди, клітковинні залишки та CO₂ рекуперований. Зазначимо, що незважаючи на незначні обсяги виробництва, саме ці продукти виконують важливу функцію максимального використання біомаси і реалізації принципу zero-waste біорефінерії.

Блок 4. Структура витрат виробництва. Аналіз структури собівартості продукції свідчить, що найбільшу питому вагу в ній займає сировина 75,0%. Серед інших витрат варто виділити витрати на електроенергію та воду – 7,6%, що відповідає енергоємності процесів екстракції, фракціонування та сушіння білкових інгредієнтів. Найменший відсоток у даній структурі займають витрати на оплату праці 3,6%. Однак, зазначимо, що низька питома вага таких витрат пояснюється не низьким рівнем заробітної плати (40000 грн відповідає ринковому рівню оплати праці кваліфікованих операторів харчових виробництв

в Україні), а домінуванням сировинної складової, яка є характерною ознакою підприємств глибокої переробки і високим рівнем автоматизації виробництва (табл. 3.7).

Операційні витрати, за мінусом сировини, становлять близько 150 дол./т, що є суттєво нижчим у порівнянні з міжнародними аналогами (+, - 310 дол./т), що відповідає загальним ринковим тенденціям високої ефективності українського аграрного сектору. Загальна виробнича собівартість переробки 1000 т соєвих бобів становить 599 дол./т, що у свою чергу свідчить про високу операційну ефективність української моделі глибокої переробки сої.

Таблиця 3.7

**Структура виробничої собівартості переробки 1000 т соєвих бобів
(базовий сценарій)**

Статті витрат	Сума, грн	Частка, %	Еквівалент, дол./т
1. Сировина (соєві боби)	18450000	75,0	450
2. Заробітна плата	880000	3,6	21
3. Електроенергія та вода	1860000	7,6	45
4. Хімікати та розчинники	1148000	4,7	28
5. Технічне обслуговування	820000	3,3	20
6. Пакування, сертифікація, адмін. витрати	1435000	5,8	35
7. Усього витрат	24593000	100	599

Джерело: розраховано автором.

Аналіз показників економічної ефективності переробки 1000 т соєвих бобів (закупівля сировини 450 дол./т, базовий сценарій) свідчить, що за сформованої структури доходів і витрат підприємство може отримати 34314 тис. грн загального доходу та 10461 тис. грн чистого прибутку (табл. 3.8).

У свою чергу, можливий рівень маржинальності 28,3% свідчить про суттєвий економічний ефект переходу від експорту бобів сої до його глибокої біорефінерійної переробки. Зазначимо, що нині традиційні олійно-естракційні заводи працюють із маржею 8-15% [120]. Рівень показника ROI на вкладений капітал 39,5% вказує на високий інвестиційний потенціал проєкту та засвідчує високий конкурентний потенціал України як виробничої платформи для виготовлення рослинних протеїнових інгредієнтів.

Таблиця 3.8

**Показники економічної ефективності переробки 1000 т соєвих бобів
(закупівля сировини 450 дол./т, базовий сценарій)**

Показники	Сума, грн
1. Загальний дохід від продуктів глибокої переробки	34314950
2. Витрати на сировину	-18450000
3. Витрати на оплату праці	-880000
4. Електроенергія та вода	-1860000
5. Хімікати, технічне обслуговування	-1968000
6. Пакування, сертифікація, адміністративні витрати	-1435000
7. Витрати всього	23853000
8. Чистий прибуток (до оподаткування)	10461950
9. Маржинальність, %	28,3
10. ROI на вкладений капітал, %	39,5
11. Еквівалент до чистого прибутку в доларах США	237000

Джерело: розраховано автором.

Отже, результати проведеного дослідження свідчать, що впровадження біорефінерійної моделі є ефективним, так як дає можливість збільшити додану вартість, диверсифікувати структуру доходів, знизити залежність від циклічності сировинних ринків і підвищити експортну технологічну спеціалізацію агропромислового сектору.

У роботі розглянуто ще один сценарій впровадження біорефінерійної моделі (оптимістичний), за умови закупівлі сировини 15000 тис. грн/т. Тобто в розрахунок взято внутрішню ціну, за якою аграрні виробники укладають довгострокові контракти (табл. 3.9).

Аналіз показників економічної ефективності переробки 1000 т соєвих бобів за оптимістичним сценарієм свідчить, що за незмінних параметрів виробництва і ринкових цін загальний дохід від продуктів глибокої переробки складе 34,3 млн грн. Основна відмінність між двома сценаріями полягає виключно у зменшенні витрат на закупівлю соєвих бобів, які скорочуються до 20,4 млн грн, що знаходить свій відбиток у збільшенні фінансового результату (прибуток до оподаткування збільшується до 13,9 млн грн, що еквівалентно 237000 дол. США). Маржинальність діяльності збільшується до 38,4%, а показник ROI на вкладений капітал до 62,3%, що відповідає рівню високорентабельних інвестиційних проєктів у переробній промисловості.

Таблиця 3.9

**Показники економічної ефективності переробки 1000 т соєвих бобів
(закупівля сировини 15000 тис. грн/т, оптимістичний сценарій)**

Показники	Сума, грн
1. Загальний дохід від продуктів глибокої переробки	34314950
2. Витрати на сировину	-15000000
3. Витрати на оплату праці	-880000
4. Електроенергія та вода	-1860000
5. Хімікати, технічне обслуговування	-1968000
6. Пакування, сертифікація, адміністративні витрати	-1435000
7. Витрати всього	20403000
8. Чистий прибуток (до оподаткування)	13911950
9. Маржинальність, %	38,4
10. ROI на вкладений капітал, %	62,3
11. Еквівалент до чистого прибутку в доларах США	321000

Джерело: розраховано автором.

Порівняльний аналіз базового й оптимістичного сценаріїв комплексної переробки 1000 т соєвих бобів за моделлю біорефінерії замкнутого циклу свідчить, що обидва варіанти демонструють стійку рентабельність. Значна різниця у ROI між базовим і альтернативним сценарієм (22,8 в.п.) зумовлена виключно ціною закупівлі сировини, так як сума операційних витрат, обсяги продуктів є однаковими (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Порівняльний аналіз базового й оптимістичного сценаріїв комплексної переробки 1000 т соєвих бобів за моделлю біорефінерії замкнутого циклу

Показники	Сценарій 1 (базовий), грн/дол.	Сценарій (оптимістичний), грн	Різниця, грн
Ціна 1 т сировини	18450 /450	15000	-3450
Вартість сировини (1000 т)	18450000	15000000	-3450000
Операційні витрати	6143000	6143000	-
Загальна сума витрат	24593000	21143000	-3450000
Загальний дохід	34314950	34314950	-
Чистий прибуток	9721950	13171950	+3450000
Прибуток, USD	237120	321267	84147
Маржинальність, % (Net Profit Margin)	28,3	38,4	+10,1 п
ROI, %	39,5	62,3	+22,8

Джерело: розраховано автором.

Результати дослідження свідчать, що головним драйвером фінансової результативності виступає вартість сировини, так як навіть незначне зниження закупівельної ціни суттєво впливає на інвестиційну привабливість проєкту.

Отже, у процесі дослідження дійшли висновку, що біорефінерійна модель переробки соєвих бобів характеризується високою економічною стійкістю зберігає прибутковість за консервативного ринкового сценарію. Також вважаємо, що інтеграція виробників із переробними підприємствами створює додатковий мультиплікативний ефект, трансформуючи економіку від експорту сировини до виробництва високомаржинальних протеїнових інгредієнтів із значно вищою доданою вартістю.

3.2. Напрямки вдосконалення інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур

В умовах глобалізаційних процесів, економічної нестабільності та війни в Україні розвиток олійно-жирового комплексу значною мірою залежить від рівня прозорості та ефективності функціонування інституційних механізмів. У даному контексті під такими механізмами розуміємо комплекс правових, економічних і організаційних інструментів, які включають нормативно-правову базу, механізми регулювання експорту, митне регулювання, податкове навантаження, підтримку аграрних виробників, контрактне виробництво, міжнародні торгівельні угоди тощо. Діяльність підприємств досліджуваної галузі визначається умовами доступу до фінансових ресурсів, інфраструктури, логістичних коридорів і зовнішніх ринків. В умовах інтеграції України до ЄС важливу роль відіграють інституції, які забезпечують контроль якості олійно-жирової продукції, сертифікацію та відповідність її міжнародним стандартам. Вважаємо, що формування конкурентоспроможного олійно-жирового комплексу неможливе без активної ролі держави, яка має забезпечувати прозорі правила гри, підтримувати інновації та гармонізувати національне законодавство з європейськими нормами. У цьому контексті інституційні механізми виступають визначальним фактором розвитку

ринку олійних культур, оскільки саме вони визначають правила, які регулюють відносини між виробниками, переробниками, трейдерами, державними органами і міжнародними партнерами. Ефективність цих правил безпосередньо впливає на рівень конкурентоспроможності галузі, доступність фінансових ресурсів, інвестиційну привабливість і стабільність експортних потоків.

Одним із головних елементів інституційного середовища є *державна політика*, яка реалізується через програми підтримки виробників, механізми компенсації відсоткових ставок за кредитами, державні гарантії, пільгове кредитування та експортні стимули. Такі інструменти дозволяють аграрним підприємствам, особливо малим і середнім, отримувати доступ до ресурсів, необхідних для забезпечення виробничої діяльності. В умовах воєнних ризиків державна участь у фінансуванні та страхуванні стала ключовим чинником збереження стабільності ринку [42].

У свою чергу, важливою складовою формування державної політики щодо ринку олійних культур вважається застосування *інструментарію фіскального регулювання*, а саме запровадження 23% вивізного мита на експорт насіння соняшнику в 1999 р. Підставою для введення експортного мита була сформована впродовж багатьох років сировинна модель розвитку та, як наслідок, низький рівень внутрішньої переробки (35-40%) (табл. 3.11).

Запровадження експортного мита стимулювало переорієнтацію виробників на внутрішню переробку, яка в 2000-2005 рр. збільшилася з 50 до 75%, до того ж відбулося і збільшення посівних площ під соняшником. Після вступу України до СОТ (2008 р.) ставка експортного мита суттєво знизилася (до 10%), однак це не призвело до повернення сировинної моделі, так як у країні вже сформувалася потужна переробна інфраструктура.

Серед інструментів фіскального регулювання варто виділити скасування практики застосування нульової ставки ПДВ при експорті насіння соняшнику і ріпаку (2011 р.) із поверненням до стандартного порядку оподаткування ПДВ експортних поставок даних видів продукції (з 2016 р.) [195].

Таблиця 3.11

**Вплив експортного мита на розвиток виробництва та переробки
насіння соняшнику в Україні**

Рік	Експортне мито, %	Посівна площа, млн га	Переробка, %	Примітка
1995	0	2,0	35	Сировинна модель виробництва
1996	0	2,1	37	Експорт насіння
1997	0	2,1	38	-
1998	0	2,5	40	Слабкий ступінь переробки
1999	23	2,9	45	Запровадження мита
2000	23	2,9	50	Зменшення експорту
2001	17	2,5	55	Позитивна динаміка збільшення ступеня переробки
2002	17	2,8	60	Зростає попит з боку олійних заводів
2003	16	4,0	65	Збільшуються інвестиції
2004	16	3,5	70	Нарощування потужності
2005	14	3,7	75	Домінування переробки
2006	13	4,0	78	Утворення холдингів
2007	12	3,6	82	Конкуренція за сировину
2008	11	4,3	85	Вступ до СОТ
2009	10	4,2	88	
2010	10	4,6	90	
2011	10	4,7	92	скасування практики застосування нульової ставки ПДВ при експорті насіння соняшнику
2012	10	5,2	93	-
2013	10	5,1	94	-
2014	10	5,0	95	Девальвація гривні
2015	10	5,3	95	Валютний стимул
2016	10	5,1	95	повернення до стандартного порядку оподаткування ПДВ експортних поставок насіння соняшнику
2017	10	6,1	94	Стабільність
2018	10	6,1	94	-
2019	10	5,9	93	-
2020	10	6,5	92	Ціновий пік
2021	10	6,6	92	Рекордна кількість врожаю
2022	10	5,3	80	Повномасштабне вторгнення
2023	10	5,2	83	Адаптація
2024	10	5,0	85	Початок відновлення

Джерело: сформовано автором на основі [18, 115, 123, 153, 196].

У ході дослідження виявили, що, починаючи з 2010 р., відбулося фактичне закріплення переробної моделі, частка переробки насіння соняшнику стабілізувалася на рівні 90% і більше відсотків, а Україна стала одним із світових лідерів з експорту соняшникової олії. Варто зазначити, що не зважаючи на макроекономічні шоки, які пережила галузь (девальвація гривні 2014-2015 рр.) і повномасштабне вторгнення (2022 р.) інституційно сформована модель зберегла свою стійкість, хоча й зазнала незначного скорочення обсягів виробництва та переробки.

Отже, в ході написання дисертаційної роботи дійшли висновку, що введення експортного мита виступило основним інституційним механізмом, який вплинув на структурну перебудову галузі, сформував «правила гри» і забезпечив поступовий перехід від сировинної до переробно-експортної моделі розвитку.

На відміну від соняшнику, для сої та ріпаку до 2025 року не застосовувалося експортне мито (табл. 3.12). Інституційним механізмом впливу тут були податкові обмеження, так звані «соево-ріпакові правки», які Верховна Рада ухвалила у 2017 році. Передбачалося, що застосування такого інструменту буде своєрідним стимулом для розвитку внутрішньої переробки і сприятиме переходу від сировинної моделі до виробництва продукції з високою доданою вартістю. Тому, що для компаній-трейдерів було скасовано відшкодування ПДВ за експорт соєвих бобів і насіння ріпаку, що у свою чергу створило суттєві переваги для переробників [189].

Однак, як свідчить виконаний автором аналіз, зазначені обмеження для трейдерів виявилися неефективними, так як не принесли очікуваного стратегічного ефекту, до того ж спровокували скорочення посівних площ під соєю. Так, за даними Державної служби статистики України, площі під соєю у 2017-2021 рр. зменшилися на 34% [123]. Ще однією вагомою причиною неефективності запровадження податкових обмежень стало те, що малі сільськогосподарські товаровиробники не змогли самостійно формувати експортні партії, тому були вимушені реалізувати свою продукцію посередникам за нижчою ціною. Як наслідок, такі умови змусили їх відмовитися від

збиткового виробництва. Тому, у 2020 р. таку запобіжну міру було скасовано для обох культур.

Таблиця 3.12

Вплив механізмів експортного регулювання на розвиток виробництва і переробки бобів сої в Україні

Рік	Експортне регулювання	Посівна площа, млн, га	Переробка, %	Примітка
1995	-	0,03	10	-
1998	-	0,03	12	-
2000	-	0,07	15	-
2005	-	0,44	20	-
2010	-	1,08	25	-
2013	-	1,37	30	-
2015	-	2,10	35	Девальвація гривні
2017	-	1,87	33	
2018	Скасування відшкодування ПДВ для трейдерів при експорті сої	1,72	45	Сосві правки
2019	Скасування зберігається	1,61	50	Збільшення внутрішньої переробки
2020	Часткове відновлення ПДВ	1,35	45	-
2021	Повне відновлення ПДВ	1,31	40	Повернення до експорту
2022	Обмеження пов'язані з війною	1,56	35	Проблеми з логістикою
2023	Адаптація до умов ринку	1,84	38	Часткове відновлення
2024	Регуляторна стабільність	2,71	40	-

Джерело: сформовано автором на основі [40, 115, 123, 153, 189, 196].

Зазначимо, що на відміну від бобів сої, площі посіву під ріпаком за цей же період збільшилися майже на 29% [123,153]. Тобто, один і той же фіскальний інструмент мав різні наслідки: щодо обсягів виробництва бобів сої став стримуючим чинником, а щодо насіння ріпаку, навпаки, стимулював аграріїв до збільшення посівних площ.

Приєднуючись до думки низки вчених, позитивним вважаємо те, що на державному рівні відбулося усвідомлення того, що переважання сировини в експорті сільськогосподарської продукції в умовах турбулентності зовнішніх агропродовольчих ринків, поглиблення євроінтеграційних процесів і глобальних

викликів і загроз може назавжди законсервувати статус України як сировинного донора розвинених країн світу [107].

Тому у вересні 2025 р. було вдруге запроваджено 10% мито на боби сої та насіння ріпаку, що означає застосування більш жорсткішого інструменту регулювання зовнішньо-торгівельної діяльності. Також був підписаний законопроект № 13157 про внесення змін до Податкового кодексу у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення». У цьому законопроекті містяться так звані «соєво-ріпаківі правки», зокрема йдеться про введення експортного мита на олійні культури [40].

Зазначимо, що мито, на відміну від податкових обмежень, є ціновим механізмом, який має прямий безпосередній вплив на експортні потоки, тому може бути вагомим стимулом для розвитку внутрішньої переробки, рівень якої є досить низьким. Так, у 2024/2025 МР в Україні було перероблено 2,3 млн тонн сої, а експортовано – 3,8 млн тонн. Із ріпаком ситуація ще критичніша: 0,5 млн тонн і 3,2 млн тонн, відповідно. Згідно розрахунків «Укроліяпром», якби в загальному 7 млн тонн були перероблені в Україні, а не експортовані за її межі, можна було додатково отримати до ВВП щонайменше 420 млн дол. США. І це не враховуючи стимули для суміжних галузей – будівництва, транспорту, енергетики та без урахування нових робочих місць і збільшення податків [73].

Поділяємо думку науковців, які вважають, що в Україні є всі можливості для того, щоб із власного врожаю виробляти олію і шрот, особливо з ріпаку. Вітчизняні олійно-екстракційні заводи здатні одночасно переробляти майже весь урожай соняшнику і ріпаку – 20,2 млн тонн на рік, адже більшість заводів – мультикращеві, тобто такі, що легко можна перелаштувати з соняшнику на ріпак і навпаки [73]. Хоча стримуючим фактором глибокої переробки, наприклад, сої є специфіка технології та самої сировини. Тому в більшій мірі цю культуру переробляють в основному монокращеві заводи, сукупна потужність яких становить 2,4 млн тонн сої на рік, тобто майже стільки, скільки було перероблено у 2023/2024 МР. При цьому, наявна сировинна база й експортний потенціал

дозволяють значно більше, тож будівництво соєпереробних заводів є привабливою інвестицією [107].

Щодо ріпаку, то за результатами 2024/2025 МР завантаженість переробних потужностей в Україні була близько 65% [123]. Третина з них або працювала не на повну потужність, або взагалі простоювала, що призвело до відсутності коштів на розвиток і переоснащення, недоотримання податкових надходжень, зниження економічної активності.

Зазначимо, що в «Національній економічній стратегії 2030» [110] у розділі «Вектори економічного розвитку» розвиток переробної промисловості визначений одним із ключових векторів економічного відновлення України. Тому, вважаємо, що за умови державної підтримки сегмент переробки олійних культур матиме позитивний вплив на економіку, зокрема сприятиме: стимулюванню зайнятості населення, зростанню доходів, підтримці фермерів і загалом аграрного сектору, збільшенню податкових надходжень і валютної виручки, поліпшенню платіжного балансу та стабільності гривні. Тим більше, що передумови для цього є. Україна має значну кількість сировини, достатньо заводів (станом на 2025 р. будується ще 11) і експортних можливостей для нарощування переробки олійних культур [107]. Необхідна лише готовність держави підтримати національного виробника, знайти інструменти, які підвищать конкурентоспроможність його продукції на світових ринках.

Одним із важливих напрямків удосконалення інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур вважаємо також *інтеграцію малих виробників у формування ланцюгів доданої вартості*. На нашу думку це підвищить ефективність функціонування олійно-жирової галузі, сприятиме посиленню участі малих господарств у переробці й реалізації продукції та забезпечить соціальну стабільність аграрного ринку.

Нині ключовими гравцями на вітчизняному ринку виступають великі агрохолдинги, які досить активно розширюють свої земельні банки, поступово витісняючи малі фермерські господарства. Фактично станом на 2025 р. десять компаній контролюють майже третину всіх земельних ділянок, що призводить

до монополізації сільськогосподарського сектора [46]. Така ситуація спостерігається і при вирощуванні олійних культур, де домінують великі агрохолдинги та середні підприємства, а участь малих господарств супроводжується численними перешкодами як економічного, так і інституційного характеру. Так, за даними «Аналітичного огляду структури аграрного сектора України в контексті європейської інтеграції» при виробництві олійних культур частка великих виробників становить 42,6%, середніх – 40,2% та малих – 17,2% [166].

Відповідно, роль малих господарств у створенні доданої вартості практично обмежується первинним виробництвом сировини, в той час як процеси переробки та збуту продукції переважно контролюються великими аграрними компаніями. Притримуємося думки, що залучення малих виробників може забезпечити вищий ефект для розвитку сільських територій, так як вони виконують соціально-економічну функцію, яка полягає в забезпеченості зайнятості в сільській місцевості, підтримці розвитку сільських громад і сприянні диверсифікації аграрного виробництва.

Однак, упродовж останніх десятиліть малі господарства в Україні стикаються з сукупністю проблем, які обмежують їхню участь у формуванні ланцюгів доданої вартості, зокрема експортно-орієнтованих. Серед них варто виділити:

- незначні обсяги виробництва продукції, які не дають можливості формувати комерційно привабливі партії;
- обмежені можливості виходу на ринок внаслідок відсутності прямих контактів із переробними підприємствами або трейдерами;
- відсутність необхідної сертифікації та невідповідність продукції вимогам стандартів якості (зокрема вимогам ринку ЄС);
- недостатня кількість оборотних засобів для модернізації виробництва та зберігання продукції;
- низький рівень переговорної позиції, що зумовлює заключення контрактів на менш вигідних умовах.

Вважаємо, що все це перешкоджає малим виробникам ефективно інтегруватися в ланцюги доданої вартості та впливати на умови реалізації продукції. Тому, на нашу думку, в даній ситуації створення *аграрних кооперативів* може виступити одним із важливих інституційних механізмів подолання ізоляції малих виробників. Адже, саме кооперативи дозволяють формувати достатні обсяги продукції для спільного збуту, зменшувати витрати на логістику, зберігання продукції та її сертифікацію, підвищувати переговорну позицію при укладанні контрактів із переробними підприємствами чи експортерами, створювати кооперативну переробку (сушарні, склади, міні-crushing тощо). Однак, ефективний розвиток кооперативів також потребує підтримки з боку держави у вигляді законодавчих стимулів, а також через фінансування навчальних програм, надання технічної допомоги і консультативного супроводу.

У ході дослідження також дійшли думки, що ще одним ефективним інструментом інтеграції малих виробників у формування ланцюгів доданої вартості виступають *агропродовольчі кластери*. Необхідність застосування кластерної моделі як механізму інтеграції виробників у формування ланцюгів доданої вартості виступає особливо необхідною в сучасних умовах трансформацій світового ринку олійних культур, де важливу роль відіграє соя.

Нині багато країн сприймають Україну як постачальника дешевої сировини (навіть олія в цьому контексті вважається сировиною) [235]. Починаючи з 2021 р., Україна входить до топ-10 світових виробників сої, утримуючи восьме- дев'яте місце у глобальному рейтингу [148]. У 2024 р. посівні площі під даною культурою збільшилися на 30% і досягли історичного максимуму – 2,68 млн га, а валовий збір вперше перевищив 6 млн тонн [123]. Таку ситуацію вважаємо підставою для формування потужного агропромислового кластеру, який дасть можливість Україні перейти від постачальника дешевої сировини до одного з ключових виробників продуктів із високою доданою вартістю для ринків ЄС і країн Азії (рис. 3.6).

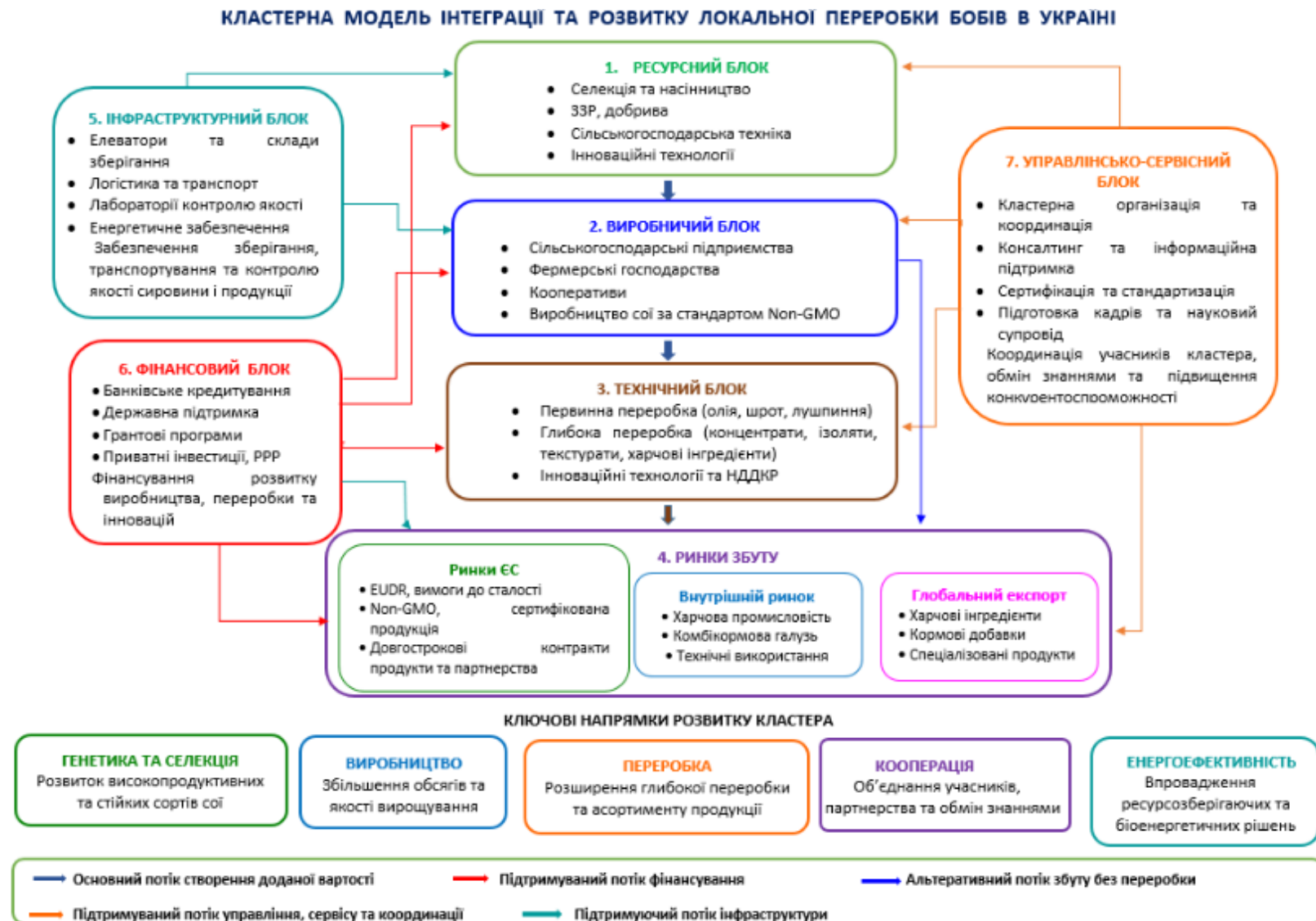

Рис. 3.6. Кластерна модель інтеграції та розвитку локальної переробки бобів сої в Україні

Джерело: сформовано автором на основі [80, 83, 84, 85, 118, 129, 150, 180, 207, 227].

Поділяючи думки науковців і практиків, вважаємо, що формування кластерної моделі з виробництва та переробки сої в Україні має ґрунтуватися на системному підході, що включатиме не лише співпрацю між фермером і переробним заводом, а базуватиметься на принципах мережевої взаємодії, де кожний учасник (від селекційного інституту до логістичного терміналу) додасть вартість кінцевому продукту [227]. У рамках обґрунтування доцільності формування агропродовольчих кластерів розглянули основні економічні передумови і послідовність етапів створення кластерної моделі.

Насамперед, виходили з того, що для ефективного функціонування кластеру потрібна відповідна кількість учасників (зазвичай 30-50 підприємств), які будуть забезпечувати злагоджену роботу всіх взаємопов'язаних учасників – виробників, переробників, логістичних операторів, наукових і навчальних закладів, органів влади. Окрім того, взяли до уваги, що в межах кластеру обов'язковим вважається формування локальної переробної бази (доступної особливо малим підприємствам), розвиток спільних маркетингових ініціатив і створення простору для обміну знаннями, новітніми технологіями, інноваціями [84].

Вважаємо, що процес створення кластеру доцільно розділити на декілька етапів:

- оцінка регіонального потенціалу, в рамках якої має відбуватися визначення зон із найбільшою концентрацією виробництва сої. Для прикладу, завдяки новим інвестиційним проєктам Хмельницька область стає центром глибокої переробки;

- створення ініціативної групи. Метою створення такої групи є вирішення спільних проблем (проходження сертифікації за стандартами ЄС (EUDR, ISCC), підготовка кадрів, тощо);

- вибір юридичної форми. Нині в Україні розвиток кластерів гальмується через недосконалість законодавчої бази, проте такі форми як асоціації чи сільськогосподарські кооперативи дозволяють структурувати діяльність [94].

- гармонізація з міжнародними стандартами: може реалізуватися через впровадження систем простежуваності у відповідності з вимогами Donau Soja та

Europe Soya, що створить передумови для отримання цінових премій на європейських ринках.

Зазначимо, що для кластерних утворень в Україні проблема низького рівня нормативно-правового забезпечення і досі залишається бар'єром (відсутність загальновизнаних методик нормування прибутку в кластерах веде до збереження нееквівалентності міжгалузевого обміну). Однак, адаптація національної економічної стратегії, яка має на меті перехід від сировинної моделі до високотехнологічних галузей створює відповідне політичне підґрунтя для підтримки зазначених об'єднань. Такі кластери можуть забезпечити інституційну інтеграцію дрібних виробників у ланцюги створення вартості без повної вертикальної інтеграції. Практика свідчить, що їх висока ефективність забезпечується в регіонах з високою концентрацією виробництва олійних культур [83].

Вважаємо, що формування запропонованої кластерної моделі інтеграції та розвитку локальної переробки бобів сої створить передумови для інтеграції основних етапів формування ланцюга доданої вартості. Тобто кластер розглядаємо як інтеграційну основу формування повного ланцюга і таку, що поєднує основні його ланки: генетику, виробництво сировини, промислову переробку, кооперацію, енергоефективність. Відповідно, першою і основоположною ланкою даного ланцюга визначаємо *генетику*, так як якість соєвого насіння (35-45 % білків, 17-25 % жиру) визначає не тільки врожайність, а й придатність зерна для подальшої глибокої переробки. Окрім того, для виробництва ізолятів і концентратів критичним є вміст протеїну (білка) та олії, а також відсутність специфічних антипоживних речовин [93]. У цьому контексті зазначимо, що наукові інститути НААН, зокрема Інститут сільського господарства Степу НААН, Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва патентують нові сорти (Златопільська і Камея, які у 2024 р. занесено до Державного реєстру сортів рослин України). Сорти сої української селекції мають високий потенціал урожайності, відзначаються відмінною якістю насіння, стійкістю до вилягання та обсіпання насіння, придатні до прямого комбайнування, більш адаптовані,

порівняно з іноземними сортами, до регіональних ґрунтово-кліматичних умов України [202].

Не можна оминати увагою той факт, що специфічною вимогою ЄС є використання сортів не-ГМО, що дає можливість отримувати премію до ціни. У цьому взаємозв'язку важливим для виробників є те, що з метою науково обґрунтованого підходу до селекційного процесу виведення і вдосконалення сортів сої в Україні було створено приватний Науково-дослідний інститут сої на базі компанії «Арніка» [109].

Другою ланкою ланцюга виокремили безпосередньо *виробництво бобів сої*. Як уже зазначалося, обсяги виробництва даної продукції в Україні стабільно зростають, але це супроводжується посиленням вимог до якості та екологічності процесу. Одним із найбільших викликів для українських фермерів стане впровадження Європейського стандарту про знеліснення (EUDR), який має набрати чинності 30 грудня 2025 р. – для великих компаній і 30 червня 2026 р. для малих. Станом на середину 2025 р. депутати Європарламенту проголосували за відтермінування впровадження вимог EUDR на один рік для запобігання імпорту товарів, пов'язаних з розлісненням та деградацією лісів [142].

Зазначимо, що під вплив нового регламенту ЄС (European Union Deforestation Regulation) найбільше підпадають малі та середні виробники, які вирощують сою [143]. Неформально EUDR називають лісовим регламентом, оскільки метою даного документу є захист лісів від вирубки. Для українських виробників основною вимогою EUDR є повна простежуваність кожної партії до земельних ділянок, на яких із 2021 р. не були вирубані лісові насадження. Лише в тому випадку, коли виробник доведе, що його соя була вирощена на ділянках, які не зазнали знеліснення (дефорестації), він матиме змогу продати свою продукцію трейдеру, який експортує до ЄС. Окрім того, зміцненню споживчої довіри в ЄС сприяють програми Donau Soja та Europe Soya, які вже на даний час забезпечують основу для формування сталого регіонального виробництва не-ГМ сої [8].

Третьою і найбільш технологічно складною ланкою визначили *переробку*. На даний час Україна перебуває на етапі переходу від простого «дробіння» насіння сої до глибокого фракціонування білків і жирів. Загальні потужності з переробки олійних культур в Україні становлять близько 20 млн тонн на рік, але у 2025 р. саме соєвий сегмент показує найбільший потенціал зростання [235].

У межах кластеру переробка соєвих бобів може бути структурована за рівнем доданої вартості:

- первинна переробка (пресування). Виробництво соєвої олії та макухи (шроту). У 2024/25 МР завантаження заводів із переробки сої в Україні становило 44%, а переробка бобів сої на олію – 2,2-2,5 млн т [60]. Більша частина продукції в зазначеному МР була спрямована на експорт, шрот став одним із стратегічних товарів для ринків Польщі та Туреччини. Згідно з офіційними даними, експорт соєвого шроту з України за підсумками вересня-червня 2024/25 МР становив 1,07 млн тонн, що на 82% перевищило показник в аналогічний період минулого МР та стало абсолютним рекордом для галузі;

- виробництво лецитину (натуральний емульгатор, який виділяється при гідратації олії). Відзначається високою маржинальністю, його додають для веганських продуктів, а також широко використовують для виробництва кондитерських виробів [54];

- білкові концентрати (СПК). Отримують методом спиртової екстракції з обезжиреного шроту. Це високобілковий, очищений продукт із високим вмістом сирого протеїну (до 68%), який використовують у харчовій промисловості. Виділяють кормовий соєвий концентрат, який використовують у якості кормової добавки в раціоні тварин або для виробництва комбікорму, додають у раціон всім видам тварин, птиці та риби [173]. Варто зазначити, що виробництво білкових концентратів уже розвивається в Україні. Так, у 2024 р. компанія «Астарта» на базі Глобинського промислового комплексу почала інвестувати в будівництво заводу з переробки соєвого шроту на соєвий протеїновий концентрат продуктивністю 500 тонн/добу (близько 100 тис. тонн на рік) [9];

- білкові ізоляти (СПІ). Виробництво даного виду продукції є найвищим ступенем переробки (вміст білка >90%). Високоочищений рослинний протеїн, отриманий із соєвих бобів, характеризується відсутністю лактози, глютену і низьким вмістом жирів/вуглеводів. Є альтернативою тваринним білкам для веганів, спортсменів із непереносимістю лактози, що забезпечує швидке відновлення м'язів. Вартість ізолятів є в 5-7 разів вищою за вартість сирої олії [219].

До переваг кластерної моделі відноситься й те, що вона дозволяє диверсифікувати ринки збуту продукції, зосереджуючись як на вітчизняній галузі тваринництва, так і на преміальних експортних нішах:

1) *внутрішній ринок*. Нині, основними споживачами соєвого шроту є вітчизняні птахофабрики і комбікормові заводи. Більшість потужних заводів є частиною вертикально-інтегрованих структур, які самі споживають вагому частину виробленого соєвого шроту (МХП Миронівський хлібопродукт, Агрохолдинг «Авангард» (UkrLandFarming), Агропромхолдинг «Астарта-Київ», Група компаній «Глобіно»). Близько 60-70% українського ринку контролюють 5-6 великих холдингів, які мають замкнений цикл «soя-шрот-комбікорм-м'ясо» [9].

2) *ринок ЄС*. Європейські країни мають стабільний попит на не-ГМО сою, так як при споживанні приблизно 15-16 млн т сої на рік, вони забезпечені власною соєю лише на 5% [57]. За таких умов Україна розглядається як важливий партнер, здатний задовольнити такий попит, завдяки великим обсягам виробництва і відповідності вимогам ЄС щодо відсутності ГМО.

3) *глобальні тренди*. Світовий попит на альтернативні протеїни (замінники м'яса, соєве молоко) постійно зростає, що відкриває українським виробникам перспективні ніші для експорту соєвих текстуратів і ізолятів.

При формуванні кластерної моделі досить важливою також є налагоджена логістична інфраструктура та її енергозабезпечення. Зважаючи на те, що ефективність кластеру значною мірою залежить від логістичних витрат, оптимальна модель передбачає розташування переробних підприємств у безпосередній близькості до вузлових залізничних станцій або з виходом до річкових/морських портів. Важливим елементом логістичної інфраструктури є

елеваторні потужності. Зокрема, для забезпечення безперебійної роботи протягом сезону завод повинен бути підкріплений елеватором ємністю щонайменше 30-50 тис. тонн. Складовою логістичної інфраструктури виступають також і *експортні коридори*. У цьому взаємозв'язку важливим є те, що у грудні 2024 р. Україна вперше відправила до Іспанії 27,5 тис. тонн соєвого шроту судном хендісайз (найпоширеніший тип вантажних суден у світі), що підтверджує вихід українських переробників на рівень великих оптових партій, які до цього були прерогативою лише трейдерів [197]. У контексті дослідженої тематики не можна оминати увагою й питання *енергонезалежності*. Так, дефіцит енергоносіїв став одним із найбільших викликів для українського бізнесу в умовах воєнного часу, тому переробники все частіше переходять на спалювання лушпиння сої для генерації технологічної пари, що знижує собівартість переробки на 5-10% [112].

У процесі написання дисертаційної роботи дійшли висновку, що для кластеризації соєвого сегменту важливими є фінансові програми підтримки, що дозволяють залучити капітал навіть в умовах військових дій. Станом на 2024-2025 рр. діяла низка кредитних програм і грантів (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Програми підтримки і гранти, що сприяють кластеризації соєвого сегменту в Україні

Програма / грант	Пріоритети і умови реалізації
Програма «Доступні кредити 5-7-9%»	Спрямована на стимулювання мікро- малого та середнього бізнесу через здешевлення кредитних ресурсів шляхом державних компенсацій або державних гарантій. Програма реалізується через Національну установу розвитку та уповноважені банки.
Гранти USAID АГРО. Програма «Конкурентоспроможна економіка України» від USAID	Пріоритетами є підтримка переробної промисловості, ІТ-сектору тощо. Суми грантів для малого та середнього бізнесу можуть сягати від 35 000 до 150 000 доларів США. Основною метою програми є створення продуктів із високою доданою вартістю та розширення експортних можливостей.
Грантова програма «Власна справа»	У рамках цієї програми підприємці можуть отримати гранти на відкриття чи розвиток власної справи за умови створення нових робочих місць. Кошти можуть бути використані, зокрема, на придбання обладнання, закупівлю сировини, оренду приміщення тощо.

Продовження табл. 3.13	
Програма «Грант на переробне підприємство»	Максимальний розмір гранту становить 8 млн грн, які можуть бути використані на придбання обладнання, його доставлення та введення в експлуатацію, а також на поповнення оборотного капіталу. Отримувачі гранту зобов'язані створити від 5 до 25 нових робочих місць залежно від суми гранту і забезпечити діяльність підприємства протягом не менше трьох років. Для більшості областей держава покриває 50% витрат, для територій з активними бойовими діями або деокупованих територій – до 80%.

Джерело: сформовано автором за [5, 50, 63, 229].

Наприклад, за шість років дії програми «Доступні кредити 5-7-9%» український бізнес отримав 137,0 тис. пільгових кредитів на загальну суму 471,4 млрд грн. У період воєнного стану підприємці залучили 102,2 тис. кредитів на 381,8 млрд грн. Аграрії можуть отримати кредит у розмірі до 90 млн грн. Кредитування надається під 5-9% річних, залежно від категорії кредиту і суб'єкта підприємництва [50, 63].

Вважаємо, що використання зазначених інструментів у рамках формування кластеру через кооперацію дозволить малим виробникам отримати доступ до великих інвестиційних ресурсів, які недоступні окремим фермерам.

Попри існуючі програми підтримки, в Україні відсутній спеціальний закон «Про кластери», що створює певний правовий вакуум, проте це не є перешкодою для їх створення. Як виявлено в ході дослідження, на практиці є безліч прикладів успішного функціонування агропромислових кластерів, які використовують комбінацію існуючих правових форм (табл. 3.14).

Наприклад, Громадська спілка або Асоціація. Практика свідчить, що нині в Україні багато кластерів реєструються як Громадські спілки [150]. Такі організації не можуть самостійно сіяти сою чи продавати олію, проте вони можуть здійснювати господарську діяльність для досягнення своїх статутних цілей (надання платних консультацій, організація виставок, видання методичної літератури). Тобто, для кластеру такі організації можуть виступати своєрідним «мозком», який не конкурує з учасниками, а навпаки допомагає їм.

Що стосується такої правової форми як Громадська спілка або Асоціація, то, для прикладу, така спілка може створити спільний бренд (Українська соя без

ГМО) і просувати його на виставках у країнах ЄС або у країнах Східного регіону, так як окремому фермеру це не під силу. Також, для проходження сертифікації продукції спілка може найняти одного аудитора на всі господарства кластеру, що значно буде дешевше, ніж для окремо взятого господарства. На практиці це може виглядати так: учасники кластеру (фермери, переробні заводи) займаються бізнесом, а учасники Громадської спілки займаються грантами, аналітикою ринку, організовують різні заходи (конференції, круглі столи, навчання), узгоджують домовленість з портами про спільну чергу на розвантаження тощо, тобто така організація може виступати ефективним координаційним центром.

Таблиця 3.14

Правові форми, на основі яких може формуватися кластер

Правова форма	Умови створення, основні переваги
Сільськогосподарський кооператив	Найбільш демократична форма об'єднання для малих і середніх виробників. Нова редакція закону дозволяє виробникам створювати кооперативи з метою отримання прибутку, що по суті є бізнес-кластером для спільного збуту і переробки продукції. Також така форма дозволяє малим виробникам спільно купувати техніку, формувати великі партії сої для заводів-переробників.
Громадська спілка або Асоціація	Дозволяє об'єднувати не лише бізнес, а й наукові установи та органи місцевої влади. Переваг такої форми організації: вони мають найбільші можливості для отримання міжнародної технічної допомоги (субгрантів USAID АГРО), оскільки мають статус неприбутковості; міжнародні фонди охоче дають гранти Громадській спілці на будівництво спільної лабораторії чи придбання лінії фасування, яку можуть використовувати всі члени кластера; у Громадську спілку легко вступити і легко вийти, це не потребує переписування статутного капіталу в нотаріуса, як у ТОВ.
Консорціум або ТОВ	Оптимальна форма для спільного володіння великим активом (заводом глибокої переробки), де частка прибутку розподіляється у відповідності до внесеного капіталу.

Джерело: сформовано автором за [162].

Власне юридичний алгоритм створення кластеру передбачає проведення установчих зборів, затвердження статутних документів, державну реєстрацію в ЄДР. Зазначимо, що важливою деталлю є те, що в серпні 2025 року відбулося оновлення програмного забезпечення ЄДР, що технологічно модернізувало і суттєво розширило інституційні можливості для кластеризації [85].

Вважаємо, що формування агропромислового кластеру з виробництва і переробки соєвих бобів є безальтернативним шляхом розвитку української

олійно-жирової галузі, що дозволить нівелювати ризики низьких цін на сировину та створити потужний експортний потенціал у сегменті високотехнологічних інгредієнтів. При цьому, його створення та ефективне функціонування потребує:

- *інтеграції учасників ланцюга*. Важливо забезпечити тісний зв'язок між селекціонерами (сорт з вмістом протеїну >40%) і переробними підприємствами. Преміальна ціна на не ГМО ізоляти та концентрат на ринках Європейського Союзу повинна бути основним стимулом для фермерів у дотриманні суворих стандартів;

- *технологічного оновлення*. Основна увага має бути направлена не на виробництво олії, а на глибоку переробку (лецитин, СПК, СПІ), що потребуватиме здійснення значних капіталовкладень, які, на нашу думку, варто залучати через кластерні інвестиційні пули і грантові програми;

- *дотримання екологічних стандартів*. Впровадження EUDR та інтеграція з ДАР є ключовою умовою збереження доступу до преміального ринку ЄС. У цьому контексті кластер виступає інституційним гарантом, який бере на себе роль єдиного оператора даних, мінімізуючи трансакційні витрати всіх учасників на проходження процедур сертифікації;

- *енергетичної автономії*. При проектуванні нових потужностей варто враховувати можливість використання відходів переробки (лушпиння сої) для генерації енергії, що убезпечить кластер від зовнішніх викликів на енергоринку.

У цілому, можемо стверджувати, що Україна має всі передумови щоб стати глобальним центром переробки сої. Реалізація кластерної моделі дасть можливість трансформувати всі наявні переваги (від наукової бази до високої врожайності) у сталий економічний розвиток регіонів і стабільні валютні надходження до державного бюджету.

Із метою обґрунтування економічної доцільності формування соєвого кластеру в рамках дослідження здійснено розрахунок виручки від реалізації бобів сої та продуктів їх переробки, що дало можливість здійснити оцінку економічної ефективності інтегрованого виробничо-переробного ланцюга. Для розуміння чи генерує переробка сої додану вартість для країни були проведені

відповідні розрахунки, що мали на меті продемонструвати чи генеруватиме довший ланцюжок більше доданої вартості від коротшого.

Розрахунки свідчать, що фактична експортна ціна 1 т непереробленої сої у 2024 р. становила 392 дол. США. Зазначимо, що переробка сої забезпечує отримання додаткової продукції (соєвої олії та соєвого шроту). Так, із 1 тонни сої виробляється 0,18 тонн олії, а при фактичній експортній ціні 1 т олії – 820 дол. США дохід від її реалізації становить 156 дол. США (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

**Розрахунок виручки від реалізації сої та продуктів її переробки в
розрахунку на 1 т сої**

Показники	Рік					
	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Фактична експортна ціна сої, дол./т	367	386	552	433	367	392
Фактична експортна ціна соєвої олії, дол./т	693	751	1224	1286	845	820
Фактична ціна експорту соєвого шроту, дол./т	394	386	542	507	451	420
Дохід від реалізації сої на експорт, дол./т	367	386	552	433	367	392
Дохід від реалізації соєвої олії на експорт, дол./т	132	143	233	244	161	156
Дохід від реалізації соєвого шроту на експорт, дол./т	315	309	433	405	361	336
Різниця в отриманому доході від експорту олії та шроту на експорт та експорту соєвих бобів, дол./т	80	65	114	217	154	100

Примітка: виробництво соєвої олії, т (вихід олії) – 18%; виробництво соєвого шроту (вихід шроту) – 80%

Джерело: розраховано автором на основі [123, 239].

Основну частку доходу від переробки сої займає соєвий шрот, при виході 80% обсяг його виробництва становить 0,8 тонн. Дохід від реалізації соєвого шроту на експорт, при фактичній ціні 1 т соєвого шроту – 420 дол. США становить 336 дол. США.

Отже, загальний дохід від реалізації соєвої олії та соєвого шроту в 2024 р. перевищував дохід від експорту сирової сої на 100 дол. США за тонну, а в попередні три роки навіть перевищував цей рівень. Розглядаємо це як підтвердження економічної доцільності переробки сої та формування доданої

вартості у країні та також доцільності розвитку переробних потужностей і формування соєвого кластеру.

Для збільшення величини доданої вартості вважаємо за необхідне розвивати вітчизняну переробку бобів сої. Так, за розрахунками внаслідок їх переробки на соєву олію на 1 т такої продукції можна отримати 6482,9 грн валової доданої вартості (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Величина і структура доданої вартості в ланцюгу «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий; боби соєві – соєві ізоляти; боби соєві – соєвий сир» у цінах 2024 року, (з розрахунку на 1 т), грн

Показник	боби сої		олія соєва		шрот соєвий		соєві ізоляти		соєвий сир	
	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %
Прямі витрати та оплату праці	679	10,7	1234	19,0	445	18,7	6655	19,5	11782	29,2
Відрахування на соціальні заходи	147	2,3	266	4,1	98	4,1	1461	4,3	2587	6,4
Амортизація	871	13,7	1330	20,5	473	19,9	7855	23,0	11782	29,2
Орендна плата за земельні паї	926									
Інші	204	3,2	629	9,7	227	9,6	4582	13,4	5956	14,8
Прибуток	3513	55,4	3024	46,6	1136	47,8	13636	39,9	8182	20,3
Частка створеної доданої вартості у реалізаційній вартості, %	39,4	x	19,5	x		x		x		x
Додана вартість у розрахунку на 1 т , всього	6340,1	100,0	6482,9	100,0	2379,6	100,0	34188,2	100,0	40288,4	100,0
Ціна реалізації 1 т, грн	16105		33260		12500		150000		90000	
ДВ до ціни реалізації, %	39,4		19,5		19,0		22,8		44,8	

*Рентабельність бобів соєвих 27,9%; умовна рентабельність продукції переробки 10%

Джерело: розраховано автором на основі [123].

Водночас частка створеної доданої вартості в реалізаційній вартості продукту переробки (соєвій олії) становить лише 19,5 %, а рентабельність доданої вартості є високою – 46,6 % (у цінах 2024 р.) за рентабельності переробки 10 %.

Частка створеної доданої вартості в реалізаційній ціні є частиною кінцевої ціни продукту, тобто іншими словами вона свідчить скільки нової економічної цінності створено. Виникає питання, чому в бобів сої вона є досить високою – 39,4%, а в продукті переробки соєвій олії значно нижчою – 19,5%, а в соєвому шроті ще нижчою – 19%, адже по суті переробка продукції є складнішим процесом.

Дану ситуацію можна пояснити наступним чином. Значна первинна додана вартість створюється на етапі вирощування сої, яка формується за рахунок використання землі, праці сільськогосподарських товаровиробників, технологій вирощування, агрохімії та насінництва, врожаю (як новоствореної цінності). Тобто, на цьому етапі сировина не купується, вона створюється з нуля. Відповідно, Додана вартість = Виручка – проміжне споживання, тому частка доданої вартості є доволі високою – 39%, через що аграрний сектор має традиційно високу частку доданої вартості.

Причиною ж низької частки створеної доданої вартості в реалізаційній вартості продукту переробки (соєвої олії та соєвого шроту) є дорога сировина, так як у структурі ціни олії закуплені боби сої становлять 70-85%. Тобто переробник «не створює сою», а переносить її вартість на новий продукт, у даному випадку на соєву олію і соєвий шрот, тому частка новоствореної вартості зменшується до 19,5 та 19%, відповідно.

Розрахунки свідчать, що переробка бобів сої на соєві ізоляти і соєвий сир може в 5,4 та в 6,4 рази збільшити додану вартість, поряд із цим зростає й частка створеної доданої вартості в реалізаційній ціні до 22,8 та 44,8%, відповідно. Тобто, дослідження технологічного ланцюга «боби соєві – соєві ізоляти», «боби соєві – соєвий сир» свідчать, що може бути створена набагато більша величина доданої вартості, а саме в розрахунку на 1 т соєвих ізолятів можна отримати 34188,2 грн доданої вартості, а в розрахунку на 1 т соєвого сиру, відповідно, 40288,4 грн. Тобто, додана вартість значно збільшується у процесі глибокої переробки.

Вважаємо, що значне зростання доданої вартості при переробці соєвих бобів у соєві ізоляти і соєвий сир зумовлене переходом від виробництва сировинної продукції до високотехнологічних і споживчо-орієнтованих продуктів. Адже на стадії глибокої переробки продукції відбувається накопичення технологічної, інтелектуальної та маркетингової складових вартості, що зменшує питому вагу сировини, а натомість збільшує частку новоствореної доданої вартості.

На рис. 3.7 представлена структурна трансформація доданої вартості аналізованих ланцюгів переробки сої. Порівнюючи три ланцюги «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий (первинна переробка); боби соєві – соєві ізоляти (глибока переробка); боби соєві – соєвий сир» (кінцевий харчовий продукт) встановлено, що з кожним наступним ланцюгом відбувається зміна структури доданої вартості та значно зростає її величина.

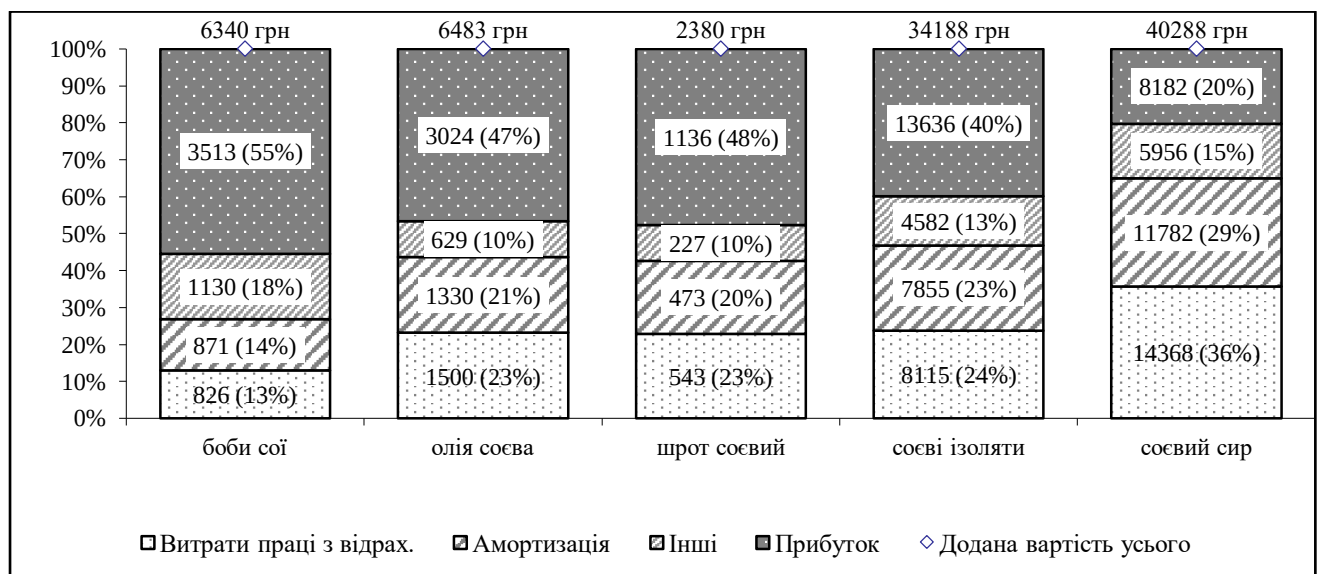

Рис. 3.7. Величина і структура доданої вартості в ланцюгу «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий; боби соєві – соєві ізоляти, боби соєві – соєвий сир» у цінах 2024 року

Джерело: розраховано автором на основі [123].

Так, на першому етапі у структурі доданої вартості соєвих бобів питома вага заробітної плати з нарахуваннями складає 13%, амортизаційні відрахування – 14%, а питома вага прибутку становить 47%. Тобто, можемо стверджувати, що на даному етапі аграрне виробництво є ризиковим, задіяний відносно невеликий

капітал, а залежність від урожайності та цін є високою, тобто, по суті основна частина доданої вартості зосереджена у прибутку власника ресурсу (землі).

На другому етапі (первинної переробки) «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий» відбуваються певні зміни у структурі доданої вартості, що пов'язані зі збільшенням ролі обладнання, зростанням енергомісткості та зменшенням частки прибутку. Це прямим чином пов'язано зі зростанням конкуренції на ринку стандартизованої продукції, що приводить до цінового тиску та як наслідок зменшення рівня прибутковості.

Третій етап «боби соєві – соєві ізоляти» (глибока переробка) можемо охарактеризувати як початок індустріальної економіки (складні технології, лабораторії, контроль якості, інженерні процеси). Тому на даному етапі додана вартість переноситься з прибутку в технологію та працю, відповідно питома вага заробітної праці збільшується до 24%, амортизаційних відрахувань до 23%, а питома вага прибутку зменшується до 40%.

На четвертому етапі «боби соєві – соєвий сир» отримують кінцевий продукт. Зазначимо, що проведені дослідження вказують на те, що чим глибша переробка, тим більше використовується кваліфікованої праці, сучасних прогресивних технологій, більша кількість обладнання, проте частка прибутку зменшується. На перший погляд така ситуація виглядає парадоксальною, так як додана вартість збільшилася більше ніж у 6 разів, а частка прибутку зменшилася. Однак, така ситуація є ознакою «зрілої економіки»: виробництво продукції стає трудомістким, так як посилюється роль людської праці у створенні вартості, відповідно питома вага заробітної плати зросла до 36%; збільшується капіталомісткість, оскільки виробництво даного продукту потребує ферментаційних ліній, харчових реакторів, пакувальних комплексів, тому питома вага амортизаційних відрахувань зростає до 29%.

Отже у виробництві кінцевого продукту (соєвий сир) прибуток набуває більш розподіленого характеру внаслідок посилення конкурентного середовища, зростання маркетингових витрат, а також переходу до більш стабільнішої, проте менш маржинальної моделі формування дохідності на одиницю продукції.

Зважаючи на зазначену ситуацію, вважаємо, що глибока переробка перерозподіляє додану вартість на користь економіки країни, тобто замість рентного прибутку, який отримує агросектор, в економіці країни з'являються нові робочі місця, промисловий капітал і технологічний розвиток.

Здійснений детальний аналіз формування величини і структури доданої вартості в ланцюгу «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий; боби соєві – соєві ізоляти, боби соєві – соєвий сир» дає підстави для висновку, що зі збільшенням глибини переробки соєвих бобів відбувається зміна структури доданої вартості. Зокрема, зменшується частка прибутку з 47 до 20%, зростає питома вага оплати праці з 13 до 36% і збільшується питома вага амортизаційних відрахувань з 14 до 29%. Це свідчить про перехід від рентно-сировинної моделі до індустріально-технологічної моделі створення вартості, за якої економічний ефект формується за рахунок розвитку трудового потенціалу, капіталізації виробництва та технологічному вдосконаленню продукції. Тому, ті країни, які мають глибокий рівень переробки мають вищий ВВП, стабільні доходи і меншу трудову міграцію.

Аналіз структури і величини доданої вартості в соєвому ланцюгу створює підґрунтя для подальшого дослідження аналогічних ланцюгів формування доданої вартості насіння ріпаку як іншої стратегічної олійної культури, що дає можливість здійснити порівняльну оцінку економічних ефектів глибини переробки (табл. 3.17).

Аналіз розрахунку виручки від реалізації насіння ріпаку і продуктів його переробки в розрахунку на 1 т ріпаку свідчить, що фактична експортна ціна 1 т непереробленого насіння ріпаку в 2024 р. становила 477 дол. США. Зазначимо, що переробка насіння ріпаку, так як і бобів сої забезпечує отримання додаткової продукції (ріпакової олії та ріпакового шроту). Так, при виході олії 40% із 1 тонни насіння ріпаку одержують 0,40 тонн олії, а при фактичній експортній ціні 1 т олії – 885 дол. США дохід від її реалізації становить 354 дол. США.

Зазначимо, що на відміну від соєвого шроту, частка доходу від ріпакового шроту є набагато меншою. Так, при виході 57% обсяг його виробництва становить 0,57 тонн, а дохід від реалізації ріпакового шроту на експорт, при

фактичній ціні 1 т ріпакового шроту – 241 дол. США становить лише 137 дол. США. Загальний дохід від реалізації ріпакової олії та ріпакового шроту в 2024 р. перевищив дохід від експорту насіння ріпаку лише на 14 дол. США за тонну, що є дуже низьким показником, порівняно з 2022 роком, коли він становив 133 дол. США.

Таблиця 3.17

**Розрахунок виручки від реалізації насіння ріпаку і продуктів його
переробки в розрахунку на 1 т ріпаку**

Показники	2015 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.
Фактична експортна ціна насіння ріпаку, дол./т	397	423	633	494	386	477
Фактична експортна ціна ріпакової олії, дол./т	739	839	1343	1270	834	885
Фактична ціна експорту шроту ріпакового, дол./т	219	203	255	210	218	241
Дохід від реалізації насіння ріпаку на експорт, дол./т	397	423	633	494	386	477
Дохід від реалізації ріпакової олії на експорт, дол./т	296	335	537	508	333	354
Дохід від реалізації шроту ріпакового на експорт, дол./т	125	116	145	120	124	137
Різниця в отриманому доході від експорту олії та шроту на експорт і експорту насіння ріпаку, дол./т	23	29	49	133	72	14

Примітка: виробництво ріпакової олії, т (вихід олії 40%); виробництво шроту ріпакового (вихід шроту 57%)

Джерело: розраховано автором на основі [123].

Отже, на відміну від сої, в Україні ріпак історично виконує функцію сировини для європейської переробки тому, значна частина його насіння експортується не переробленою, і, як наслідок, ключова частина доданої вартості акумулюється в країнах-імпортерах сировини.

Для більш глибокого розуміння виявленої ситуації подальші дослідження зосередили на оцінці структури доданої вартості в ланцюгу «насіння ріпаку – олія ріпакова», що дозволило зрозуміти чи є переваги від переробки сировини (тієї частини, яка не експортується) на олію в порівнянні з експортом.

Так, за розрахунками внаслідок переробки насіння ріпаку на олію на 1 т такої продукції можна отримати 6215,9 грн валової доданої вартості (табл. 3.18).

Зазначимо, що частка створеної доданої вартості в реалізаційній вартості продукту переробки (ріпаковій олії) становить лише 20,8%, проти 40,2 в насінні ріпаку, а рентабельність доданої вартості ріпакової олії є високою – 43,7% за рентабельності переробки – 10%. Причиною такої ситуації вважаємо існуючу відмінність між часткою доданої вартості в ціні продукту і ефективністю її формування. Так, у ріпаковій олії частка створеної доданої вартості є нижчою, ніж у насінні ріпаку, за рахунок того, що в ціні олії переважає висока вартість сировини, яка переходить з попередньої ланки виробництва.

Таблиця 3.18

Величина та структура доданої вартості в ланцюгу «насіння ріпаку – олія ріпакова; ріпакова олія + ріпаковий шрот – біодизель» у цінах 2024 року, (з розрахунку на 1 т), грн

Показник	насіння ріпаку		олія ріпакова		шрот ріпаковий		біодизель	
	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %	додана вартість, грн	структура, %
Прямі витрати та оплату праці	641	8,7	1262	20,3	313	19,0	655	12,0
Відрахування на соціальні заходи	139	1,9	277	4,5	69	4,2	144	2,6
Амортизація	889	12,0	1327	21,3	349	21,2	995	18,3
Орендна плата за земельні паї	1077	14,6						
Інші	192	2,6	631	10,1	162	9,9	367	6,7
Прибуток	4454	60,3	2719	43,7	752	45,7	3273	60,2
Частка створеної доданої вартості у реалізаційній вартості, %	40,2	x	20,8	x		x		x
Додана вартість у розрахунку на 1 т, всього	7391,9	100,0	6215,9	100,0	1644,5	100,0	5432,4	100,0
Ціна реалізації 1 т, грн	18373		29910		8270		36000	
ДВ до ціни реалізації, %	40,2		20,8		19,9		15,1	

Примітка: рентабельність насіння ріпаку 32,0%; умовна рентабельність продукції переробки 10%

Джерело: розраховано автором на основі [123].

У той же час рівень рентабельності доданої вартості є високим (43,7%), за рахунок того, що витрати переробної галузі є відносно незначними і тому навіть

обмежений обсяг новоствореної вартості формує прибуток. Тобто, як свідчить аналіз, у ріпаковій олії прибутковою є саме додана вартість, проте її частка в ціні продукту обмежується високою вартістю сировини.

Після вилучення олії утворюється ріпаковий шрот, який вважається супутнім, побічним продуктом переробки. Тому у структурі вартості основна частина доданої вартості вже сформована в олії, а на шрот переноситься лише залишкова економічна цінність. Усе це впливає на дуже низьку додану вартість ріпакового шроту, яка в розрахунку на 1 тонну становить лише 1644,5 грн.

На відміну від соєвого шроту, який вважається високобілковим кормом і має стабільний світовий попит, ріпаковий шрот використовується переважно як кормова добавка, має низький вміст протеїну, тому в деяких випадках, використовується як замітник соєвого шроту. У результаті чого попит на нього менш преміальний, як наслідок ціна реалізації є невисокою, а додана вартість низькою.

Важливим ланцюгом переробки насіння ріпаку є «ріпакова олія + ріпаковий шрот – біодизель». Здійснені розрахунки свідчать, що додана вартість у розрахунку на 1 тонну біодизелю становить 5432,4 грн. Даний показник є значно вищим у порівнянні з ріпаковим шротом, але нижчим у порівнянні з доданою вартістю насіння ріпаку і ріпакової олії. Таку ситуацію можемо пояснити наступним чином: виробництво біодизелю здійснюється з уже дорогого напівфабрикату – ріпакової олії, тому більша частина ціни біодизелю – це вартість попередньої сировини, а не новостворена економічна цінність, зважаючи на таку ситуацію додана вартість збільшується незначно.

До того ж, потрібно враховувати специфіку процесу виробництва біодизелю, який є відносно стандартизованим, не створює високого споживчого преміуму і має обмежену можливість підвищення ціни продукту. Тобто технологія додає менше нової вартості, ніж, для прикладу, харчова чи біотехнологічна переробка. Також, відмітимо ще й той факт, що біодизель конкурує з викопним дизельним паливом і іншими видами палива, тому ціна на продукт формується глобальним енергетичним ринком, у результаті чого маржа є обмеженою. Отже, нижча додана вартість біодизелю в порівнянні з насінням

ріпаку зумовлена високою матеріаломісткістю виробництва, переважанням вартості сировинної складової та стандартизованим характером енергетичного ринку, який обмежує можливості формування додаткової маржі переробки.

Як свідчать дослідження, на противагу сої, де глибина переробки досить суттєво підвищує створення доданої вартості, ріпаковий ланцюг в Україні залишається в більшій мірі сировинно-експортним, що зумовлює відносно невелику різницю в доходах між експортом насіння і продуктами його переробки [113].

Наступним кроком було розглянуто також структурну трансформацію доданої вартості аналізованих ланцюгів переробки насіння ріпаку. Порівнюючи такі ланцюги як «насіння ріпаку – олія ріпакова; ріпакова олія + ріпаковий шрот – біодизель» встановлено, що вони відрізняються як зміною самої структури доданої вартості, так і зміною її величини (рис. 3.8).

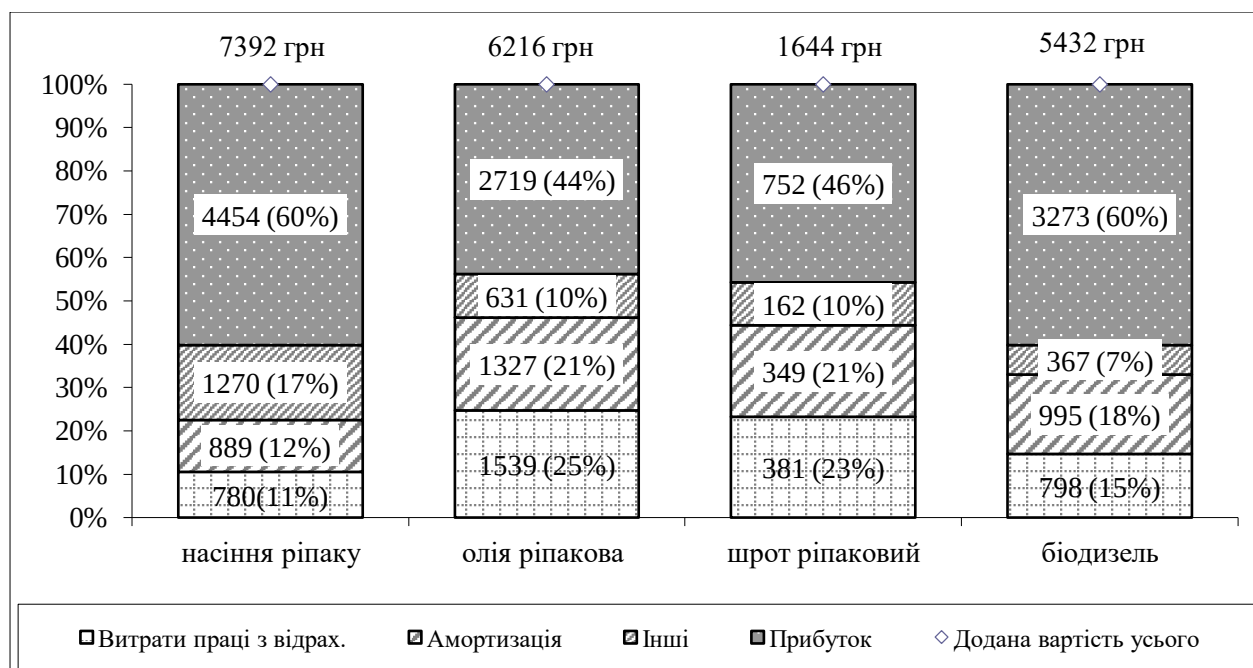

Рис. 3.8. Величина і структура доданої вартості в ланцюгу «насіння ріпаку – олія ріпакова; ріпакова олія + ріпаковий шрот – біодизель» у цінах 2024 року, грн
Джерело: розраховано автором на основі [123].

Як зазначалося раніше, найбільший обсяг доданої вартості формується на етапі виробництва ріпаку – 7392 грн за 1 тону продукції. Найбільшу питому вагу у структурі доданої вартості займає прибуток – 60%, частка інших статей, зокрема, витрат праці з нарахуваннями, амортизації та інших витрат є порівняно незначною – 11, 12 і 17%, відповідно, що свідчить про ресурсно-і капіталоемний

характер первинного виробництва зі значною часткою підприємницького доходу у структурі доданої вартості.

Аналіз структури доданої вартості ріпакової олії свідчить, що її структура суттєво змінюється: частка прибутку зменшилась до 44%, а питома вага заробітної плати з нарахуваннями та амортизації збільшилась до 25 і 21%, відповідно. Останнє свідчить про підвищення технологічної складності та матеріаломісткості процесу переробки. До того ж, обсяг доданої вартості зменшився до 6216 грн/т. Найнижчий рівень доданої вартості спостерігається при виробництві ріпакового шроту – 1644 грн/т. Варто відмітити, що у структурі доданої вартості даного продукту зберігається відносно збалансований розподіл між оплатою праці (23%), амортизацією (21%) та іншими витратами (10%). Питома вага прибутку становить 46%. Дану ситуацію пояснюємо статусом шроту, економічна цінність якого формується переважно після вилучення олії.

При виробництві біодизелю обсяг доданої вартості збільшується до 5432 грн/т, а структура доданої вартості має трансформаційні зміни: частка прибутку збільшується знову до 60%, а питома вага таких статей як оплата праці та амортизація зменшуються до 15 та 18% відповідно. Такі зміни мають місце внаслідок переходу продукції до енергетичного сегменту ринку, де ціна, як правило, визначається кон'юнктурою паливних ринків і високою часткою вартості сировини в кінцевій ціні.

Отже, результати проведеного дослідження свідчать, що з поглибленням ступеня переробки насіння ріпаку відбувається структурна трансформація його доданої вартості: зменшується абсолютний обсяг у порівнянні з первинним виробництвом, змінюється питома вага основних статей, які беруть безпосередню участь у її формуванні та зростає залежність економічного результату від технологічних і ринкових умов переробки.

Однак, отримані результати не дають відповіді на питання щодо оптимального розподілу наявних обсягів сировини між експортом, первинною тіглибокою переробкою з урахуванням виробничих потужностей і ринкових обмежень. Для вирішення цього завдання і обґрунтування найбільш ефективної

структури використання сої та ріпаку розроблено економіко-математичну модель оптимізації, цільовою функцією якої є максимізація сукупної доданої вартості, що формується в ланцюгах виробництва й переробки олійних культур.

Тому метою економіко-математичного моделювання було визначення оптимального розподілу обсягів сої та ріпаку між експортом, первинною і глибокою переробкою для забезпечення максимального рівня доданої вартості в межах національної економіки. В основу моделі покладено припущення, що додана вартість, створена на різних етапах просування продукції ланцюгом виробництва та переробки, суттєво відрізняється. Відтак, оптимізація структури використання вирощеної сировини дає можливість визначити найбільш економічно доцільні напрями її реалізації та переробки.

Економіко-математична модель оптимізації розподілу обсягів сої та ріпаку розрахована з використанням вбудованого інструмента «Пошук рішень» у Microsoft Excel [90].

Задача оптимізації передбачала максимізацію доданої вартості обраних олійних культур. Цільова функція оптимізації за критерієм максимальної доданої вартості:

$$\max Z = \sum_{i=1}^2 \sum_{j=1}^4 DV_{ij} \cdot X_{ij}$$

де Z – сукупна додана вартість;

DV_{ij} – додана вартість у розрахунку на 1 т i -го виду продукції на j – му етапі;

X_{ij} – обсяг продукції т i -го виду продукції на j – му етапі;

Змінні моделі

Для сої:

X_{11} – обсяг експорту сої;

X_{12} – обсяг первинної переробки сої (на олію, шрот);

X_{13} – обсяг глибокої переробки сої (білкові продукти);

X_{14} – обсяг глибокої переробки сої (ізоляти).

Для ріпаку:

X_{21} – обсяг експорту ріпаку;

X_{22} – обсяг первинної переробки ріпаку (на олію, шрот);

X_{23} – обсяг глибокої переробки ріпаку (біодизель).

Додана вартість у розрахунку на 1 т сої та ріпаку на етапі експорту, первинної переробки та глибокої переробки розраховані автором (табл. 3.16; 3.18). У розрахунках взято середні значення виробництва сої та ріпаку за 2023-2024 рр.

Обмеження.

Сировинні – обсяги експорту та переробки сої та ріпаку не перевищують обсяги виробництва їх виробництва.

$$X_{11} + X_{12} + X_{13} + X_{14} \leq Q_S - \text{для сої}$$

$$X_{21} + X_{22} + X_{23} \leq Q_R - \text{для ріпаку}$$

де Q_S , Q_R – загальний врожай сої та ріпаку

Потужності первинної переробки:

$$X_{12} \leq P_{S1} - \text{для сої}$$

$X_{22} \leq P_{R1}$ – для ріпаку, де P_{S1} , P_{R1} – максимальні потужності первинної переробки сої (ріпаку).

Потужності біорефінарії:

$$X_{13} \leq P_{S2}; - X_{14} \leq P_{S3}; \text{ для сої}$$

$X_{23} \leq P_{R2}$ – для ріпаку, де P_{S2} , P_{S3} – максимальні потужності переробки сої на білкові продукти та ізоляти;

P_{R2} – максимальні потужності первинної ріпаку на біодизель.

Експортні обмеження:

$E_{Smin} \leq X_{11} \leq E_{Smax}$, де E_{Smin} , E_{Smax} – мінімальний і максимальний обсяг експорту бобів соєвих,

$E_{Rmin} \leq X_{21} \leq E_{Rmax}$ де E_{Rmin} , E_{Rmax} – мінімальний і максимальний обсяг експорту насіння ріпаку.

Для всіх змінних моделі виконується умова невід’ємності:

$$x_{ij} \geq 0$$

Оптимізаційна модель розв’язана засобами табличного процесора Excel. Результати розв’язку наведені у вигляді звітів за результатами, стійкістю і границями (додаток Е).

Для розрахунку доданої вартості в ланцюгах виробництва та переробки сої і ріпаку використано середні показники за 2023-2024 рр. Використання усереднених даних дало змогу нівелювати вплив випадкових коливань урожайності, кон’юнктури ринку і цінових факторів, а також сформувати більш об’єктивну базу для подальшого моделювання.

У табл. 3.19 наведено результати розрахунку доданої вартості, сформованої на етапах експорту, первинної та глибокої переробки сої і ріпаку. Оскільки фактичні статистичні дані щодо окремих напрямів глибокої переробки обмежені, для визначення обсягів переробки використано експертні оцінки представників олійно-жирової галузі.

Таблиця 3.19

Формування доданої вартості в ланцюгах виробництва та переробки сої і ріпаку за фактичних умов функціонування галузі (2023-2024 рр.)

	ВДВ на 1 т, грн	Мінімальна оцінка		Максимальна оцінка	
		Обсяг, тис. т	ВДВ, млн грн	Обсяг, тис. т	ВДВ, млн грн
Соя			42 032		43 390
Обсяг виробництва		5 689		5 689	
Експорт	6 340	3 460	21 936	3 460	21 936
*Переробка	8 863	2 218	19 658	2 174	19 268
*Глибока переробка - білкові продукти	40 288	10	403	50	2 014
*Глибока переробка соєві ізоляти	34 188	1	34	5	171
Ріпак			28 195		28 240
Обсяг виробництва		3 838		3 838	
Експорт	7 392	3 273	24 194	2 820	20 848
*Переробка	7 860	384	3 017	768	6 033
*Глибока переробка (біодизель)	5 432	181	984	250	1 358

* експертна оцінка

Джерело: розраховано автором на основі [123, 153,176, 239].

Результати моделювання свідчать, що оптимізація структури використання вирощеної сировини дозволяє істотно підвищити рівень

створюваної доданої вартості. Для сої максимальна сукупна додана вартість становить 51 112 млн грн, що перевищує фактичний рівень, який за розрахунками перебуває в межах від 42 032 до 43 390 млн грн. Таким чином, потенціал зростання доданої вартості може перевищувати 8 млрд грн.

Також змодельований сценарій передбачає скорочення експорту соєвих бобів до 2 млн т і збільшення обсягів їх внутрішньої переробки до 3,489 млн т. Одночасно доцільним є розвиток глибокої переробки, зокрема виробництва білкових продуктів і соєвих ізолятів, які характеризуються найвищими показниками доданої вартості на одиницю продукції (табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Результати оптимізаційного моделювання формування доданої вартості в ланцюгах виробництва і переробки олійних культур

Показники	Змінна моделі	ВДВ на 1 т, грн	Обсяг, тис. т	ВДВ, млн грн
Усього соя			5 689	51 112
Експорт соя	x11	6 340	2 000	12 680
Переробка соя	x12	8 863	3 489	30 923
Глибока переробка – білкові продукти	x13	40 288	110	4 432
Глибока переробка соєві ізоляти	x14	34 188	90	3 077
Усього ріпак			3 838	28 844
Експорт ріпак	x21	7 392	1 788	13 217
Переробка ріпак	x22	7 860	1 850	14 541
Глибока переробка ріпак	x23	5 432	200	1 086

Джерело: розраховано автором.

Для ріпаку результати також підтвердили економічну доцільність збільшення частки внутрішньої переробки. За оптимального розподілу ресурсів сукупна додана вартість може зрости до 28 844 млн грн. При цьому значна частина сировини спрямовується на виробництво олії та шроту, а також на виготовлення біодизеля як одного з перспективних напрямів розвитку біоекономіки.

Отримані результати дозволяють зробити висновок, що експорт сировини є найменш ефективним напрямом використання олійних культур із позиції формування доданої вартості. Значно вищий економічний ефект забезпечує первинна переробка, тоді як найбільший потенціал створення доданої вартості

формує глибока переробка. Вважаємо, що розвиток біорефінерій, виробництва білкових концентратів, ізолятів і біодизеля створює передумови для підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору, збільшення валютних надходжень і формування нових ланцюгів доданої вартості в Україні.

3.3. Можливості розширення ланцюгів доданої вартості у виробництві олійних культур у контексті євроінтеграції України

На п'ятому році повномаштабного воєнного конфлікту український аграрний сектор впевнено продовжує свій шлях до європейської інтеграції. У зв'язку з цим потрібно знайти баланс між власною структурою і вимогами ЄС. На відміну від європейської моделі, яка заснована переважно на дрібнотоварному фермерстві, в Україні малі господарства виробляють лише близько 10% усієї продукції. Основними виробниками є середні господарства – 65% і великі агропідприємства – 25% [187].

Перспектива вступу до ЄС відкриває для українських виробників нові можливості для інтеграції в європейські ланцюги доданої вартості. Зокрема, Україна може зайняти важливе місце в забезпеченні ЄС кормами для галузі тваринництва, протеїновими культурами, а також працювати над розвитком напрямів, пов'язаних із відновлюваною енергетикою, фармацевтикою і біотехнологіями.

Водночас, для успішного об'єднання Україні необхідно адаптувати законодавство у сферах захисту рослин, органічного виробництва, контролю безпечності харчових продуктів тощо. Ключовими напрямками адаптації українського законодавства до норм ЄС, що стосуються аграрної сфери є:

- активізація заходів щодо сталого розвитку, переусім боротьби з ґрунтовою ерозією і зменшення викидів парникових газів;
- вирішення специфічних проблем, пов'язаних із війною, зокрема забруднення і розмінування сільськогосподарських земель;

- збільшення виробництва продукції з доданою вартістю, що сприятиме енергетичній безпеці України та ЄС (виробництво біоетанолу і біометану з сільськогосподарських відходів);

- впровадження європейських стандартів якості та безпеки продукції [187].

У жовтні 2025 року набрала чинності оновлена Угода про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Європейським Союзом і Україною (DCFTA), яка створює стабільну, справедливу й постійну основу для взаємної торгівлі, посилюючи економічну співпрацю та сприяючи поступовій інтеграції України до єдиного ринку ЄС [86]. Виконання Угоди (гармонізація стандартів, вихід на ринки ЄС) є стратегічним напрямом розвитку для виробників олійних культур, оскільки вона вимагає імплементації європейських стандартів якості, безпечності та виробництва, що відкриває широкі можливості для доступу українських виробників до найбільшого у світі ринку, проте поряд із цим потребує значних інвестицій у модернізацію обладнання та сертифікацію продукції.

У ході дослідження проаналізували основні *економічні переваги DCFTA для експорту олійно-жирової продукції*. Дана угода відкриває нові перспективи для агропродовольчого сектору, в т.ч. для виробників і переробників олійних культур. Така співпраця забезпечить безмитний або пільговий доступ до одного з найбільших споживчих ринків у світі та дасть змогу переорієнтувати стратегічні цілі агросектору: від сировинної моделі до ланцюгів з високою доданою вартістю. Зокрема, для олійного сектору це означає:

- збільшення обсягів експорту олійних культур і продуктів їх переробки;
- зростання рівня конкурентоспроможності продукції внаслідок зниження митних бар'єрів;
- стимулювання переробки продукції та перехід до експорту продукції з вищою доданою вартістю;
- приведення стандартів якості і безпечності у відповідність до вимог ЄС;
- диверсифікація ринків збуту і зменшення залежності від посередників;
- відкриття нових ринкових ніш (шрот, органічна продукція);
- залучення інвестицій у модернізацію виробництва, обладнання і логістики;

- інтеграція у європейські ланцюги доданої вартості [240].

Вважаємо, що розвиток переробних потужностей в агропродовольчому комплексі України в контексті реалізації *(DCFTA)* є ключовим вектором переходу від сировинної моделі економіки до моделі з високою доданою вартістю.

У контексті досліджуваної теми розглянули можливий економічний ефект від глибокої переробки, зокрема, в разі переходу від експорту насіння олійних культур до основних продуктів їхньої переробки (рафінованої олії, шроту, концентратів), що забезпечує декілька рівнів економічної стійкості:

- акумуляція доданої вартості – замість експорту сировини підприємство отримує маржу від переробки всередині країни. До того ж, це дозволяє нейтралізувати витрати на логістику, які для сировини в середньому становлять 30-40% від її вартості;

- валютна виручка – ціна одиниці готової продукції є набагато вищою ніж ціна сировини, що дозволяє збільшити валютну виручку;

- диверсифікація ризиків – ринок сировини характеризується значною волатильністю, тоді як продукти переробки (фасовані та брендovanі) мають практично завжди стабільний попит і менш залежні від різких коливань ф'ючерсів на біржах.

Наступним кроком розглянули європейські ніші на ринку олійно-жирової продукції, які є пріоритетними для українських виробників відповідно до вимог DCFTA. Угода з ЄС передбачає неухильного дотримання стандартів безпечності НАССР, ISO 22000), що одночасно є й вимогою світового ринку:

- фасована олія (перехід від оптових поставок до Retail-пакування дає можливість українським брендам з'являтися на полицях європейських супермаркетів);

- органічна продукція та біоолія (в ЄС щорічно зростає попит на органічну продукцію в межах 8-10%, у зв'язку з цим виробництво сертифікованої біоолії, без ГМО, дозволяє отримувати до ціни надбавку в розмірі 20-50%);

- протеїновий сегмент (заміна імпортного соєвого шроту в ЄС, який надходить в більшій мірі з ГМО – сої з Латинської Америки на український не

ГМО-шрот є критичним для європейського тваринництва, яке орієнтоване на екологічні стандарти) [140];

- соєві концентрати та ізоляти (продукти «харчової хімії», які використовуються в кондитерській, м'ясній промисловості та для виробництва спортивного харчування. Це найвищий рівень переробки соєвих бобів із максимальною маржинальністю).

Однією з важливих умов доступу українських виробників олійних культур і продуктів їхньої переробки до європейського ринку є *відповідність продукції санітарно-фітосанітарним (SPS) і технічним стандартам*, для забезпечення якої застосовують низку інструментів.

Насамперед, це *контроль за вмістом максимально допустимих залишків пестицидів*. Такий контроль означає встановлення і дотримання гранично допустимих рівнів залишків засобів захисту рослин у насінні олійних культур (соняшнику, сої, ріпаку), та у продуктах їх переробки (олії, шроті, макусі) [137]. У свою чергу, це сприяє підвищенню безпечності продукції, зміцненню довіри споживачів і забезпеченню конкурентоспроможності олійної продукції на європейських і світових ринках.

Ще однією з умов доступу продукції олійних культур до ринку ЄС є *заборона використання ГМО (особливо стосується сої)*. У вересні 2023 року президентом України був підписаний євроінтеграційний закон щодо державного контролю за розміщенням на українському ринку генетично модифікованих організмів і продукції. Тому в Україні заборонено вирощувати ГМО-культури. Для постачання на ринки ЄС використовується виключно не-ГМО продукція [133]. Відтак, Україна вже перейшла на європейську модель регулювання у сфері ГМО і рухається в статусі країни, вільної від ГМО. Такий підхід є частиною загальної гармонізації законодавства з нормами Європейського Союзу, що має ключове значення для доступу української продукції на європейські ринки та участі у внутрішньому ринку ЄС. Оновлене законодавство, що повністю імплементує норми ЄС, набире чинності з вересня 2026 року [199]. На думку українських політиків «у питанні ГМО між Україною та європейськими партнерами немає принципових

розбіжностей. Навпаки, держава розглядає виробництво не-ГМО продукції як конкурентну перевагу на міжнародних ринках» [199].

У контексті співпраці з ЄС важливою складовою є не лише формальне ухвалення законодавства, а й ефективний державний контроль, включно з лабораторними перевірками, моніторингом насінневого матеріалу і дотриманням правил обігу сільськогосподарської продукції. Саме ці елементи лежать в основі європейської системи регулювання ГМО та забезпечують довіру споживачів до походження продукції [144].

Поряд із цим, до основних умов доступу продукції олійних культур до ринку ЄС відносять *вимоги до якості упаковки, етикування, простежуваності продукції (traceability)*. Зважаючи на те, що ЄС посилює вимоги до простежуваності продукції «від поля до полиці», нові вимоги включають:

- GPS-відстежуваність ділянок вирощування (надавати карту поля, GPS-координати, інформацію про насіння та добрива);
- документальне підтвердження походження партії;
- вимогу зберігати документи не менше 5 років;
- уніфікацію електронних сертифікатів TRACES NT [58].

Наразі сертифікація включає три обов'язкові елементи: фітосанітарний сертифікат нового зразка, екологічний сертифікат сталого виробництва, електронну реєстрацію в системі TRACES NT. Це створює додаткове навантаження для виробників продукції, але робить український експорт до ЄС більш конкурентним у довгостроковій перспективі [58].

Європейський Союз продовжує реалізацію своєї стратегії «Європейський зелений курс» (European Green Deal), що передбачає радикальне посилення вимог до безпечності, екологічності та циркулярності пакувальних матеріалів. Впливовими виявилися ключові регуляторні акти, що безпосередньо впливають на українських експортерів: повна заборона бісфенолу А (БФА) у лаках і покриттях і обмеження «вічних хімікатів» (ПФАС) і циркулярність упаковки [130].

Щодо відповідності продукції олійних культур вимогам до упаковки, то вона має забезпечувати безпечність матеріалів, захист продукції (від світла,

вологи, окислення), герметичність і цілісність (особливо стосується олії з метою запобігання псуванню), екологічність [44, 124]. Вимоги до етикування включають обов'язкову інформацію про продукт (назву продукту, його склад, харчову цінність, термін придатності, умови зберігання), інформацію про походження товару (зазначається країна виробництва або походження сировини), ідентифікацію виробника (назва та адреса оператора ринку), маркування партії, мова маркування (офіційна мова країни-члена ЄС, куди експортується продукція) та відповідність регламентам ЄС (особливо для харчової продукції) [130].

Отже, дотримання вимог до упаковки й етикування є одним із важливих чинників успішної інтеграції виробників олійно-жирової продукції до ринку ЄС.

У свою чергу, *гармонізація законодавства та сертифікаційних процедур* відкриває значні можливості для розвитку олійно-жирової галузі, поліпшення іміджу українських виробників і збільшення експорту до Європи [68]. Успішна адаптація дозволить не лише інтегруватися в європейський ринок, а й підвищити рівень якості та безпечності продукції для внутрішнього споживача.

Політика Європейського Союзу щодо пестицидів вважається однією з найсуворіших у світі. Регламент ЄС № 396/2005, є одним із складових нормативної бази, встановлює узгоджені максимальні рівні залишків пестицидів у продуктах харчування та кормах у Європейському Союзі для забезпечення високого рівня захисту споживачів [18]. Суть такої політики зводиться до того, що ЄС прагне скоротити використання хімічних пестицидів на 50% до 2030 року.

Цей всеохоплюючий регламент встановлює ГДК (гранично допустиму концентрацію) для близько 1100 активних речовин пестицидів у більш ніж 315 видах харчових продуктів і кормів рослинного і тваринного походження. Характерною особливістю цього регламенту є його надзвичайна динамічність: ГДК та переліки контрольованих сполук і продуктів постійно переглядаються та оновлюються Європейською Комісією на основі наукових оцінок ризику від EFSA, даних моніторингу і змін у реєстрації пестицидів. Наприклад, ГДК для

такого поширеного раніше інсектициду, як хлорпірифос, були суттєво знижені або скасовані для багатьох культур через переоцінку його ризиків.

Відзначимо, що Україна, в рамках Угоди про асоціацію з ЄС, активно гармонізує своє законодавство у цій сфері. Ключовим національним документом є *Наказ МОЗ України № 625 від 04.04.2023 «Про затвердження Порядку встановлення максимально допустимих рівнів залишків пестицидів у / на харчових продуктах і кормах рослинного та тваринного походження»*. Цей наказ, що набрав чинності 1 липня 2023 року, імплементує основні положення Регламенту (ЄС) № 396/2005, встановлюючи єдині підходи до визначення та контролю ГДК пестицидів в Україні [124].

Контроль забруднювачів: це стосується вмісту бензопірену, важких металів і діоксинів, що регулюється Регламентом (ЄС) 2023/915 [124].

Екологічні стандарти. Для ринку ЄС поняття «якість» давно вийшло за межі фізико-хімічних показників. На сьогодні основним є «якість походження». Якщо виробник не може довести, що його продукція (олія) вироблена без шкоди для довкілля, вона юридично не може бути експортована в ЄС як паливо (біодизель), або як преміальний харчовий продукт. Для того, щоб продукція відповідала екологічним стандартам, вона має відповідати екологічним вимогам, основними з яких є наступні.

Директива RED III (Renewable Energy Directive) – ключовий документ, яким мають керуватися виробники, які експортують сою або ріпак для енергетичних потреб. RED III підвищує частку відновлюваної енергії в загальному споживанні енергії в Європейському Союзі до 42,5% до 2030 року з додатковим індикативним збільшенням на 2,5%, щоб досягти мети в 45% [141]. Згідно директиви, якщо ріпакова олія буде використовуватися на виробництво біодизеля, вона повинна мати сертифікат сталого розвитку (ISCC), що є підтвердженням, що культура вирощена не землях з високим біорізноманіттям або на осушених торфовищах. Біопаливо, вироблене з такої сировини має забезпечувати значне скорочення викидів парникових газів у порівнянні з викопним паливом (на 65% і більше). До того ж, основною вимогою є розрахунок

«вуглецевого сліду» на кожному етапі, починаючи від вирощування до переробки і логістики.

Регламент EUDR (Deforestation-free Regulation). У попередньому підрозділі ми вже згадували за нього, тому зазначимо лише, що він включає заборону імпорту продукції (сої, пальмової олії тощо), яка була вирощена на землях, де після 31 грудня 2020 року відбулося знеліснення або деградація ґрунтів. Тобто, EUDR вимагатиме від лідерів ланцюгів поставок довести, що ключові товари та пов'язані з ними продукти не містять вирубки. Тому, кожний виробник повинен мати геокоординати ділянки поля де була вирощена продукція [29].

Оцінка ефективності дотримання вимог екологічного комплаєнсу при експорті оліє-жирової продукції свідчить, що перехід на європейські стандарти потребуватиме додаткових витрат на цифровізацію, сертифікаційний аудит і можливу зміну агротехнологій (табл 3.21). Однак, незважаючи на збільшення витрат на забезпечення геопросторової простежуваності походження продукції, підприємства отримають доступ до високомаржинального ринку біодизеля в ЄС і мінімізують ризики щодо блокування експорту.

Таблиця 3.21

Оцінка ефективності дотримання вимог екологічного комплаєнсу при експорті олійно-жирової продукції

№	Екологічний індикатор	Вплив на витрати	Джерела формування доданої вартості
1.	Сертифікація	Витрати на здійснення аудиту та ведення документації	Доступ до ринку біодизеля (+30-50 дол. до ціни); сертифікована продукція коштує дорожче на 20-50 дол. за тонну.
	Геолокація полів (EUDR)	Витрати на забезпечення геопросторової простежуваності походження продукції	Можливість легально експортувати продукцію на ринок ЄС, мінімізація ризиків блокування експорту
3.	Відмова від пестицидів	На перших етапах можливе зниження врожайності олійних культур	Можливість заключення довгострокових контрактів

Джерело: сформовано автором на основі [29, 141, 142, 143, 145].

Відмова від дешевих пестицидів, які заборонені в ЄС (наприклад, хлорпірифосу), спочатку може підвищити собівартість, але в результаті відкриває шлях до преміального ринку, мінімізує логістичні бар'єри і репутаційні втрати, що в кінцевому результаті забезпечить стабільну прибутковість у довгостроковій перспективі. До того ж, прозорі правила гри дадуть можливість залучити європейський капітал у переробну галузь України.

Отже, вважаємо, що курс із акцентом на екологію – це довгостроковий напрям розвитку ЄС. Його принципи стають базою економічної політики, стандартів виробництва та міжнародної торгівлі. Фактично Україна не має вибору – це частина інтеграції нашої держави до єдиного європейського ринку. Українські компанії, які першими почнуть діяти і «зеленій» логіці, отримають перевагу: доступ до дешевшого фінансування, партнерств і ринків, де прозорість і екологічність стають ключовими критеріями довіри. Уже найближчими роками екологічність може стати умовою торгівлі й співпраці з ЄС і зелений курс поступово перетвориться на мову бізнесу, якою говоритимуть усі на глобальному ринку [185].

Ризики адаптації дрібних виробників (малих фермерських господарств) до вимог ЄС. У процесі адаптації до вимог ЄС малі та середні виробники стикаються з низкою викликів [4]:

- висока вартість сертифікації та аудитів. Вартість впровадження для олійних культур систем HACCP, GlobalG.A.P. або ISCC є фіксованою і не залежить від оброблюваної площі. Так, для фермерів, які мають у своєму розпорядженні 50-100 га землі питомі витрати на 1 тону продукції є набагато вищими, ніж для агрохолдингу, що в кінцевому підсумку робить його товар неконкурентним за ціною. Тому, знову притримуємося думки, що без кооперації дрібні виробники змушені продавати свою сировину посередникам за низьку ціну, так як прямий вихід для них неможливий через високу вартість комплаєнсу;
- технологічний розрив. Перехід на «нітратну директиву» і політика ЄС щодо скорочення використання пестицидів на 50% потребує значних інвестицій

у точне землеробство. Відсутність коштів на модернізацію техніки у дрібних виробників досить часто призводить до зниження врожайності олійних культур;

- складність впровадження технічних засобів щодо простежуваності. Нові регламенти ЄС вимагають геокоординати ділянки поля де була вирощена продукція (наприклад регламент EUDR). У переважній більшості дрібні виробники не мають цифрових карт полів і фахівців для складання такої звітності.

Тому, зважаючи на зазначене існують реальні загрози системних бар'єрів щодо входження дрібних фермерів на ринок ЄС, у той час як агрохолдинги уже створили штати юристів, екологів, IT-відділи для адаптації. Це створює ризики втрати конкурентоспроможності дрібних гравців і посилення концентрації ринку на користь великих агрохолдингів. Зважаючи на таку ситуацію, ще раз наголошуємо на тому, що об'єднання дрібних і середніх фермерів у кооперативи і створення аграрних кластерів виступає важливим кроком для входження на ринок ЄС. Також малі та середні виробники можуть скористатися програмами підтримки, які діють нині в аграрному секторі України [45].

Зокрема, нині основними діючими програмами для виробників олійних культур в Україні є:

- дотації на одиницю угідь: виплати на 1 га для господарств, що працюють у зоні можливих бойових дій і на деокупованих територіях, а також для інших територій;

- компенсація за придбання техніки та обладнання українського виробництва (державна повертає до 25% вартості купленої техніки українського виробництва, що має не менше 60% локалізації);

- грант на переробне підприємництво (є доступним для всіх секторів економіки зокрема для агропереробки. За роки роботи програми більше 1000 підприємств отримали гранти на суму 5,1 млрд грн);

- запуск агрострахування: в державному бюджеті на 2026 рік уперше передбачено 60 млн грн на компенсацію частини страхових премій – до 60% для прифронтових громад і до 45% для інших регіонів [45].

Станом на 2025 р. для дрібних виробників олійних культур найбільш доступним і найреальнішим інструментом є *матеріальна підтримка (на добрива, насіння) через Державний аграрний реєстр (ДАР)*. Перевагою такої підтримки є те, що пріоритет надається малим господарствам, досить швидкою є процедура подачі заявки, вимоги до фінансової звітності є мінімальними, не потребує повернення коштів, що дозволяє дрібним фермерам забезпечити стабільність виробництва навіть за умови обмежених ресурсів. Також, для даної категорії господарств є доступним згадане *пільгове кредитування «5-7-9»*. Доступними для малих фермерів є *грантові програми на переробку (міні-цехи, олійниці)*. Особливо перспективними такі програми можуть бути для кооперативів або сімейних господарств. Існують також *грантові програми на сушіння продукції*. Для одного фермерського господарства такі програми є досить дорогими і потребують стабільних обсягів виробництва. Тому знову наголошуємо на тому, що перспективними вони можуть бути за умови кооперації дрібних виробників, що є найбільш безпечним шляхом збереження їхньої суб'єктності.

Саме в цьому контексті особливої актуальності набуває *питання інтеграції українських олійно-переробних підприємств у європейські ланцюги доданої вартості*. На відміну від первинного виробництва сектор переробки має вищий рівень адаптації до вимог до вимог Європейського ринку, за рахунок більшого потенціалу капіталізації та можливості впровадження стандартів якості, що відповідають нормам ЄС [56].

У рамках дослідження розробили схему інтеграції українських олійно-переробних підприємств у європейські ланцюги доданої вартості (рис. 3.9). Основними етапами формування такого ланцюга є: виробництво сировини, зберігання та логістику, первинну переробку продукції, глибоку переробку, логістично-збутові операції та кінцевий вихід на ринок ЄС. Схема відображає процес переходу від сировинної моделі експорту до моделі створення високої доданої вартості за рахунок розвитку внутрішньої переробки, біоенергетичних напрямів та виробництва продукції з високим ступенем готовності.

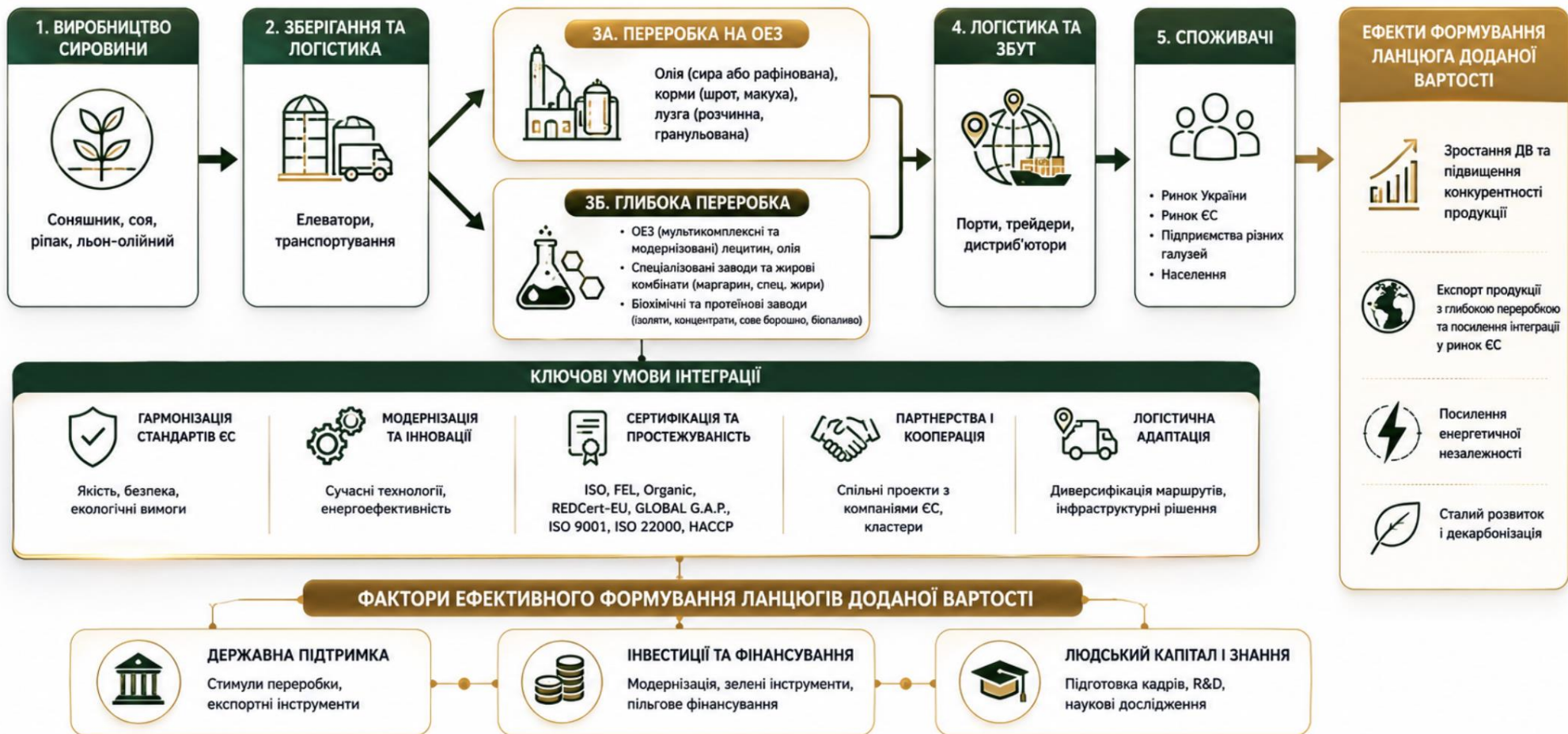

Рис. 3.9. Схема інтеграції українських олійно-переробних підприємств у європейські ланцюги доданої вартості

Джерело: сформовано автором на основі [56, 58, 68, 81, 86, 91, 115, 120, 166].

У свою чергу, інтеграція забезпечується через гармонізацію стандартів ЄС, модернізацію виробництва, сертифікацію, розвиток партнерства і кооперацію та адаптацію логістичних систем. Важливою складовою такої інтеграції є розвиток біоенергетичного напрямку, так як сучасна європейська політика декарбонізації стимулює попит на біодизель, біоолії та інші продукти переробки олійних культур, що, до того ж, створює додаткові можливості для українських підприємств долучитися до так званих «зелених» виробничих ланцюгів ЄС.

У цьому контексті зазначимо, що нині Україна вже перестає бути лише постачальником сировини, так як на сьогоднішній день виступає критично важливим партнером у таких сегментах:

- біоенергетичний ланцюг (технічна олія і шрот як сировина для виробництва біодизеля та біогазу). Вважаємо, що в умовах EU Green Deal попит на українську сировину зростатиме швидкими темпами;
- харчовий інгредієнтний сектор (постачання лецитину і соєвих ізолятів для м'ясної та кондитерської промисловості);
- тваринницький комплекс ЄС (постачання високопротеїнових кормів, зокрема шроту з маркуванням «Non-GMO», що дозволяє європейським фермерам маркувати своє молоко і м'ясо як екологічні продукти, що є вимогою преміальних мереж супермаркетів).

У продовження розгляду питання інтеграції українських олійно-переробних підприємств у європейські ланцюги доданої вартості зазначимо, що майбутнє такої інтеграції залежить від впливу цифровізації та автоматизації на ефективність логістичних процесів, зокрема впровадження таких інструментів, як Е-логістики [118].

Визначальною рисою сучасної Е-логістики є автоматизоване управління даними, яке забезпечує миттєву доступність інформації для всіх учасників ланцюга постачання. Це створює умови для аналітики в реальному часі, прогнозування попиту, оптимізації ресурсів і підвищення адаптивності до зовнішніх змін. Е-логістика постає не лише як технологічний інструмент, а як

структурна основа цифрової взаємодії, у межах якої ефективність визначається узгодженістю потоків даних і здатністю системи забезпечувати динамічний баланс між швидкістю, точністю та гнучкістю логістичних рішень [162].

Таким чином, інтеграція цифрових комунікаційних інструментів і систем електронного документообігу демонструє, що узгодженість інформаційних і управлінських потоків забезпечує скорочення часу логістичних дій, мінімізацію транзакційних витрат і підвищення точності прийняття рішень. Саме ці процеси виступають операційними механізмами гнучкості, коли цифрова інфраструктура дає змогу швидко реагувати на зміни попиту, перебої постачання чи коливання ринкових умов.

Українські переробні підприємства, які відповідають європейським стандартам мають значний потенціал для включення у глобальні ланцюги доданої вартості як постачальники напівфабрикатів, шроту, біоенергетичних компонентів тощо. Уже нині є такі компанії, які тісно співпрацюють з європейськими і світовими партнерами в межах довгострокових контрактів. Ключовими перевагами такої співпраці є: географічна близькість до європейських ринків; наявність переробної бази світового рівня; зростання попиту в ЄС на екологічну продукцію.

Прикладом такого підприємства є завод «Фалькон Агро Груп» у Кіровоградській області, де довгий час переробляли сою. Зараз він один із небагатьох, де почали виготовляти український соєвий лецитин, затвердивши свої технічні умови для його виготовлення. Підприємство має потужність переробки 740 т сої на добу, складається з двох окремих заводів, постійно вдосконалюється, виготовляє гранульований і не гранульований шрот, соєву олію, фосфатидний концентрат та лецитин. За добу може виготовити 5-6 т лецитину [30]. До того ж, продукцію сертифікували як халяль і кошер для того, щоб харчовики, які орієнтуються на східні ринки, могли додавати лецитин у кошерну та халяльну продукцію, що в подальшому, дозволить і самим виходити на ці ринки зі своєю продукцією.

Ще одним прикладом переробного підприємства, яке орієнтується на інтеграцію в європейські та глобальні ланцюги є Красногірський олійний завод» й Черкаській області, який виготовляє органічну продукцію з олійних культур методом холодного віджиму. Підприємство працює з 2011 року, будувалося як переробник ріпаку на біодизель. В останні роки тут виготовляють органічну макуху й олію з соняшника, додають у лінійку ріпак. Потужність заводу – до 90 тонн сировини на добу. Першим в Черкаській області сертифікувався за системою НАССР, що дозволило 95% макухи та олії експортувати в Європу, Ізраїль, США і Канаду. Також дане підприємство отримало сертифікати, які дають йому можливість експортувати продукцію на східні міжнародні ринки, включаючи кошерний і халяльний сегменти. «Красногірський олійний завод» виготовляє понад 30% кошерної та халяльної продукції з загального обсягу.

Отже, вважаємо, що завдяки подальшому розвитку логістичної інфраструктури та цифровізації ланцюгів постачання, можливості інтеграції українських переробних підприємств у європейські ланцюги доданої вартості будуть розширюватися.

Ще однією важливою перевагою розширення ланцюгів доданої вартості у виробництві олійних культур в контексті євроінтеграції України є модернізація виробництва через доступ до фінансування (EBRD, ЄІБ). Нині Європейський банк реконструкції та розвитку (EBRD), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) та донорські програми (EU4Business, Horizon Europe) підтримують модернізацію переробних підприємств, впровадження стандартів якості й безпеки, розбудову логістики та інфраструктури зберігання, навчання персоналу і цифрову трансформацію [81]. Гранти європейського банку виробники і переробники олійних культур в Україні можуть скористатися низкою конкретних фінансових інструментів підтримки (Додаток Д).

Стратегічним інструментом для українських переробників сої, які мають бажання інтегруватися в європейські ланцюги постачання шроту та ізолятів, за рахунок впровадження інноваційних методів переробки і сертифікації за

європейськими стандартами є *Конкурс HORIZON-CL6-2026-02-FARM2FORK-03 («Boosting the competitiveness of protein crops in Europe»)* [80]. Метою конкурсу є розширення виробництва і переробки сої та інших білкових культур. Програма розглядає білкові культури, серед яких ключовою культурою є соя. Основною метою ЄС є зменшення залежності від імпорту рослинного білка (в більшій мірі соєвого шроту з Америки) за рахунок стимулювання власного виробництва і переробки. Також у межах даної програми підтримується розробка інноваційних шляхів конвертації побічних продуктів переробки (шроту, макухи) в безпечні продукти харчування та корми.

У межах стратегії зменшення залежності від імпорту білка ЄС також надає *гранти на інновації у сфері переробки сої та інших бобових культур* на суму до 6 млн євро. Зокрема, Програма Protein Crops Tech орієнтована на створення нових бізнес-моделей, які спряють збільшенню як виробництва, так і глибокої переробки білкових культур на харчові інгредієнти і корми високої якості [37]. Загалом, гранти від ЄС сприяють впровадженню технологій ізоляції білка, що є вищим ступенем переробки в порівнянні з традиційним способом віджиму олії [252].

Значну роль у розвитку переробної галузі відіграють *двосторонні фонди та міжнародні ініціативи*. Лідером у підтримці українського приватного сектору через Експортно-інвестиційний фонд (EIFO) є Данія. Сума такого фонду для надання позик і гарантій складає 955 млн євро [230]. Для українських підприємств, які планують модернізувати ОЕЗ із використанням данських технологій EIFO пропонує такі умови кредитування:

- прямі кредити для українських покупців або 100% ризикове покриття для комерційних банків;
- 30% «данського економічного інтересу» в проєкті;
- наявність фінансової звітності, яка пройшла аудиторську перевірку, і власного капіталу в обсязі, який у три рази перевищує суму позики [230, 186].

Отже, здійснений аналіз програм фінансування свідчить про те, що епоха підтримки сировинного виробництва в Україні закінчилася. Нині

програми спрямовані на підтримку переробки, створення нових робочих місць і формування доданої вартості. Так, найбільші гранти USAID до 1 млн дол. і ЄС до 6 млн євро доступні для тих проєктів, які змінюють структуру експорту. Тому виробникам соняшникової олії доцільно розглядати проєкти пов'язані з рафінацією та дезодорацією продукту, а виробникам сої – з екстракцією шроту і виділенням лецитину [254]. Також, беручи до уваги пріоритети ЄБРР і енергетичну ситуацію, яка склалася на сьогоднішній день, проєкти пов'язані з будівництвом біоенергетичних потужностей (виробництво пелет, спалювання лушпиння) мають значні шанси на схвалення і отримання пільгових відсоткових ставок [231]. Але, для роботи з фондами (EIFO, прямими лініями ЄІБ) підприємствам необхідно мати прозору фінансову звітність за останні 5 років і пройти процес міжнародного фінансового аудиту.

Відтак, в умовах сьогодення фінансова підтримка виробників і переробників олійних культур є достатньою для того щоб модернізувати процес виробництва, проте вона вимагає від бізнесу високого рівня регуляторної відповідності, соціальної відповідальності та орієнтації на європейські стандарти якості. Пріоритетність сектору в межах Ukraine Facility створює для українських ОЕЗ значні можливості для їх капітальної трансформації та розширення ланцюгів доданої вартості у виробництві олійних культур. Кредитні й грантові програми дозволяють агробізнесу інвестувати в технології глибокої переробки, зменшувати залежність від сировинної моделі та формувати довгострокові експортні стратегії. Таким чином, інтеграція України до зони вільної торгівлі з ЄС створює унікальне вікно можливостей для розвитку повноцінних ланцюгів доданої вартості в олійному секторі. Водночас ключовими умовами успіху залишаються інституційна адаптація, інвестиції в модернізацію, доступ до фінансів і збереження рівних умов для гравців різного масштабу. У поєднанні з реформами та зовнішньою підтримкою це відкриває шлях до стійкого зростання і поступового вбудовування в глобальні ринки.

Висновки до Розділу III

Комплексний аналіз структури і взаємозв'язків в олійно-жировій галузі засвідчив, що на кожному етапі технологічні, економічні та інституційні чинники визначають ефективність формування доданої вартості й конкурентоспроможність суб'єктів ринку. На основі моделі М. Портера розроблено адаптований ланцюг доданої вартості у виробництві олійних культур в Україні. Авторська адаптація моделі М. Портера для олійно-жирового сегмента агросектору охоплює основні процеси (вхідну логістику, виробництво, вихідну логістику, маркетинг) і підтримуючу діяльність (управління, інновації) для виявлення джерел конкурентних переваг.

Визначено чотири основні стратегічні вектори розвитку сегменту олійних культур: диверсифікація та глибока переробка, інноваційна інфраструктура й агротехнології, цифровізація та екологічність, а також експортна експансія. Ключовим напрямом для переробки олійних культур обрано диверсифікацію та розвиток глибокої переробки. Зважаючи на актуальність підвищення рівня формування доданої вартості та переходу агропромислового сектору до циркулярної моделі розвитку, запропоновано авторську модель біорефінерії сої за принципом «нуль відходів», яка забезпечує інтегроване використання біомаси, інтеграцію ресурсів у замкнену систему виробництва та підвищення економічної й екологічної ефективності виробництва. У рамках концептуальної моделі біорефінерії сої виокремили низку основних етапів: сировинний, первинна переробка; екстракція олії; дегумування олії; переробка білків, яка передбачає виділення зі шроту білкових компонентів; переробка оболонки; використання побічних продуктів і відходів; застосування кінцевих продуктів. Суть даної моделі полягає в тому, що відходи однієї стадії стають сировиною для іншої, що забезпечує максимальну економічну вигоду, екологічність, мінімальне забруднення і повне використання соєвих бобів.

На основі концептуальної моделі соєвої біорефінерії «нуль відходів» розраховано повний виробничий цикл переробки 1000 т соєвих бобів. Моделювання безвідхідної переробки 1000 т сої (при ціні сировини 450 дол./т) забезпечує 34,3 млн грн доходу та 10,5 млн грн чистого прибутку. Маржинальність на рівні 28,3% підтверджує економічну перевагу глибокої біорефінерії над експортом сировини. За оптимістичним сценарієм дохід від переробки 1000 т сої складе 34,3 млн грн. Завдяки зниженню витрат на сировину до 20,4 млн грн, прибуток зростає до 13,9 млн грн (237 тис. дол.). Це підвищить маржинальність до 38,4%, а ROI – до 62,3%, що відповідає високорентабельним проектам. Відтак, доведено, що біорефінерійна переробка сої є економічно стійкою та прибутковою навіть за консервативного сценарію. Інтеграція виробництва й переробки забезпечує мультиплікативний ефект, трансформуючи експорт сировини у випуск високомаржинальних протеїнових продуктів із високою доданою вартістю.

Обґрунтовано, що формування конкурентоспроможного олійно-жирового комплексу можливе за активної ролі держави, яка має забезпечувати прозорі правила гри, підтримувати інновації та гармонізувати національне законодавство з європейськими нормами. У цьому контексті інституційні механізми виступають визначальним фактором розвитку ринку олійних культур, оскільки саме вони визначають правила, які регулюють відносини між виробниками, переробниками, трейдерами, державними органами і міжнародними партнерами. Введення експортного мита виступило основним інституційним механізмом, який вплинув на структурну перебудову галузі, сформував «правила гри» і забезпечив поступовий перехід від сировинної до переробно-експортної моделі розвитку.

Одним із важливих напрямків удосконалення інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур визначено також інтеграцію малих виробників у формування ланцюгів доданої вартості. Для інтеграції малих виробників олійних культур у ланцюги доданої вартості доцільно впроваджувати такі інституційні механізми, як аграрні кооперативи та

агропродовольчі кластери. Зважаючи на наявні структурні особливості ринку олійних культур в Україні та неоднозначні наслідки державної політики у сфері регулювання ринку сої (так звані «соєві правки») вважаємо економічно доцільним і стратегічно обґрунтованим формування кластерної моделі у сфері її переробки. На відміну від соняшнику, який уже має високий рівень внутрішньої переробки соя все ще залишається переважно сировинною культурою, тому запровадження експортного мита створює додаткові стимули для розвитку внутрішньої переробки, що є підґрунтям для формування ефективних ланцюгів доданої вартості саме у цьому сегменті. Обґрунтовано, що формування запропонованої кластерної моделі інтеграції та розвитку локальної переробки бобів сої створить передумови для інтеграції основних етапів формування ланцюга доданої вартості. Кластер розглянуто як інтеграційну основу формування повного ланцюга і таку, що поєднує основні його ланки: генетику, виробництво сировини, промислову переробку, кооперацію, енергоефективність. Визначили, що в межах кластеру переробка соєвих бобів може бути структурована за рівнем доданої вартості: первинна переробка (пресування); виробництво лецитину, білкових концентратів, білкові ізоляти. До основних переваг кластерної моделі віднесено й те, що вона дозволяє диверсифікувати ринки збуту продукції, зосереджуючись як на вітчизняній галузі тваринництва, так і на преміальних експортних нішах. У свою чергу, визначено передумови створення агропромислового кластеру з виробництва і переробки соєвих бобів та його ефективного функціонування, основними з яких є: інтеграція учасників ланцюга; технологічного оновлення; дотримання екологічних стандартів; енергетична автономія. Реалізація кластерної моделі дасть можливість трансформувати всі наявні переваги (від наукової бази до високої врожайності) у сталий економічний розвиток регіонів і стабільні валютні надходження до державного бюджету.

Узявши за основу структурну трансформацію доданої вартості аналізованих ланцюгів переробки сої, порівняли три ланцюги «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий (первинна переробка); боби соєві – соєві ізоляти

(глибока переробка); боби соєві – соєвий сир» (кінцевий харчовий продукт) у результаті чого встановили, що з кожним наступним ланцюгом відбувається зміна структури доданої вартості та значно зростає її величина. Зокрема, переробка бобів сої на соєві ізоляти і соєвий сир може в 5,4 та в 6,4 рази збільшити додану вартість.

Шляхом економіко-математичного моделювання, що мало на меті визначення оптимального розподілу обсягів сої та ріпаку між експортом, первинною і глибокою переробкою для забезпечення максимального рівня доданої вартості в межах національної економіки, встановили: оптимізація структури використання вирощеної сировини дозволяє істотно підвищити рівень створюваної доданої вартості. Для сої максимальна сукупна додана вартість становить 51 112 млн грн, що перевищує фактичний рівень, який за розрахунками перебуває в межах від 42 032 до 43 390 млн грн. Для ріпаку результати також підтверджують економічну доцільність збільшення частки внутрішньої переробки. За оптимального розподілу ресурсів сукупна додана вартість може зрости до 28 844 млн грн. При цьому значна частина сировини спрямовується на виробництво олії та шроту, а також на виготовлення біодизеля як одного з перспективних напрямів розвитку біоекономіки.

Найбільший потенціал створення доданої вартості порівняно з експортом сировини і первинною переробкою має глибока переробка, так як розвиток біорефінерій (виробництво білкових концентратів, ізолятів, біодизеля) підвищує конкурентоспроможність аграрного сектору України та збільшує валютні надходження.

Євроінтеграція України через виконання умов DCFTA та гармонізацію законодавства з правом ЄС відкриває можливості для розширення доданої вартості у виробництві олійних культур і зниження нетарифних бар'єрів. Однак складність виконання європейських вимог створює ризик маргіналізації малих фермерів і концентрації експортного потенціалу у великих агрохолдингах, що суперечить європейській моделі сімейного фермерства.

ВИСНОВКИ

1. Поняття додана вартість сформувалося у процесі історичного розвитку економічних поглядів як багатовимірною економічною категорією, що відображає процес створення нової вартості у виробничій діяльності підприємства. Незважаючи на існування різних наукових підходів, її сутнісна характеристика є незмінною, яку розглядаємо як формування вартості, яка додається до вартості сировини, матеріалів, енергетичних і проміжних ресурсів на кожному етапі руху товару від виробника до кінцевого споживача та складається з ренти, оренди, амортизації, заробітної плати з нарахуваннями і прибутку.

2. В офіційній статистиці України додану вартість розраховують за двома взаємодоповнюючими методиками: за витратами виробництва (мікрорівень, який відображає структуру підприємств за європейським підходом) і на основі Системи національних рахунків (макроекономічна оцінка економіки в цілому). Обидва підходи забезпечують цілісне уявлення про економічну активність, а в межах цього дослідження за основу прийнято саме витратний підхід. Сучасною точкою відліку процесу формування доданої вартості на підприємстві вважається запропонований М. Портером ланцюг створення цінності, який складається з дев'яти стратегічно взаємозалежних видів діяльності, п'ять із яких є основними, а інші – допоміжними. Дослідивши концептуальні засади формування доданої вартості в ланцюгу переробки олійних культур, з'ясували, що її зростання в даному сегменті прямо залежить від рівня технологічної переробки продукції, інтеграції всіх учасників ланцюга створення вартості та розвитку виробництва продукції з високою часткою інтелектуально-технологічної складової.

3. Господарське значення таких олійних культур, як соняшник, соя і ріпак, обумовлює їхній потенціал щодо створення доданої вартості. Потенціал створення доданої вартості соняшнику, сої та ріпаку полягає не лише в їх вирощуванні, а насамперед у глибокій переробці на олію, шрот, жири чи

біопаливо. Ці культури мають стратегічне значення для України, оскільки формують вагомую частку агровиробництва, експорту та валютних надходжень.

4. За 2010-2024 рр. валовий збір олійних культур в Україні збільшився у 2,1 рази: виробництво сої зросло майже в 4 рази, ріпаку – у 2,4 рази, а соняшнику – лише на 62%. Однак, у 2021-2024 рр. зафіксовано регресивний тренд – загальне виробництво скоротилося на 3%, що, передусім, зумовлено падінням обсягів збору соняшнику на 32%. У 2024 році лідерами зі збору соняшнику були Кіровоградська, Дніпропетровська і Харківська області (посіви в зоні бойових дій скоротилися на 58%, у безпечних регіонах – на 18%). Виробництво ріпаку концентрувалося у Вінницькій, Хмельницькій і Тернопільській областях, тоді як найбільших втрат зазнали Запоріжжя та Херсонщина. Топ-3 виробниками сої стали Хмельницька, Житомирська і Львівська області. Зафіксовано векторизацію виробництва на Захід країни, що зумовлено розширенням посівних площ і вищою врожайністю культури, порівняно з південними і східними областями.

5. У 2024 році витрати на виробництво соняшнику зросли на 21,9% через подорожчання ресурсів, а у структурі собівартості домінували матеріальні витрати (53,9%), зокрема добрива (15%) і пальне (12,3%). Структура собівартості сої та ріпаку залишилася стабільною, попри загальне зростання витрат: у сої матеріальні витрати склали переважно добрива (10%) і пальне (частка зросла до 11%), а в ріпаку через подорожчання також збільшилася вага добрив (26,1%) і пального (10,4%). Разом із тим, олійні культури залишилися прибутковими, рівень рентабельності їх виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 2024 р. становив: соняшнику – 39,2%, сої – 27,9% та ріпаку – 32 %. Лідером за прибутковістю в 2024 р. був ріпак, умовний прибуток на 1 га посівів якого становив 13050 грн. Структура доданої вартості для всіх трьох культур була подібною. Основні її складові – валовий прибуток, заробітна плата з нарахуваннями, амортизація, орендна плата за земельні паї та інші витрати. Найбільший обсяг доданої вартості у 2024 р. формувався при

виробництві насіння соняшнику – 7769,5 грн/т, для насіння ріпаку та сої такий показник був дещо меншим – 7391,9 грн/т та 6340,1 грн/т, відповідно.

На глобальному ринку провідною олійною культурою, обсяги виробництва та експорту якої найвищі у світі, є соя, ріпак займає другу позицію, третю – соняшник. Лідерами з виробництва сої у світі у 2024 р. були Бразилія (36%), США (30%) та Аргентина (12%). Глобальну кон'юнктуру світового ринку ріпаку в 2024 р. визначали Канада (22%), Китай (19%), Індія (15%), та Австралія (7%). Провідні позиції на ринку соняшнику займали росія (33%), Україна (21%), ЄС (12%) та Аргентина (9%). Разом цим країнам у 2024 р. належало майже 73% світового ринку соняшнику. У глобальній практиці сформувалися диференційовані моделі використання соєвих бобів: експортно-орієнтована (Бразилія), збалансована (США), переробна (Аргентина) та перехідна (Україна) з перспективним вектором на глибоку внутрішню переробку. Ринок ріпаку представлений експортно-переробною (Канада), імпоротно-переробною (Китай), внутрішньо-орієнтованою (Індія) та експортно-орієнтованою (Україна) моделями. У вітчизняному сегменті нині активізується розбудова власних переробних потужностей.

6. Із 2010 року експорт українських рослинних олій зростає, досягши у 2024 році 6665 тис. т завдяки соняшниковій олії, експорт якої з 2020 року зріс у 2,2 рази. Експорт соєвої олії також збільшився, а ріпакової – скоротився на 29% за рік. Виявили тісний взаємозв'язок між динамікою обсягів експорту продукції та зміною вартісних показників експорту. Найвищу ціну в 2024 р. мала ріпакова олія – 885 дол. США. За 2010-2024 рр. сукупний експорт продукції українського олійного комплексу (насіння, олії та макухи) зріс у 2,7 рази. У стабільній структурі олійного експорту домінувала олія (55-64%), друге місце посідало насіння (20-35%), а мінімальну частку складали макуха і залишки (10-16%). Головним імпортером української соєвої олії у 2021-2024 рр. була Польща (69,6% у 2024 р.). В експорті соняшникової олії домінував Європейський Союз (55,8%) за значної частки країн Азії (35,4%). Ринок збуту

ріпакової олії у 2024 р. також сформували переважно країни ЄС (76,2%) та Азії (23,8%).

7. Комплексний аналіз структури і взаємозв'язків в олійно-жировій галузі засвідчив, що на кожному етапі технологічні, економічні та інституційні чинники визначають ефективність формування доданої вартості й конкурентоспроможність суб'єктів ринку. На основі моделі М. Портера розроблено адаптований ланцюг доданої вартості у виробництві олійних культур в Україні. Авторська адаптація моделі М. Портера для олійно-жирового сегмента агросектору охоплює основні процеси (вхідну логістику, виробництво, вихідну логістику, маркетинг) і підтримуючу діяльність (управління, інновації) для виявлення джерел конкурентних переваг. Визначено основні стратегічні вектори розвитку сегменту олійних культур: диверсифікація та глибока переробка, інноваційна інфраструктура й агротехнології, цифровізація та екологічність, а також експортна експансія. Обґрунтовано необхідність впровадження системи управління ресурсами підприємства, яка інтегрує всі бізнес-процеси в єдиній інформаційній платформі. Впровадження ERP-систем потенційно може забезпечити інтеграцію даних між усіма учасниками ланцюга – від виробників сировини до переробних підприємств олієжирової галузі. Ключовим напрямом для переробки олійних культур обрано диверсифікацію та розвиток глибокої переробки. Зважаючи на актуальність підвищення рівня формування доданої вартості та переходу агропромислового сектору до циркулярної моделі розвитку, запропоновано авторську модель біорефінерії сої за принципом «нуль відходів», яка забезпечує інтегроване використання біомаси, інтеграцію ресурсів у замкнену систему виробництва та підвищення економічної й екологічної ефективності виробництва. Суть даної моделі полягає в тому, що відходи однієї стадії стають сировиною для іншої, що забезпечує максимальну економічну вигоду, екологічність, мінімальне забруднення і повне використання соєвих бобів. Моделювання безвідхідної переробки 1000 т сої (за ціною 450 дол./т) довело економічну перевагу біорефінерії над експортом

сировини. За консервативного сценарію дохід становить 34,3 млн грн, чистий прибуток – 10,5 млн грн, а маржинальність – 28,3%. За оптимістичного сценарію, завдяки дешершій сировині, прибуток зростає до 13,9 млн грн (237 тис. дол.), маржинальність – до 38,4%, а ROI – до 62,3%. Відтак, довели, що глибока переробка створює мультиплікативний ефект і трансформує експорт сировини у випуск високомаржинальних протейнових продуктів.

8. Обґрунтовано, що формування конкурентоспроможного олійно-жирового комплексу можливе за активної ролі держави, яка має забезпечувати прозорі правила гри, підтримувати інновації та гармонізувати національне законодавство з європейськими нормами. У цьому контексті інституційні механізми розглядаємо як визначальний фактор розвитку ринку олійних культур. Одним із важливих напрямків удосконалення інституційних механізмів у сфері виробництва і переробки олійних культур визначено також інтеграцію малих виробників у формування ланцюгів доданої вартості. Для інтеграції малих виробників олійних культур у ланцюги доданої вартості вважаємо за доцільне впроваджувати такі інституційні механізми, як аграрні кооперативи та агропродовольчі кластери. Через високий експорт сирової сої (на відміну від соняшнику) та наслідки «соевих правок», стратегічно доцільно створити кластерну модель її переробки. Обґрунтовано, що формування запропонованої кластерної моделі інтеграції та розвитку локальної переробки бобів сої створить передумови для інтеграції основних етапів формування ланцюга доданої вартості. Визначили, що в межах кластеру переробка соєвих бобів може бути структурована за рівнем доданої вартості: первинна переробка (пресування); виробництво лецитину, білкових концентратів, білкові ізоляти. До основних переваг кластерної моделі віднесено й те, що вона дозволяє диверсифікувати ринки збуту продукції, зосереджуючись як на вітчизняній галузі тваринництва, так і на преміальних експортних нішах. Узявши за основу структурну трансформацію доданої вартості аналізованих ланцюгів переробки сої, порівняли три ланцюги «боби соєві – олія соєва, шрот соєвий (первинна переробка); боби соєві – соєві ізоляти (глибока переробка); боби соєві – соєвий

сир» (кінцевий харчовий продукт) у результаті чого встановили, що з кожним наступним ланцюгом відбувається зміна структури доданої вартості та значно зростає її величина. Зокрема, переробка бобів сої на соєві ізоляти і соєвий сир може в 5,4 та в 6,4 рази збільшити додану вартість. Для порівняльної оцінки економічних ефектів глибини переробки дослідили аналогічні ланцюги формування доданої вартості насіння ріпаку як іншої стратегічної олійної культури. На відміну від сої, в Україні ріпак історично виконує функцію сировини для європейської переробки тому, значна частина його насіння експортується не переробленою, і, як наслідок, ключова частина доданої вартості акумулюється в країнах-імпортерах сировини. Виявили, що з поглибленням ступеня переробки насіння ріпаку (зокрема, на біодизель) відбувається структурна трансформація його доданої вартості: зменшується абсолютний обсяг у порівнянні з первинним виробництвом, змінюється питома вага основних статей, які беруть безпосередню участь у її формуванні та зростає залежність економічного результату від технологічних і ринкових умов переробки.

Шляхом економіко-математичного моделювання, що мало на меті визначення оптимального розподілу обсягів сої та ріпаку між експортом, первинною і глибокою переробкою для забезпечення максимального рівня доданої вартості в межах національної економіки, встановили: оптимізація структури використання вирощеної сировини дозволяє істотно підвищити рівень створюваної доданої вартості. Для сої максимальна сукупна додана вартість становить 51 112 млн грн, що перевищує фактичний рівень, який за розрахунками перебуває в межах від 42 032 до 43 390 млн грн. Для ріпаку результати також підтвердили економічну доцільність збільшення частки внутрішньої переробки. За оптимального розподілу ресурсів сукупна додана вартість може зрости до 28 844 млн грн. При цьому значна частина сировини спрямовується на виробництво олії та шроту, а також на виготовлення біодизеля як одного з перспективних напрямів розвитку біоекономіки. Найбільший потенціал створення доданої вартості порівняно з експортом

сировини і первинною переробкою має глибока переробка, так як розвиток біорефінерій (виробництво білкових концентратів, ізолятів, біодизеля) підвищує конкурентоспроможність аграрного сектору України та збільшує валютні надходження.

9. Важливими умовами доступу українських виробників олійних культур і продуктів їхньої переробки до європейського ринку є відповідність продукції санітарно-фітосанітарним і технічним стандартам, заборона використання ГМО (особливо стосується сої), дотримання вимог до якості упаковки, етикування, простежуваності продукції, гармонізація законодавства та сертифікаційних процедур, контроль забруднювачів, дотримання екологічних стандартів. Оцінка ефективності дотримання вимог екологічного комплаєнсу при експорті оліє-жирової продукції свідчить, що перехід на європейські стандарти потребуватиме додаткових витрат на цифровізацію, сертифікаційний аудит і можливу зміну агротехнологій. Основними ризиками адаптації дрібних виробників (малих фермерських господарств) до вимог ЄС є висока вартість сертифікації та аудитів, технологічний розрив, складність впровадження технічних засобів щодо простежуваності. Розроблена схема інтеграції українських олійно-переробних підприємств у європейські ланцюги доданої вартості передбачає такі основні етапи: виробництво сировини, зберігання і логістику, первинну переробку продукції, глибоку переробку, логістично-збутові операції та кінцевий вихід на ринок ЄС.

Загалом, євроінтеграція України через виконання умов Угоди про поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Європейським Союзом і Україною (DCFTA) та гармонізацію законодавства з правом ЄС відкриває можливості для розширення доданої вартості у виробництві олійних культур і зниження нетарифних бар'єрів. Однак складність виконання європейських вимог створює ризик маргіналізації малих фермерів і концентрації експортного потенціалу у великих агрохолдингах, що суперечить європейській моделі сімейного фермерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдула О.Ю. Генеза й еволюція концепції ланцюгів створення вартості у контексті формування міжнародної конкурентоспроможності підприємств. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 6 (276). С. 60-71.
2. Агафоненко О.Ю., Білоусько П.А. Формування доданої вартості як економічної категорії. *Вісник ОНУ ім. І. Мечникова*. 2014. Вип. 4/1. С. 7-9.
3. Агроекспорт України торік сягнув \$22,6 мільярда: зростає роль ринків Азії, Африки та Близького Сходу. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/4088037-agroeksport-ukraini-torik-sagnuv-226-milarda-zrostaе-rol-rinkiv-azii-afriki-ta-blizkogo-shodu.html>
4. Адаптація агросектору до стандартів ЄС: у Мінекономіки назвали найскладніші напрямки. 2026. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/4088475-adaptacia-agrosektoru-do-standartiv-es-u-minekonomiki-nazvali-najskladnisi-napramki.html>
5. Актуальні гранти для бізнесу в Україні: 2026. URL: https://csodigital.org/actualni-granty-dlya-biznesy-2026?gad_source=1&gad_campaignid=22537858492&gbraid=0AAAAApGgJmQcGjx1ls_Rx0hj2w5VHR3BR&gclid=CjwKCAjwg_nNBhAGEiwAiYPYA_ng_x0gnuYtJITiN1rTGrik8zDCN5VSrs8R8iQEw1lfuW9zshtaihoCsBMQAvD_BwE
6. Аналітична довідка «правила ЄС щодо упаковки та відходів упаковки й врахування їх у законодавчій практиці України». Київ. 2024. URL: <https://internews.ua/storage/app/media/rang/Materials/2024/EU/EUPackaging.pdf>
7. Антонюк П. Розбудова ринкового середовища в олійно-жировій промисловості України на засадах розвитку секторів глибокої переробки сировини в умовах відродження та євроінтеграції. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*. 2025. № 2 (16). С. 10-17. [https://doi.org/10.32782/2708-4949.2\(16\).2025.2 Ц](https://doi.org/10.32782/2708-4949.2(16).2025.2 Ц)
8. Асоціація «Дунайська соя». URL: <https://latifundist.com/kompanii/726-donau-soja>

9. Астарта може побудувати новий завод із переробки соєвого білка. 2025. URL: <https://open4business.com.ua/astarta-mozhe-pobuduvaty-novyj-zavod-iz-pererobky-soyevogo-bilka/>

10. Байдала В., Нагорний В. Формування ланцюгів доданої вартості в сегментах переробки олійних культур. *Grail of Science*. 2026. № 65. С. 481-487. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.03.04.2026.050>

11. Байдала В., Нагорний В. Трансформація ринку олійних культур України в умовах сталого розвитку та енергетичної незалежності. *Grail of Science*. 2026. № 66. С. 380–386. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.04.2026.040>

12. Бандура В.М. Науково-практичне обґрунтування енергоефективних технологій переробки олійної сировини на основі механічних та електромагнітних інтенсифікаторів : автореф. дис. ... д-ра техн. наук : спец. 05.18.12 «Процеси і обладнання харчових, мікробіологічних та фармацевтичних виробництв». Одес. нац. акад. харч. технологій, [Вінн. торг.-екон. ін-т]. Одеса : ОДАХТ, 2021. 46 с.

13. Більше половини виробленого обсягу біодизеля в Німеччині припадає на ріпакову олію. 2025. URL: <https://ukragroconsult.com/news/bilyshe-polovyny-vyroblenogo-obsyagu-biodyzelya-v-nimechchyni-prypadaye-na-ripakovu-oliyu/>

14. Бокій О.В. Створення доданої вартості в ланцюгу «зерно-борошно-хліб». *Ефективна економіка*. 2014. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3688>

15. Вареник Б., Ільченко А. Майбутнє соняшнику в Україні за інноваційними високоолеїновими гібридами. URL: <https://agronomy.com.ua/statti/oliini/2682-maibutnie-soniashnyku-v-ukraini-innovatsiiny-my-vysokooleinovymy-hibrydamy.html>

16. Варченко О.О. Методичні підходи до оцінки функціонування агропродовольчих ланцюгів. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: науковий журнал*. 2020. Вип. 16. Т. 2. С. 94-105. <https://doi.org/10.15330/apred.2.16.94-105>

17. Василевич С. Глибоке перероблення: як агробізнес створює додаткову вартість для української економіки. 2025. URL: <https://www.komersant.info/hlyboke-pereroblennia-iaak-ahrobiznes-stvoriuiie-dodatkovu-vartist-dlia-ukrainskoi-ekonomiky/>
18. Василенко О. Як ЄС регулює залишки пестицидів у продуктах харчування. 2024. URL: <https://www.facebook.com/groups/sprayculture/posts/1570049373915267/>
19. Васильковська К. Тенденції та перспективи виробництва олійних культур в Україні й аналіз експорту олії. 2021. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/20517-tendentsii-ta-perspektyvy-vyrobnytstva-oliinykh-kultur-v-ukraini-i-analiz-eksportu-olii.html>
20. Величезний врожай сої у Бразилії у 2025 році призведе до зниження цін. 2024. URL: <https://ukragroconsult.com/news/velychezniy-vrozhaj-soyi-u-brazyliyi-u-2025-roczy-pryzvede-do-znyzhennya-czin/>
21. Вертикально інтегрована бізнес-модель. URL: <https://mhp.com.ua/uk/pro-kompaniiu/vertikalna-integratsiia>
22. Верховна Рада України. Законодавство України. Термін «Додана вартість». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/7319>
23. Вимоги ЄС до органічної продукції. URL: <https://business.diia.gov.ua/export/helpdesk/organic-products>
24. Вирощування соняшнику в Степовій зоні. URL: <https://yablukom.ua/ua/materials/134-vyrashchivanie-podsolnechnika-v-stepnoj-zone/?srsltid=AfmBOoqMeiAFeVMqWJpRlj1zCCxh0tUh6UIObGiqzkfaq5sLA7ll1mXt>
25. Високі ставки фрахту тиснуть на глобальні ланцюги постачань – UNCTAD. 2024. URL: <https://gmk.center/ua/news/visoki-stavki-frahtu-tisnut-na-globalni-lancjugi-postachan-unctad/>
26. Вільям Петті про податки та збори. URL: https://ufin.com.ua/analit_mat/poradnyk/069.htm

27. Внутрішній потенціал недооцінено: 85–90% українського ріпаку йде на експорт. 2025. URL: <https://e-land.ua/news/item/vnutrishnii-potentsial-nedootsineno-8590-ukrayinskoho-ripaku-ide-na-eksport>

28. Вперше в історії внутрішня переробка ріпаку та сої сягає рекордних обсягів і може перевершити експорт. 2025. URL: <https://superagronom.com/news/21777-vpershe-v-istoriyi-vnutrishnya-pererobka-ripaku-ta-soyi-syagaye-rekordnih-obsyagiv-i-moje-perevershiti-eksport>

29. Все, що потрібно знати бізнесу про EUDR, щоб створити сталий ланцюжок поставок. 2025. URL: <https://www.sap.com/ukraine/resources/eu-deforestation-regulation-guide>

30. Гайдук О. Не рядова продукція для української переробки: незвичайні, нові та непересічні товари олійних заводів. 2024. URL: <https://elevatorist.com/blog/read/904-ne-ryadova-produktsiya-dlya-ukrayinskoyi-pererobki-nezvichayni-novi-ta-neperesichni-tovari-oliynih-zavodiv>

31. Географія експорту українського ріпаку, олії та шроту змінюється. 2023. URL: <https://agroportal.ua/news/rastenievodstvo/geografiya-eksportu-ukrayinskogo-ripaku-oliji-ta-shrotu-zminyuyetsya>

32. Глухова Н.А. Сфери використання ріпаку: розширюємо погляд. 2019. URL: <https://agroelita.info/sfery-vykorystannya-ripaku-rozshyrujemo-pohlyad/>

33. Глушков О.А. Фактори формування і розвитку ланцюгів доданої вартості у сфері тваринництва та його переробки. *Економічний вісник Донбасу*. 2025. № 2 (80). С. 7-13.

34. Гончарук І.В. Підходи до формування ланцюга цінності товару в сучасній економічній системі. *Ефективна економіка*. 2013. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2119>

35. Грабек Я.А. Методичні аспекти формування ланцюга вартості в аграрному секторі економіки України. *Збірник наукових праць Уманського національного університету*. 2024. Випуск 104. Частина 2. С. 95-107.

36. Грант від 8 до 40 млн грн. для аграрної переробки від USAID AGRO. 2026. URL: [Грант від 8 до 40 млн грн. для аграрної переробки від USAID AGRO – Агріт](#)
37. Грант до €6 млн на агроінновації та нові бізнес-моделі у сфері білкових культур. 2026. URL: <https://grant.market/opp/protein-crops-tech>
38. Гуржій Н.М., Гавран В.Я., Сапотницька Н.Я. Цифрові технології та їхній вплив на управління логістичними процесами підприємств. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск № 55. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-20>
39. Гурняк І.Л., Дацко О.І., Яремчук О.І. Додана вартість як базис економічного розвитку територіальних громад. *Регіональна економіка*. 2015. № 1. С. 37-47.
40. Гусарова А. Введення експортних мит на олійні вигідно усім, крім фермерів, – аграрій про соєво-ріпаківі правки. 2025. URL: <https://superagronom.com/news/21302-vvedennya-eksportnih-mit-na-oliyni-vigidno-usim-krim-fermeriv--agrariy-pro-soyevo-ripakovi-pravki>
41. Дарлінг А., Таббз М. Теорія граничної продуктивності. URL: <https://studfile.net/preview/7725590/page:27/>
42. Даценко І.В. Інституційно-економічні аспекти розвитку ринку соняшнику. *Інноваційна економіка*. 2025. № 3. С. 86-92. <https://doi.org/10.37332/>
43. 25 видів натуральних олій: користь, склад і чим вони відрізняються. URL: https://tovarystvo-kraftu.com/blog/naipopuliarnishi-vydy-naturalnykh-olii-i-chym-vony-vidrizniaiutsia/?srsltid=AfmBOoruEdraEJEz3tif_s3wYtV4z9FbZGLk1JcRmiM-PchSag4gsNEu
44. Держпродспоживслужба України. В Україні змінюються вимоги до пакування харчових продуктів. 2025. URL: <https://agrotimes.ua/agromarket/v-ukrayini-zminyuyutsya-vymogy-do-pakuvannya-harchovyh-produktiv/>
45. Державна та міжнародна підтримка агросектору у 2026 році: гранти, кредити, дотації. 2026. URL: <https://latifundist.com/analytics/39-derzhavna-ta-mizhnarodna-pidtrimka-agrosectoru-u-2026-rotsi-granti-krediti-dotatsiyi>

45. Десять агрохолдингів контролюють майже третину земельного ринку України. 2026. URL: <https://agroreview.com/top/desyat-agroholdyngiv-kontrolyuyut-majzhe-tretynu/>

46. 10 цікавих фактів про сою. 2024. URL: <https://faktypro.com.ua/page/10-czikavikh-faktiv-pro-soyu>

47. Дива не буде і «золота рибка» не допоможе: що формуватиме ціни на зерно й олійні у 2026 році. 2026. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/1212-chuda-ne-bude-i-zolota-ribka-ne-dopomozhe-shcho-formuvatime-tsini-na-zerno-j-olijni-u-2026-rotsi>

48. Додана вартість у сільському господарстві. Формування та розподіл. URL: <https://agroportal.ua/blogs/dobavlennaya-stoimost-v-selskom-khozyaistve-formirovanie-i-raspredelenie>

49. Доступні кредити 5-7-9%: за шість років дії програми бізнес залучив понад 471 млрд грн. 2026. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/020d2af0-2b7e-47b4-9ea2-200a6e84882f?lang=uk-UA&title=DostupniKrediti5-7-9-ZaShistRokivDiiProgramiBiznesZaluchivPonad471-MlrdGrn>

50. Еко, біо, органік – в чому різниця? URL: <https://natureboutique.ua/blogs/eko-bio-organik-v-chomu-riznicya#:~:text=%>

51. Експерт порадив, як оптимізувати витрати на вирощування сої в сезоні-2025. 2025. URL: <https://superagronom.com/news/20604-ekspert-poradiv-yak-optimizuvati-vitrati-na-viroshchuvannya-soi-v-sezoni-2025>

52. Електронний посібник «інструменти енергоефективності в промисловості та АПК: кращі рішення». URL: https://ukraine-oss.com/wp-content/uploads/2024/09/draft-posibnyka_energoefektyvnist_web-1.pdf

53. Емульгатор лецитин - що це і чому його додають у батончики FIZI. 2025. URL: <https://fizi.ua/blogs/news/lecithin#:~:text>

54. ЄБРР надає гарантію Райффайзен Банк Україна для розблокування 200 млн євро фінансування для українського бізнесу. 2026. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/yebrr-nadaye-garantiyu->

rajffajzen-bank-ukrayina-dlya-rozblokuvannya-200-mln-yevro-finansuvannya-dlya-ukrayinskogo-biznesu/

55. Євроінтеграція агросектору – в Україні заговорили про ризик втрат на мільярди. 2026. URL: <https://unn.ua/news/yevrointehratsiia-ahrosektoru-ukrainski-vyrobnyky-poperedzhaiut-pro-ryzyk-vtrat-na-miliardy>

56. Європейський ринок підтримує стабільний попит на сою не ГМО. 2025. URL: <https://superagronom.com/news/20268-yevropeyskiy-rinok-pidtrimuye-stabilniy-popit-na-soyu-ne-gmo#>:

57. ЄС оновлює вимоги до імпорту агропродукції: що зміниться для України. 2025. URL: <https://unava.kiev.ua/yes-onovlyuye-vymogy-do-importu-agroprodukcziyi-shho-zminytsya-dlya-ukrayiny/>

58. З яких культур можна виготовляти біодизель? URL: <https://posivna.com.ua/ua/zamitky-ahronoma/z-yakikh-kultur-mozhna-vigotovlyati-biodizel?srsId=AfmBOoorG4GwozYPp3MezNjyDLipfypgWLnog1TfG1HROuFWS9UEbOw>

59. Завантаження заводів із переробки сої в Україні становить 44%. 2025. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/zavantazhennya-zavodiv-z-pererobki-soji-v-ukrajini-stanovit-44>

60. Завантаження потужностей із переробки олійних в Україні досягло рекорду. 2026. URL: <https://agroreview.com/content/roslyny/zavantazhennya-potuzhnostej-pererobky-olijnyh-ukrayini/>

61. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 819-IX від 21.07.2020 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text>

62. Зроблено в Україні. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2ed8e355-81de-49ea-9bdd-ba28db7e0710&title=ZroblenoVUkraini&isSpecial=true>

63. Зростання попиту на біопаливо призведе до подальшого зростання цін на рослинні олії в 2026/27 МР – Томас Мільке. 2025. URL:

<https://ukragroconsult.com/news/zrostannya-popytu-na-biopalyvo-pryzvede-do-podalyshogo-zrostannya-czin-na-roslynni-oliyi-v-2026-27-mr-tomas-milyke/>

64. Іванов Ю.В., Нагай Д.Р., Сохань Т.Д. Логістика в сучасних умовах розвитку економіки України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2025. Том 36 (75). № 1. <https://doi.org/10.32782/2523-4803/75-1-11>

65. Ільків Л.А. Економічні аспекти виробництва соняшнику. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74). С. 661-665.

66. Інвестиції у глибоку переробку зернових стартують від \$50-80 млн. 2022. URL: <https://agroportal.ua/news/eksklyuzivny/investiciji-u-gliboku-pererobku-zernovih-startuyut-vid-50-80-mln>

67. Інтеграція України до внутрішнього ринку ЄС в умовах війни. Виклики та можливості. Український центр європейської політики. Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, Київ, 2023 р. URL: <https://www.kas.de/documents/270026/22934445/UA%2B2023%2BUCEP%2BUkraine%27s%2Bintegration%2Binto%2Bthe%2BEU%2Binternal%2Bmarket%2Bin%2Bthe%2Bcondition%2Bof%2Bwar%2Bchallenges%2Band%2Bopportunities%2B.pdf>

68. Інфляція продовольства в багатих країнах впала до довоєнного рівня в Україні. 2024. URL: https://www.ft.com/content/f51368f0-c157-451d-a231-b944fbe7e7a0?utm_source=chatgpt.com

69. Історія сої. 2023. URL: <https://zemliak.com/kultury/8670-soya>

70. Калініченко З.Д. Методологічні засади аналізу ланцюгів доданої вартості та участі України в міжнародній інтеграції. *Інновації та стабільність*. 2023. № 1. С. 176-187.

71. Калькулювання собівартості об'єктів діяльності підприємств за видами економічної діяльності. URL: https://pidru4niki.com/91413/buhgalterskiy_oblik_ta_audit/kalkulyuvannya_sobivartosti_obyektiv_diyalnosti_pidpriyemstv_vidami_ekonomichnoyi_diyalnosti#google_vignette

72. Капшук С. Мільйони, які могли б залишитися в Україні: чому треба стимулювати переробку олійних. 2025. URL: <https://agroportal.ua/blogs/milyoni-yaki-mogli-b-zalishiti-v-ukrajini-chomu-treba-stimulyuvati-pererobku-oliynih>

73. Квіткова В. Економічне значення соняшнику для України. URL: <https://nakupilo.ua/promo/ekonomichne-znachennya-sonyashniku-dlya-ukrayini/>

74. Кернасюк Ю. Де можна отримати високу додану вартість в агробізнесі? 2018. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/9806-de-mozhna-otrymaty-vysoku-dodanu-vartist-vahrobiznesi.html>

75. Кернасюк Ю. Ринок ріпаку в глобальному та внутрішньому вимірах. 2024. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/30931-rynok-ripaku-v-hlobalnomu-ta-vnutrishnomu-vymirakh.html>

76. Кернел може отримати від ЄБРР \$45 млн кредиту на будівництво сонячних електростанцій. 2026. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/kernel-moze-otrimati-vid-ebrr-45-mln-kreditu-na-budivnictvo-sonacnih-elektrostantsij>

77. Кернел наростив переробку олійних на 12%. 2024. URL: <https://agrotimes.ua/agromarket/kernel-narostyv-pererobku-olijnyh-na-12/>

78. Класифікація видів економічної діяльності. ДК 009:2010. URL: https://ips.ligazakon.net/document/fin61334?ed=2020_02_24

79. Кластер 6: Продовольство, біоекономіка, природні ресурси, сільське господарство і навколишнє середовище. ГОРИЗОНТ ЄВРОПА 2025-2027: нові можливості для сталих трансформацій у агросфері та довкіллі. URL: <https://ms.nauka.gov.ua/documents/47/%D0%9D%D0%9A%D0%9F%D0%9F%D0%9D%D0%A3.pdf>

80. Кобеля-Звір М., Звір Ю. Гранти європейського банку реконструкції та розвитку для мікро-, малого та середнього бізнесу України. *Український економічний часопис*. 2023. № 2. С. 31-35. <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-2-6>

81. Коваль В. Україні важливо розвивати глибинну переробку та збільшувати додану вартість аграрної продукції. 2024. URL: <https://agro->

business.com.ua/agro/podiia/item/31225-na-zhytomyrshchyni-vidkryly-suchasne-kartopleskhovyshcha-na-10-tys-tonn.html

82. Ковбаса О. Кластерний підхід до організації ланцюгів доданої вартості олійних культур: можливості для України. *Сталий розвиток економіки*. 2026. № 1 (58). С. 596-603. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2026-58-78>

83. Ковбаса О. Кооперація підприємств у формуванні доданої вартості: вплив на прибутковість та експортний потенціал. *Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор»*. 2026. Випуск 2 (85). С. 410-415. <https://doi.org/10.32782/business-navigator.85-64>

84. Ковбаса О.М., Мазний О.Ю. Сутність кластерного підходу як ефективної форми агропромислової інтеграції. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2023. Випуск 2 (91). С. 63-68. <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2023-2-8>

85. Комітет з питань економічного розвитку: Набрала чинності оновлена Угода про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/267679.html

86. Котлер Ф., Армстронг Г. Принципи маркетингу : підручник / пер. з англ. 19-те глоб. вид. К. : Видавництво «Юніверс», 2024. 736 с.

87. Кравчук І.А. Теоретичні засади дослідження формування доданої вартості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип. 22. Ч. 1. С. 59–62.

88. Крят Вікторія. Ріпак! Досвід аграріїв і практичні рекомендації. 2016. URL: <https://superagronom.com/articles/5-ripak-dosvid-agrariyiv-i-praktichni-rekomendatsiyi>

89. Кузьменко А.І. Оптимізаційні методи і моделі: практикум в Excel. *Ліра-К*. 2015. 215 с.

90. Логістика України під час війни: виклики та перспективи. 2024. URL: <https://tsn.ua/groshi/logistika-ukrayini-pid-chas-viyni-vikliki-ta-perspektivi-2715261.html>

91. Луцяк В.В. та ін. Колесник Маркетинговий потенціал інновацій у олійно-жировому підкомплексі: стан ринку, створення вартості, конкурентоспроможність. Вінниця: ВНАУ. 2020. 221 с.

92. Любич В.В., Войтовська В.І., Третьякова С.О., Климович Н.М. Технологічне оцінювання якості насіння сої залежно від сорту. *Вісник Уманського національного університету садівництва*. 2020. № 2. С. 32-37. <https://doi.org/10.31395/2310-0478-2020-2-32-37>

93. Мазний О., Ковбаса О. Аспекти формування та розвитку кластерів в галузі сільського господарства України. *Київський економічний науковий журнал*. 2024. № 4. С. 150-156. <https://doi.org/10.32782/2786-765X/2024-4-21>

94. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Аналітична економіка: принципи, проблеми і політика. Ч. 1. Макроекономіка. Пер. з англ. Львів : *Просвіта*. 1997. 671 с.

95. Максимець О.В. Особливості формування конкурентоспроможності міжнародних логістичних компаній з урахуванням співпраці з ІТ-сектором. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2024. №. 50. С. 33-40. <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8030/2024-50-5>

96. Макуха соняшникова: її користь у раціоні, склад і протипоказання. URL: <https://agrozerholding.com/zhmih-podsolnecni-polza-sostav/>

97. Маркс К. Капітал. Том 1. URL: <https://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-07.html#c7> .

98. Маршалл А. Принципи економіки. URL: https://www.goodreads.com/book/show/746128.Principles_of_Economics

99. Матвєєва Н., Мальований Г. Особливості розвитку підприємств з переробки відходів та вторинної сировини. *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-49>

100. Меседж про впевненість: форвардні контракти повернулися на український ринок. 2024. URL: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi->

[vzglyad/mesedzh-pro-vpevnenist-forwardni-kontrakti-povernulisya-na-ukrajinskiy-rinok](#)

101. Методика розрахунку валового внутрішнього продукту виробничим методом і за доходами. Київ: Державний комітет статистики України, 2022. 83 с.

102. Методика розрахунку показника структурної статистики «додана вартість за витратами виробництва». Київ: Державний комітет статистики України, 2023. 14 с

103. Міністр економіки Олексій Соболев: поки не планується запровадження мит, аналогічних соєво-ріпаковим – для інших культур немає такого дисбалансу сировини та переробних потужностей. 2025. URL: <https://latifundist.com/interview/885-ministr-ekonomiki-oleksij-sobolev-poki-ne-planuyetsya-zaprovadzhennya-mit-analogichnih-soyevo-ripakovim--dlya-inshih-kultur-nemaye-takogo-disbalansu-sirovini-ta-pererobnih-potuzhnostej>

104. Мірзоева Т., Степасюк М. До питання доданої вартості. *Економіка та суспільство*. 2023. № 58. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-37>

105. Мірзоева Т.В. Ефективність виробництва нішевих зернових культур у контексті забезпечення продовольчої безпеки і створення доданої вартості. *Економіка та суспільство*. 2024. № 67. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-158>

106. Могильний О.М., Юрій Т.П., Грищенко О.Ю. Сировинна соєво-ріпакова пастка: стан ринку, наслідки експорту та інноваційний вихід із ситуації. *Агросвіт*. 2025. № 18. С. 4-15. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.18.4>

107. Мороз Ю.Ю. Моніторинг економічного потенціалу підприємства: теорія, методологія, організація : монографія. Житомир, 2010. 326 с.

108. Науково-дослідний інститут сої. URL: <https://latifundist.com/kompanii/687-nauchno-issledovatel'skij-institut-soi>

109. Національна економічна стратегія 2030. Вектори економічного розвитку. URL: <https://nes2030.org.ua/#rec246061582>

110. Небога Т., Вдовиченко А. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник. Одеський державний аграрний університет. Вид. 2-ге. Одеса : Астропринт. 2024. 140 с

111. Нестача електроенергії призвела до масової зупинки великих підприємств. 2026. URL: <https://gmk.center/ua/posts/nestacha-elektroenergii-prizvela-do-masovoi-zupinki-velikih-pidpriemstv/>

112. Нечипоренко О.М., Россоха В.В. Ланцюги доданої вартості в технологіях глибокої переробки продовольчої продукції. Інноваційний розвиток харчової індустрії : збірник наукових праць за матеріалами XI Міжнародної науково-практичної конференції, 21 листопада 2024 року. Під заг. ред. Л.М. Хомічака. Національна академія аграрних наук України, Інститут продовольчих ресурсів. Київ. 2024. С. 85-87.

113. Нечипоренко О., Россоха В. Концептуальні основи повоєнних трансформацій сільського господарства України. *Економіка та управління бізнесом*. 2023. № 14 (2). С. 113-124. [https://doi.org/10.31548/economics14\(2\).2023.113](https://doi.org/10.31548/economics14(2).2023.113)

114. Нів'євський О. Інтеграція України в єдиний продовольчий ринок ЄС: виклики системи організації спільного ринку. *Агрополітичний звіт*. Київ. 2025. URL: https://www.apd-ukraine.de/fileadmin/user_upload/APD_Bericht_UA_ON_final_01.pdf

115. Огляд українського ринку соняшнику та соняшникової олії – 2022/23. 2023. URL: <http://shareuapotential.com/ru/BE/ukrainian-podsolnechnik-maslo-2023.html>

116. Ойген фон Бем-Баверк. Карл Маркс і неспроможність його системи. URL: <https://www.ilibertyinstitute.org/freedom-library/karl-marks-i-nespromozhnist-jogo-sistemi>

117. Олійник О. та ін. Автоматизація та цифровізація логістичних кластерів у міжнародних перевезеннях продуктів харчової промисловості. *Розвиток міста*. 2025. № 2 (06). С. 97-106. <https://doi.org/10.32782/city-development.2025.2-13>

118. Олійні культури: світові ринки та торгівля. Економіка, статистика та ринкова інформаційна система. Міністерство сільського господарства США. (USDA). 2025. URL: <https://esmis.nal.usda.gov/publication/oilseeds-world-markets-and-trade>

119. Олійно-пресові VS екстракційні заводи: в чому різниця технологій, ефективності та як вигідніше переробляти. 2024. URL: <https://elevatorist.com/spetsproekt/217-oliyno-presovi-vs-ekstraktsiyni-zavodi-v-chomu-riznitsya-tehnologiy-efektivnosti-ta-yak-vigidnishe-pereroblyati>

120. Орленко О.М. Перспективні напрямки диверсифікаційної діяльності підприємств олійножирового сектору. *Business Inform*. 2021. № 9. С. 164-169. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-9-164-169>

121. Основними споживачами української ріпакової олії є країни ЄС. 2025. URL: <https://agrotimes.ua/agromarket/osnovnymy-spozhyvachamy-ukrayinskoyi-ripakovoyi-oliyi-ye-krayiny-yes/>

122. Офіційний сайт Державної служби статистики України URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

123. Пасєкова Марія. Сучасні вимоги до показників харчової безпеки: гармонізація законодавства України та ЄС. URL: <https://alt.ua/blog/rozdil-6-suchasni-vimogi-do-pokaznikiv-harchovoyi-bezpeki-garmonizatsiya-zakonodavstva-ukrayini-ta-yesPO>

124. Перехід на безвідходне виробництво може убезпечити бізнес від енергокриз – експерт ЄБРР. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3329357-perehid-na-bezvidhodne-virobnictvo-moze-ubezpeciti-biznes-vid-energokriz-ekspert-ebrr.html>

125. Перші кроки до кліматичних стратегій ЄС: як українському аграрію допоможе сертифікація ISCC. 2024. URL: <https://agroportal.ua/publishing/klub-agroeffektivnosti/pershi-kroki-do-klimatichnih-strategiy-yes-yak-ukrajinskomu-agrariyu-dopomozhe-sertifikaciya-iscc>

126. Петриченко В.П., Воронецька І.С. Виробництво олійних культур в Україні: сучасні виклики та перспективи. *Економіка АПК*. 2017. № 10. С. 32-40.

127. Плетньова Ю.К., Марченко В.М. Аналіз існуючих методик розрахунку доданої вартості на підприємстві. *Економічний аналіз: зб. наук. праць*. 2018. Том 28. № 2. С. 168-175.

128. Плетньова Ю.К., Марченко В.М. Формування ланцюгів доданої вартості аграрного підприємства. *Бізнесінформ*. 2018. № 4. С. 184-190.

129. Посилення екологічних та безпекових вимог ЄС до харчової упаковки: стратегічний виклик для українського експорту. 2026. URL: <https://nubip.edu.ua/news/posylennya-ekolohichnykh-ta-bezpekovykh-vymoh-yes-do-kharchovoyi-upakovky-stratehichnyy-vyklyk>

130. Посуха скоротила виробництво сої в Аргентині на 51,5%. 2023. URL: https://www.batimes.com.ar/news/economy/drought-slashes-argentinas-soybean-production-by-515.phtml?utm_source=chatgpt.com

131. Практичне значення сої. 2023. <https://zemliak.com/kultury/8670-soya>

132. Президент підписав євроінтеграційний закон про контроль за ГМО в Україні: для чого це рішення. 2026. URL: <https://rubryka.com/2023/09/15/prezydent-pidpysav-yevrointegratsijnyj-zakon-pro-kontrol-za-gmo-v-ukrayini-dlya-chogo-tse-rishennya/>

133. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Переробка аграрної сировини в Україні дозволить у 4-6 разів збільшити додану вартість кінцевої продукції. 2026. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/270062.html

134. Притискач А. Ріпак: для чого використовується і що з нього роблять? 2024. URL: <https://analit-pribor.com.ua/uk/developments/ripak-dlya-chogo-vykorystovuyetsya-i-shho-z-nogo-robyat/>

134. Причини коливань фрахтових ставок у 2025 році. 2025. URL: <https://navisgroup.com.ua/2025/08/01/freight-rate-surge-2025/>

135. Про затвердження Порядку встановлення максимально допустимих рівнів залишків пестицидів у/на харчових продуктах і кормах рослинного та тваринного походження. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0887-23#Text>

136. Про сою. URL: <https://ua.oil-pressers.com/info/about-soybeans-64261335.html>

137. Програми підтримки, гранти для сільськогосподарських виробників, актуальні у березні 2026 року. URL: <https://sed-rada.gov.ua/upravlinnya-ekonomichnoho-rozvytku/announcement/prohramy-pidtrymky-hranty-dlya-2>

138. Пугачов М.В. Трансформація агропродовольчих ринків України в умовах глобалізації. К: ННЦ ІАЕ. Київ. 2010. 364 с.

139. Райнер Ф., Грифцова Ю. Загальний огляд впровадження стандартів з якості та безпеки харчових продуктів. Київ, Берлін. 2021. 93 с.

140. Регламент EUDR щодо розліснення відтерміновано ще на рік – рішення Європарламенту. (2025). URL: <https://superagronom.com/news/21838-reglament-eudr-schodo-rozlisnennya-vidterminovano-sche-na-rik--rishennya-yevroparlamentu>

141. Регламент EUDR: більше запитань, ніж відповідей. 2025. URL: <https://agroportal.ua/publishing/biznes-sprashivaet/reglament-eudr-bilshe-zapitan-nizh-vidpovidey>

142. Регулювання ГМО в Україні приведено у відповідність до норм ЄС. 2026. URL: <https://e-land.ua/news/item/rehulyuvannia-hmo-v-ukrayini-pryvedeno-u-vidpovidnist-do-norm-yes>

143. Ринок Organic: Україну важко вибити з топ-5 постачальників органічної продукції. 2025. URL: <https://agroportal.ua/publishing/intervyu/rinok-organic-ukrajinu-vazhko-vibiti-z-top-5-postachalnikov-organichnoji-produkciji>

144. Ринок олії в Україні: аналіз поточного стану й прогнозів від BDO в Україні. 2024. URL: <https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2024/oil-market-in-ukraine-analysis-of-the-current-situation-and-forecasts-by-bdo-in-ukraine>

145. Ринок олійних: виробники втратили маржу, динаміка експорту впала, а потужності переробки виросли. Про що ще говорили на Black Sea Grain? 2023. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/1042-rinok-olijnih-virobniki-vtratali-marzhu-dinamika-eksportu-vpala-a-potuzhnosti-pererobki-virosli-pro-shcho-shche-govorili-na-black-sea-grain>

146. Ринок сої та шроту – сучасність і майбутнє українського ринку сої. 2025. URL: <https://www.apk-inform.com/en/exclusive/topic/1547520>
147. Рогач С.М., Суліма Н.М., Гуцул Т.А. Економіка сільського господарства : навчальний посібник. К : ЦП Компринт, 2020. 546 с.
148. Россоха В.В., Нечипоренко О.М. Побудова ланцюгів доданої вартості на засадах кластерної організації виробництва. *Агросвіт*. № 10. 2024. С. 12-19. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.10.12>
149. Россоха В.В., Нечипоренко О.М. Прогнозування економічної ефективності сільськогосподарського підприємства: можливості і обмеження. *Агросвіт*. 2023. № 1. С. 3-9. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.1.3>
150. Россоха В.В., Нечипоренко О.М. Формування вартості та доданої вартості в агропродовольчій сфері. *Агросвіт*. 2024. № 1. С. 3-10. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.1.3>
151. Русан В., Жураковська Л. Підсумки функціонування аграрного сектору України у 2025 році. Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). 2025. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/pidsumky-funktsionuvannya-ahrarnoho-sektoru-ukrayiny-u-2025-rotsi>
152. Саблук В. Як «виросити» додану вартість в АПК. URL: <https://agropolit.com/blog/123-yak-virostiti-dodanu-vartist-v-apk>
153. Саймон Г.А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції; пер. з англ. К. : АртЕк. 2001. 375 с.
154. Свиноус І. та ін. Макроекономічні ефекти експортної сировинної орієнтації в аграрному секторі України. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*. 2025. № 5. С. 139-145.
155. Світовий О., Кірдан О., Гечбая Б. Організаційно-економічні основи формування доданої вартості у виробництві зерна. *Аграрна та ресурсна економіка: Міжнародний науковий електронний журнал*. 2022. № 8 (3). С. 200-223. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.03.10>

156. Світовий О.М. Важливість застосування категорії «додана вартість» в управлінні підприємством. *Економіка та держава*. 2022. № 5. С. 14-18. <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2022.5.14>
157. Світовий ринок біопалива до 2030 року збільшиться до 58 млн тонн. 2025. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/amp/154426>
158. Сегеда С. Інвестування національного господарства України: сучасний стан та пріоритетні напрями. *Економіка і організація управління*. 2023. № 2 (50). С. 31-42. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2023.2.4>.
159. Сей Ж.Б., Кларк Дж.Б. Теорія граничної продуктивності. URL: <https://epi.cc.ua/teoriya-predelnoyproizvoditelnosti.html>
160. Семанюк В.З. та ін. Е-логістика як чинник адаптивності і результативності ланцюгів постачання. *Інноваційна економіка*. 2025. № 3. С. 78-85. <https://doi.org/10.37332/>
161. Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Мікроекономіка. Пер. англ. Київ : Основи, 1998. 676 с.
162. Сертифікація ISO 22000:2018 – нова версія стандарту. URL: https://www.viconsult.com/ua/profesiina-sertyfikatsiia-iso-22000-dstu-iso-22000/?gad_source=1&gad_campaignid=19916990537&gbraid=0AAAAApSlln-ppMgaA-d8cE81wQzsXCP_O&gclid=Cj0KCQjwm93DBhD_ARIsADR_DjEa-CUJXB00KncRvtCeXWHrC3HqvsxnatnAW4Ga6wB7U0PTeHznBUaAiEiEALw_wcB#
163. Сертифікація REDcert. URL: <https://www.dekra-certification.de/en/redcert-certification/>
164. Сікачина О., Гагалюк Т. Аналітичний огляд структури аграрного сектора України в контексті європейської інтеграції. Київ. 2025. URL: https://www.apd-ukraine.de/fileadmin/user_upload/APD_Bericht_UA_251029_OS_FINAL.pdf
165. 17 цікавих фактів про соєві боби. 2024. URL: <https://news.agro-center.com.ua/eco-farming/17-cikavih-faktiv-pro-soju.html>

166. Скидан В., Скидан М. Вплив температур та вологості на розвиток соняшнику. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ahronomiia-sohodni/item/8836-vplyv-temperatur-ta-volohosti-na-rozvytok-soniashnyku.html>
167. Скрипчук П.М., Федина К.М. Напрями зменшення вуглецевого сліду людини через використання олійних сільськогосподарських культур. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Випуск 16. С. 576-579.
168. Смакота Я. Що таке ріпак: для чого та як вирощують, коли сіють. 2024. URL: <https://agroapp.com.ua/uk/blog/shcho-take-ripak-dlya-chogo-ta-yak-viroshchuyut-koli-siyut/>
169. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ: Port -Royal, 2001. 594 с.
170. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: *Наш формат*. 2023. 722 с.
171. Соєвий концентрат (кормовий). URL: <https://vkorm.com.ua/product/soyevij-kontsentrat-kormovij/>
172. Соняшник. URL: <https://zemliak.com/kultury/8761-sonyashnik>
173. Соняшник: глобальне виробництво та прогнози. 2022. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/25731-soniashnyk-hlobalne-vyrobnytstvo-ta-prohnozy.html>
174. Статистичний портал ФАО. URL: <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>
175. Створення виробництва з високою доданою вартістю – це можливість для України піднятися на новий рівень економічного розвитку. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=c8ae52f5-a426-4aff-a797-6ce46729135e&title=StvorenniaVirobnitstvaZ>
176. Степасюк Л., Степасюк М. Диверсифікація агробізнесу через поширення практики вирощування нішевих олійних культур. *Економіка та суспільство*. 2024. № 67. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-166>

177. Степасюк Л., Степасюк М. Додана вартість у сегменті виробництва нішевих культур. *Економіка та суспільство*. 2024. № 69. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-69-113>
178. Степасюк М., Мірзоєва Т. Перспективні напрями глибокої переробки олійних культур на засадах сталого розвитку. *Грааль науки*. 2026. № 63. С. 382-392. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.06.03.2026.042>
179. Степасюк М., Мірзоєва Т. Роль України на світовому ринку соняшнику і продуктів його переробки. *Грааль науки*. 2026. № 61. С. 472-480. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.23.01.2026.049>
180. Стратегії для сталого майбутнього: зменшення викидів та охорона навколишнього середовища. 2024. URL: <https://agroportal.ua/blogs/strategiji-dlya-stalogo-maybutnogo-zmenshennya-vikidiv-ta-ohorona-navkolishnogo-seredovishcha>
181. Стрижак А.М. Сучасний стан та перспективи розвитку виробництва насіння сої в Україні. *Таврійський науковий вісник*. 2018. № 99. С.141-147.
182. Суков О. Взяв менше – зробив більше. Що таке додана вартість. 2021. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/economics/dobavlyay-i-zarabatyvay-cho-takoe-dobavlenneya-stoimost-16092021-437146>
183. Суть Європейського зеленого курсу EU Green Deal та його вплив на бізнес. 2025. URL: <https://ips.ligazakon.net/lawnews/doc/EN252362-sut-yevropeyskoho-zelenoho-kursu-ta-yoho-vplyv-na-biznes#:~:text=>
184. Схема кредитування та гарантій для відновлення України. URL: <https://eifo.dk/en/our-work/special-schemes/loan-and-guarantee-scheme-for-the-reconstruction-of-ukraine>
185. Сюзанна Григоренко, Євроінтеграція АПК: де ми зараз і куди рухатися завтра? 2024. URL: <https://agroportal.ua/blogs/yevrointegraciya-apk-de-mi-zaraz-i-kudi-ruhatisya-zavtra>
186. Сюзанна Григоренко. Ринок олійних у 2025 році: на що варто звернути увагу агровиробникам. 2025. URL: <https://agroportal.ua/blogs/rinok-oliynih-u-2025-roci-na-shcho-varto-zvernuti-uvagu-agrovirobnikam>

187. Тибінь Г. Мито на сою та ріпак або чому за нього нардепи мало не побилися. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/4015701-mito-na-sou-ta-ripak-abo-comu-za-nogo-nardepi-malo-ne-pobilisa.html>

188. Тітенко З.М. Байдала В.В. Економічна ефективність виробництва олійних культур у системі формування доданої вартості агропродовольчого сектору. International scientific journal «Grail of Science». 2026. № 64. С. 358-365. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.20.03.2026.038>

189. Тітенко З.М., Нагорний В.В. Додана вартість як індикатор економічної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2026. № 5. С. 44-48. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2026.5.44>

190. Тітенко З., Шевченко Н. Інноваційно-інвестиційні чинники формування високої доданої вартості в умовах сучасної економіки. *Сталий розвиток економіки*, 2026. 2 (59). С. 416-422. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2026-59-56>

191. Топ-3 найбільших переробників соняшнику в Україні. 2025. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraine/top-3-naybilshih-pererobnikiv-sonyashniku>

192. Точне землеробство. URL: <https://superagronom.com/slovnik-agronoma/tochne-zemlerobstvo-id18871>

193. Тулуш Л.Д. Оцінка економічних наслідків «соєвих правок». Київ ННЦ «ІАЕ» 2020. 35 с.

194. Тулуш Л.Д., Грищенко Д.Ю. Фіскальне регулювання розвитку ринку олійних культур в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 5. С. 63-76.

195. Україна відправила до Іспанії третій за сезон хендісайз із соєвим шротом. 2025. URL: <https://elevatorist.com/novosti/19929-ukrayina-vidpravila-do-ispaniyi-tretyi-za-sezon-hendisayz-iz-soyevim-shrotom>

196. Україна забезпечує 37% світової торгівлі соняшnikовою олією. 2025. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraine/ukrajina-zabezpechuye-37-svitovoji-torgivli-sonyashnikovoyu-oliyeyu>

197. Україна закріплює статус країни без ГМО: нові норми запрацюють у 2026 році. 2026. URL: <https://rubryka.com/2026/02/06/status-krayiny-bez-gmo/>

198. Україна у 2025 році зібрала до 75 млн тонн зернових та олійних – другий результат у ЄС. 2025. URL: <https://latifundist.com/novosti/69166-ukrayina-u-2025-rotsi-zibrala-do-75-mln-tonn-zernovih-ta-olijnih--drugij-rezultat-u-yes>
199. Українська олія набирає експортних обертів. 2024. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/ekonomika-ukrajini-yak-zrostaye-eksport-oliji-ta-proshcho-ce-svidchit-50465432.html>
200. Українські вчені запатентували два нові сорти сої. 2024. URL: <https://www.agronom.com.ua/ukrayinski-vcheni-zapatentuvaly-dva-novi-sorty-soyi/>
201. Урожай ріпаку за 2024 та 2023 роки в Україні по областях. 2024. URL: <https://superagronom.com/multimedia/infographics/93-urojay-ripaku-za-2024-ta-2023-roki-v-ukrayini-po-oblastyam>
202. Урожай соняшнику в Україні за 2024 рік по областях. 2024. URL: <https://superagronom.com/multimedia/infographics/95-urojay-sonyashniku-v-ukrayini-za-2024-rik-po-oblastyah>
203. Урожайність сортів сої за традиційної та органічної технологій вирощування. 2025. URL: <https://www.agronom.com.ua/urozhajnist-sortiv-soyi-za-tradytsijnoyi-ta-organichnoyi-tehnologij-vyroshhuvannya/>
204. Фадєєв Л. Соняшник: продавати або переробляти. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ahronomiia-sohodni/item/8789-soniashnyk-prodavaty-abo-pererobliaty.html>
205. Фермерські господарства, кооперація та кластери – найбільш перспективні форми створення ланцюгів доданої вартості. URL: <https://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/14043-fermerski-hospodarstva-kooperatsiia-ta-klastery-naibilsh-perspektyvni-formy-stvorennia-lantsiuhiv-dodanoi-vartosti-sheremeta.html>
206. Фіалковська Л.В. Розробка рецептури та технології виробництва майонезу. *Праці ТДАТУ*. 2024. Випуск 24. Том 1. С. 228-234. <https://doi.org/10.32782/2078-0877-2024-24-1-18>
207. Формування сталих соціально-економічних систем: міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку : колективна монографія. За заг. ред.

В.Ю. Медвідь, Д.В. Дячкова, О.А. Галича, О.В. Калініченка, В.С. Лесюка. Полтава : ПП «Астроя». 2026. 421 с.

208. Франсуа Кене. Економічна таблиця. Franklin Classics Trade Press. 2018. 28 с.

209. Хаєцька О.П., Удалов Д.К. Сучасні аспекти розвитку органічного сільського господарства України в умовах війни. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск № 65. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-107>

210. Ципліцька О.О. Інституціональні бар'єри розвитку промисловості в Україні. Підприємницька модель економіки та управління розвитком підприємства: тези І Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 листопада 2018 р.). Житомир. 2018. С. 255-259.

211. Цікаві факти про сояшник. URL: <https://agrokorm.ua/news/holding/2023/09/13/18804>

212. Цікаві факти про сою: у світі та в Україні. 2022. URL: https://tetra-agro.com.ua/news/cikavi_fakti_pro_soyu_u_sviti_ta_v_ukrayini?srsltid=AfmBOo on_d8jGQ3E-_EMwB4uYgSKBSYJurZ-Mngc-ced2qIhP1fFy-OJ

213. Ціни на сою в Україні продовжують зростати, але експортний попит знижується. (UkrAgroConsult). URL: <https://ukragroconsult.com/news/cziny-na-soyu-v-ukrayini-prodovzhuyuty-zrostaty-ale-eksportnyj-popyt-znyzhuyetysya/>

214. Чайковський І.А. Диверсифікація діяльності підприємств зерно-продуктового підкомплексу України в умовах сучасних ризиків. *Ефективна економіка*. 2024. № 8. <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.8.10>

215. Черних О.В., Брюховецька Н.Ю. Особливості формування доданої вартості продукції на промислових підприємствах. Науково-довідна записка. Київ: *Краматорськ*. 2017. 34 с.

216. Чи вистачить рослинної олії на тлі зростання попиту на біопаливо. 2023. URL: <https://agronews.ua/news/stalo-vidomo-chy-vystachyt-roslynnoyi-oliyi-na-tli-zrostannya-popytu-na-biopalyvo/>

217. Чи шкідливий Ізолят соєвого білка? 2021. URL: <https://klebrig.com.ua/ua/a463127-vreden-izolyat-soevogo.html>

218. Чіков І.А., Тітов Д.В. Екологічна збалансованість та інновації: роль біотехнологій у сучасних реаліях. *Агросвіт*. 2023. № 14. С. 37-45. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.14.37>
219. Чотири компанії контролюють половину світової сільськогосподарської торгівлі, але конкуренція загострюється. 2024. URL: <https://ukragroconsult.com/en/news/four-companies-control-half-of-the-worlds-agricultural-trade-but-competition-is-intensifying/>
220. Штельмашук М.С. Цифровізація та автоматизація логістичних процесів: сучасний стан та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск № 68. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-193>
221. Шувар І. Цінність ріпаку як попередника та його місце в сівозміні. 2015. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ahronomiia-sohodni/item/541-tsinnist-ripaku-iak-poperednyka-ta-ioho-mistse-v-sivozmini.html>
222. Що таке додана вартість і з чим її «їдять»? URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ahromarketynh/item/1637-shcho-take-dodana-vartist-i-z-chym-ii-idiat.html>
223. Юрій Кернасюк. Глобальний і внутрішній ринки сої. 2022. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/25235-hlobalnyi-i-vnutrishnii-rynky-soi.html>
224. Як біотехнологія змінює сільське господарство. 2024. URL: <https://agronomy.com.ua/statti/2372-yak-biotekhnolohiia-zminiue-silске-hospodarstvo.html>
225. Як організувати регіональний кластер: 10 порад для початківців. 2022. URL: <https://www.clusters.org.ua/instrumenti-klasternogo-koordinatora/yak-organizuvaty-regionalnyj-klaster-10-porad-dlya-pochatkivcziv/>
226. Які документи потрібні виробнику продукції. 2024. URL: <https://suprovid.com/yaki-dokumenty-potribni-vyrobnyku-produktsiyi/>
227. BDO в Україні про державну підтримку агробізнесу під час війни. 2025. URL: <https://eba.com.ua/bdo-v-ukrayini-pro-derzhavnu-pidtrymku-agrobiznesu-pid-chas-vijny/>

228. Danish support for Ukraine. (2026). URL: [Danish support for Ukraine v030226](#)

229. EBRD 2025 finance for Ukraine rises to a record €2.9 billion. 2025. URL: <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2026/ebrd-2025-finance-for-ukraine-rises-to-a-record.html>

230. Economic Support Program. Plan for the implementation Ukraine Facility. 2024 – 2027. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/en/home/>

231. EIB Group provides EU-backed guarantees to expand finance for war-affected businesses in Ukraine. 2026. URL: [EIB Group provides EU-backed guarantees to expand finance for war-affected businesses in Ukraine - Enlargement and Eastern Neighbourhood](#)

232. ERP-система: що це і для чого? URL: <https://de7partner.com.ua/blog/shho-take-erp-systema/>

233. Fat&Oil Industry-2023 задала орієнтири розвитку олійно-жирової галузі. 2023. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1537634>

234. GLOBALG.A.P. Належна сільськогосподарська практика. URL: <https://ua.bmcertification.com/globalg-a-p-nalezhnas%D1%96lysykogospodarsyka-praktika/>

235. ISO 22000. URL: https://iso-certify.com/ua/iso-22000/?gad_source=1&gad_campaignid=2081778400&gbraid=0AAAAADmroGxIzXLzrqsKXAGQshoIl1Ye1&gclid=CjwKCAiAkbbMBhB2EiwANbxtbZLrUJ8CHbXR7IXu7wey3S6iReppssGn7TkvJVx04eYn8FVg8bgjZBoCLwsQAvD_BwE

236. Neves M.F., Castro L.T., Consoli M.A. Marketing methods to improve company strategy: Applied tools and frameworks to improve a company's competitiveness using a network approach. New York: Routledge, 2010. 168 с.

237. Official site of Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>

238. Ostashko T., Kobuta I., Olefir V., Lienivova H. Evaluation of the results and analysis of the impact of the DCFTA with the EU on agricultural trade in

Ukraine. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2022. № 8(4). Pp. 86-108. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.04.04>

239. Oxford Dictionary. Definition of Value Added. URL: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/valueadded>

240. Pine B.J., Gilmore J.H. *The Experience Economy: Work Is Theatre & Every Business a Stage*. Boston : Harvard Business School Press, 1999.

241. Petty W. A Treatise of Taxes and Contributions. URL: <http://digamo.free.fr/petty1667.pdf>

242. Porter M.E. Competitive advantage: creating and sustaining superior performance. New York: Free press, 1985. 658 p.

243. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. The Works and Correspondence of David Ricardo. Vol. 1. Indianapolis : *Liberty Fund*, 2004. 509 p.

244. REDcert – Сертифікація щодо сталого розвитку виробництва біомаси. URL: <https://www.tuv.com/world/en/redcert-%E2%80%93-certification-concerning-sustainable-development-of-biomass-production.html>

245. Report Name: Oilseeds and Products Annual. 2025. URL: https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Oilseeds+and+Products+Annual_Kyiv_Ukraine_UP2025-0008#:~:text=MY2024/25%20Post%20estimates%20for%20soybean%20exports%20and,facilities%20running%20until%20sunflower%20crush%20margins%20improve

246. RSPO Сертифікація ланцюга поставок пальмової олії. 2026. URL: <https://ua.bmcertification.com/rsपो-sertif%20%D1%96kats%D1%96ya-lantsyuga-postavok-palymovo%D1%97-ol%D1%96%D1%97/>

247. The Rapeseed Dilemma: Why Ukraine Is Losing Millions on Raw Materials. 2025. URL: https://agronews.ua/en/news/the-rapeseed-dilemma-why-ukraine-is-losing-millions-on-raw-materials/?utm_source=chatgpt.com

248. Thompson A.A., Peteraf M.A., Gamble J.E., Strickland A.J. *Crafting & executing strategy: The quest for competitive advantage: Concepts and cases* (23rd ed.). New York: McGraw-Hill Education, 2022.

249. Thompson, A. A., Strickland, A. J. Strategic Management: Concepts and Cases. – 17th ed. New York : McGraw-Hill Education, 2020. 960 p.

250. Ukraine: Oilseeds and Products Annual. 2026. URL: [Ukraine: Oilseeds and Products Annual | USDA Foreign Agricultural Service](#)

251. Understanding Soybean Crush. URL: <https://www.cmegroup.com/education/courses/introduction-to-agriculture/grains-oilseeds/understanding-soybean-crush.html>

252. Up to USD 150 000 to develop agribusiness: the European Union and FAO launch a new grant programme in the State Agrarian Registry. 2026. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/usd-150-000-develop-agribusiness-european-union-and-fao-launch-new-grant-programme-state-agrarian_en

253. USAID АГРО надасть співфінансування для реалізації 40 проєктів для розвитку переробки. 2026. URL: <https://agrotimes.ua/agromarket/usaaid-agro-nadast-spivfinansuvannya-dlya-realizacziyi-40-proyektiv-dlya-rozvytku-pererobky/>

254. USDA. U.S. Agriculture Innovation Strategy: A Directional Vision for Research. URL: <https://www.usda.gov/sites/default/files/documents/AIS.508-01.06.2021.pdf>

255. Zeithaml V.A., Verleye K., Hatak I., Koller M., Zauner A. Three Decades of Customer Value Research: Paradigmatic Roots and Future Research Avenues. *Journal of Service Research*. 2020.

256. Zero Waste: 5 правил екологічного життя. URL: <https://agrobusiness.com.ua/agrobusiness/item/27909-zero-waste-5-pravyl-ekolohichnoho-zhyttia.html>

ДОДАТКИ

Додаток А

Виробництво ріпаку, соєвих бобів і насіння соняшнику у світі

Показники	Роки														
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ріпак															
Площа, млн га	32,1	33,8	34,7	36,6	36,5	34,5	32,9	35,8	37,0	34,3	35,4	36,9	40,8	43,0	42,9
Виробництво, млн т	59,9	62,8	62,7	73,2	74,5	70,3	68,2	76,6	75,6	71,8	74,9	73,9	89,1	91,6	87,9
Урожайність, ц/га	18,6	18,6	18,0	20,0	20,4	20,4	20,8	21,4	20,4	20,9	21,1	20,1	21,8	21,3	20,5
Боби соєві															
Площа, млн га	102,9	103,9	105,5	111,1	117,7	120,9	122,0	125,9	124,1	121,4	128,4	129,9	135,2	137,6	143,2
Виробництво, млн т	265,1	261,6	241,3	277,7	306,3	323,3	335,9	359,5	344,8	335,9	357,4	373,1	355,8	370,9	397,7
Урожайність, ц/га	25,8	25,2	22,9	25,0	26,0	26,7	27,5	28,6	27,8	27,7	27,8	28,7	26,3	27,0	27,8
Насіння соняшнику															
Площа, млн га	23,1	25,7	24,8	25,3	24,3	24,5	26,3	26,9	26,8	27,3	27,5	29,2	28,9	29,7	28,7
Виробництво, млн т	31,5	40,1	36,3	43,5	40,6	42,3	47,5	48,6	51,9	56,0	50,0	57,5	53,3	58,3	52,2
Урожайність, ц/га	13,6	15,6	14,6	17,1	16,7	17,2	18,0	18,1	19,4	20,5	18,2	19,7	18,4	19,6	18,2

Джерело: [239].

Додаток Б

Динаміка показників балансу основних виробників соєвих бобів у світі, млн т

	2018/2019	2019/2020	2020/2021	2021/2022	2022/2023	2023/2024	2024/2025
Бразилія							
Виробництво	120,5	128,5	139,5	130,5	162	154,5	171,5
Імпорт	0,14	0,549	1,015	0,539	0,154	0,867	0,732
Експорт	74,887	92,129	81,648	79,063	95,53	104,191	103,143
Переробка	42,5	46,7	46,7	50,8	53,4	54,4	58,0
Частка переробки, %	35,3	36,4	33,5	38,9	33,0	35,2	33,8
Частка експорту, %	62,1	71,7	58,5	60,6	59,0	67,4	60,1
США							
Виробництво	120,5	96,6	114,7	121,5	116,2	113,3	119,0
Імпорт	0,4	0,4	0,5	0,4	0,7	0,6	0,8
Експорт	47,7	45,8	61,7	58,6	53,9	46,3	51,2
Переробка	56,9	58,9	58,3	60,0	60,2	62,2	66,5
Частка переробки, %	47,2	61,0	50,8	49,4	51,8	54,9	55,9
Частка експорту, %	39,6	47,4	53,7	48,2	46,3	40,8	43,0
Аргентина							
Виробництво	55,3	48,8	46,2	43,9	25,0	48,2	51,1
Імпорт	6,4	4,9	4,8	3,8	9,1	7,8	6,3
Експорт	9,1	10,0	5,2	2,9	4,2	5,1	7,9
Переробка	40,6	38,8	40,2	38,8	30,3	36,6	43,2
Частка переробки, %	73,4	79,4	86,9	88,4	121,3	75,9	84,6
Частка експорту, %	16,5	20,5	11,2	6,5	16,7	10,6	15,4
Україна							
Виробництво	4,8	4,5	3,0	3,8	4,1	5,2	7,2
Експорт	2,5	2,6	1,5	1,4	3,1	3,3	4,2
Переробка	1,9	1,9	1,4	1,3	1,5	1,8	2,8
Частка переробки, %	38,9	41,1	45,0	34,2	36,6	34,6	38,9
Частка експорту, %	52,4	58,5	48,9	36,4	75,5	62,7	58,0

Джерело: [239].

Додаток В

Динаміка показників балансу основних виробників ріпаку у світі, млн т

	2018/2019	2019/2020	2020/2021	2021/2022	2022/2023	2023/2024	2024/2025
Канада							
Виробництво	20,7	19,9	19,5	14,2	18,9	19,5	19,2
Імпорт	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,3	0,1
Експорт	9,2	10,0	10,5	5,2	8,0	6,7	9,3
Переробка	9,3	10,1	10,4	8,6	10,0	11,0	11,4
Частка переробки, %	44,9	50,9	53,5	60,0	52,8	56,7	59,3
Частка експорту, %	44,4	50,4	53,8	36,8	42,2	34,7	48,5
Китай							
Виробництво	13,5	14,0	14,7	15,5	16,3	15,8	15,8
Імпорт	3,5	2,6	2,8	1,7	5,3	5,5	4,6
Експорт	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Переробка	16,5	15,5	16,0	16,5	19,5	19,8	20,1
Частка переробки, %	122,4	110,3	108,7	106,2	119,5	125,3	127,2
Індія							
Виробництво	7,5	7,4	8,6	11,1	11,2	11,6	11,52
Імпорт	0	0	0	0	0	0	0
Експорт	0	0	0	0	0	0	0
Переробка	6,9	7	7,6	9,75	10,1	10,45	10,35
Частка переробки, %	92,0	94,6	88,4	87,8	90,2	90,1	89,8
Україна							
Виробництво	3,5	2,8	3,0	3,5	4,8	3,8	3,6
Імпорт	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Експорт	3,0	2,4	2,7	3,4	3,7	3,1	2,8
Переробка	0,5	0,3	0,4	0,2	1,1	0,6	0,9
Частка переробки, %	13,0	10,9	13,3	5,2	22,1	15,8	23,6
Частка експорту, %	86,5	87,1	89,7	97,7	77,9	82,8	76,4

Джерело: [239].

Додаток Г

Показники балансу основних виробників соняшнику в світі, млн т

Показники	2018/2019	2019/2020	2020/2021	2021/2022	2022/2023	2023/2024	2024/2025
росія							
Виробництво	12,7	15,3	13,3	15,6	16,3	17,1	16,9
Імпорт	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Експорт	0,4	0,0	0,6	0,3	0,3	0,4	0,2
Переробка	12,0	13,8	12,4	14,0	15,7	16,5	16,3
Частка переробки, %	94,0	90,2	93,5	89,9	96,6	96,5	96,4
Частка експорту, %	2,9	0,0	4,2	1,8	1,6	2,2	1,2
Україна							
Виробництво	15,0	16,5	14,1	17,5	12,2	15,5	13,0
Імпорт	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Експорт	0,1	0,1	0,2	1,6	1,9	0,3	0,1
Переробка	14,8	16,4	13,8	10,8	14,0	15,7	12,3
Частка переробки, %	98,7	99,5	97,5	61,7	114,8	101,3	94,6
Аргентина							
Виробництво	3,5	2,9	3,2	4,1	5,0	3,9	5,1
Імпорт	1,0	0,0	0,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Експорт	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2
Переробка	3,4	2,8	3,1	3,6	4,0	3,8	4,4
Частка переробки, %	95,8	96,3	96,6	87,7	79,8	96,6	86,3
Китай							
Виробництво	2,5	2,7	2,6	2,2	1,7	2,0	1,8
Імпорт	0,2	0,3	0,1	0,2	0,3	0,2	0,1
Експорт	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,5
Переробка	1,3	1,2	1,2	1,3	0,7	0,6	0,5
Частка переробки, %	52,1	45,0	46,7	58,0	40,2	30,3	30,0
Частка експорту, %	18,1	18,8	18,5	20,3	21,8	26,7	27,0

Джерело: [239].

Додаток Д

Діючі фінансові інструменти підтримки виробників і переробників
олійних культур в Україні

Програма	Умови програми
Пряме фінансування ЄБРР	Банк здійснює підтримку великих гравців на ринку олійно-жирової продукції для забезпечення їхньої енергонезалежності. Прикладом є виділення кредиту агрохолдингу «Кернел» (45 млн дол.) на розвиток проєктів відновлюваної енергетики. Кошти планують спрямувати на будівництво сонячних електростанцій, а також інші проєкти у сфері вітрової та сонячної генерації.
Проєкт ЄІБ «Агропродовольчий ланцюг вартості»	Один із основних інструментів підтримки олійно-жирової галузі. Саме олійні культури виступають пріоритетним сектором даного проєкту, фінансування якого спрямоване на закупівлю сільськогосподарської техніки, сушарок, потужностей для зберігання, а також на модернізацію переробних ліній і логістику.
Розподіл ризиків (Risk Sharing)	Один із найактивніших інструментів підтримки (переробники олійних культур можуть залучати кредити з покриттям ризику від ЄБРР до 50-80%). Станом на 2025 р. цей інструмент повністю доступним через мережу таких банків-партнерів: Райффазен Банк (угода на 200 млн євро для фінансування агробізнесу та переробки, де ЄБРР покриває 50% ризику); Укрсиббанк (покриває 50% ризику); Ощадбанк (покриває до 70%). До того ж ці кредити досить часто поєднуються з грантовим компонентом від ЄС (програма EU4Business), що дає можливість позичальникам отримати інвестиційний кешбек (10-30% від суми модернізації).
Кредитна лінія EU4Business-EBRD	Найпопулярніший інструмент для модернізації виробництва олійних культур, який інтегрований у поточні механізми розподілу ризиків (Risk Sharing) і діє в межах ширшої ініціативи (UIF) Ukraine Investment Framework. Для виробників і переробників олійних культур дана програма покриває модернізацію обладнання (лінії екстракції, преси, обладнання для очищення та сушіння насіння соняшнику, ріпаку, сої), впровадження стандартів ЄС (витрати на сертифікацію, санітарні та фітосанітарні стандарти) і енергонезалежність (встановлення сонячних батарей, когенераційних установок на біомасі тощо).
Програма USAID AGRO	Гранти на створення доданої вартості. Для переробної галузі дана програма залишається одним із найбільш гнучких механізмів фінансової допомоги. Стратегія USAID направлена на підтримку стимулювання глибокої переробки, що дозволяє українським аграрним виробникам конкурувати на глобальних ринках за рахунок якості та інновацій
Підтримка (RPZ-08)	Напрямок підтримки, який зосереджений на відновленні та розвитку аграрного потенціалу. Дана програма надає пріоритет переробці соєвих бобів на харчові та кормові цілі, та високоолеїнового насіння соняшнику.

Джерело: [76, 54, 230, 229, 36].

Додаток Е

**Результати розв'язку економіко-математичної моделі оптимізації
розподілу обсягів сої та ріпаку**

	Експорт соя	Переробка соя	Глибока переробка - білкові продукти	Глибока переробка соеві ізоляти	Експорт ріпак	Переробка ріпак	Глибока переробка ріпак			
	x11	x12	x13	x14	x21	x22	x23			
ДВ на 1 т, грн	6340	8863	402884	34188	7392	7860	5432			
Додана вартість усього	12680	30923	4432	3077	13217	14541	1086	79956		
Обсяг, тис. т	2000	3489	110	90	1788	1850	200			
Урожайність, ц/га	25,0	25,0	25,0	25,0	29,0	29,0	29,0			
Загальне виробництво соя, тис. т								5689	<=	5689
Загальне виробництво ріпак, тис. т								3838	<=	3838
Потужності переробки сої (олія, шрот), тис. т								3489	<=	3800
Потужності глибокої переробки сої (білкові продукти), тис. т								110	<=	110
Потужності глибокої переробки сої (ізоляти), тис. т								90	<=	90
Потужності переробки ріпаку (олія, шрот), тис. т								1850	<=	1850
Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель), тис. т								200	>=	200
Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель), тис. т								200	<=	420
Експорт сої мах, тис. т								2000	<=	4000
Експорт сої мін, тис. т								2000	>=	2000
Експорт ріпаку мах, тис. т								1788	<=	3500
Експорт ріпаку мін, тис. т								1788	>=	1500
x11								2000	>=	0
x12								3489	>=	0
x13								110	>=	0
x14								90	>=	0
x21								1788	>=	0
x22								1850	>=	0
x23								200	>=	0

Звіт за результатами

Комірка	Ім'я	Значення	Результат
\$I\$4	Додана вартість усього	79956	79956

Комірки, що змінюються

Комірка	Ім'я	Значення	Результат
\$B\$5	Обсяг, тис. т x11	2000	2000
\$C\$5	Обсяг, тис. т x12	3489	3489
\$D\$5	Обсяг, тис. т x13	110	110
\$E\$5	Обсяг, тис. т x14	90	90
\$F\$5	Обсяг, тис. т x21	1788	1788
\$G\$5	Обсяг, тис. т x22	1850	1850
\$H\$5	Обсяг, тис. т x23	200	200

Обмеження

Комірка	Ім'я	Значення	Формула	Статус	Різниця
\$I\$7	Загальне виробництво соя	5689	$\$I\$7 \leq \$K\$7$	пов'язане	0
\$I\$8	Загальне виробництво ріпак	3838	$\$I\$8 \leq \$K\$8$	пов'язане	0
\$I\$9	Потужності переробки сої (олія, шрот)	3489	$\$I\$9 \leq \$K\$9$	не пов'язане	311
\$I\$10	Потужності глибокої переробки сої (білкові продукти)	110	$\$I\$10 \leq \$K\$10$	пов'язане	0
\$I\$11	Потужності глибокої переробки сої (ізоляти)	90	$\$I\$11 \leq \$K\$11$	пов'язане	0
\$I\$12	Потужності переробки ріпаку (олія, шрот)	1850	$\$I\$12 \leq \$K\$12$	пов'язане	0
\$I\$14	Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель)	200	$\$I\$14 \leq \$K\$14$	не пов'язане	220
\$I\$15	Експорт сої мах	2000	$\$I\$15 \leq \$K\$15$	не пов'язане	2000
\$I\$16	Експорт сої мін	2000	$\$I\$16 \geq \$K\$16$	пов'язане	0
\$I\$17	Експорт ріпаку мах	1788	$\$I\$17 \leq \$K\$17$	не пов'язане	1712
\$I\$18	Експорт ріпаку мін	1788	$\$I\$18 \geq \$K\$18$	не пов'язане	288
\$I\$19	x11	2000	$\$I\$19 \geq \$K\$19$	не пов'язане	2000
\$I\$20	x12	3489	$\$I\$20 \geq \$K\$20$	не пов'язане	3489
\$I\$21	x13	110	$\$I\$21 \geq \$K\$21$	не пов'язане	110
\$I\$22	x14	90	$\$I\$22 \geq \$K\$22$	не пов'язане	90
\$I\$23	x21	1788	$\$I\$23 \geq \$K\$23$	не пов'язане	1788
\$I\$24	x22	1850	$\$I\$24 \geq \$K\$24$	не пов'язане	1850
\$I\$25	x23	200	$\$I\$25 \geq \$K\$25$	не пов'язане	200
\$I\$13	Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель)	200	$\$I\$13 \geq \$K\$13$	пов'язане	0

Звіт із стійкості

Комірка	Ім'я	Значення	Нормова вартість	Цільовий коефіцієнт	Допустиме збільшення	Допустиме зменшення
\$B\$5	Обсяг, тис. т x11	2000	0	6,34	2,523	1E+30
\$C\$5	Обсяг, тис. т x12	3489	0	8,863	25,325	2,523
\$D\$5	Обсяг, тис. т x13	110	0	40,2884	1E+30	31,4254
\$E\$5	Обсяг, тис. т x14	90	0	34,188	1E+30	25,325
\$F\$5	Обсяг, тис. т x21	1788	0	7,392	0,468	1,96
\$G\$5	Обсяг, тис. т x22	1850	0	7,86	1E+30	0,468
\$H\$5	Обсяг, тис. т x23	200	0	5,432	1,96	1E+30

Обмеження

Комірка	Ім'я	Результ. значення	Тіньова ціна	Обмеження права частина	Допустиме збільшення	Допустиме зменшення
\$I\$7	Загальне виробництво соя	5689	9	5689	311	3489
\$I\$8	Загальне виробництво ріпак	3838	7	3838	1712	288
\$I\$9	Потужності переробки сої (олія, шрот)	3489	0	3800	1E+30	311
\$I\$10	Потужності глибокої переробки сої (білкові продукти)	110	31	110	3489	110
\$I\$11	Потужності глибокої переробки сої (ізоляти)	90	25	90	3489	90
\$I\$12	Потужності переробки ріпаку (олія, шрот)	1850	0	1850	288	1712
\$I\$14	Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель)	200	0	420	1E+30	220
\$I\$15	Експорт сої мах	2000	0	4000	1E+30	2000
\$I\$16	Експорт сої мін	2000	-3	2000	2000	311
\$I\$17	Експорт ріпаку мах	1788	0	3500	1E+30	1712
\$I\$18	Експорт ріпаку мін	1788	0	1500	288	1E+30
\$I\$19	x11	2000	0	0	2000	1E+30
\$I\$20	x12	3489	0	0	3489	1E+30
\$I\$21	x13	110	0	0	110	1E+30
\$I\$22	x14	90	0	0	90	1E+30
\$I\$23	x21	1788	0	0	1788	1E+30
\$I\$24	x22	1850	0	0	1850	1E+30
\$I\$25	x23	200	0	0	200	1E+30
\$I\$13	Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель)	200	-2	200	220	200

Звіт за межами

Комірка	Ім'я	Значення
\$I\$4	Додана вартість усього	79956

Комірка	Ім'я	Значення
\$B\$5	Обсяг, тис. т x11	2000
\$C\$5	Обсяг, тис. т x12	3489
\$D\$5	Обсяг, тис. т x13	110
\$E\$5	Обсяг, тис. т x14	90
\$F\$5	Обсяг, тис. т x21	1788
\$G\$5	Обсяг, тис. т x22	1850
\$H\$5	Обсяг, тис. т x23	200

Нижня межа	Цільовий результат	Верхня межа	Цільовий результат
2000	79956	2000	79956
0	49033	3489	79956
0	75524	110	79956
0	76879	90	79956
1500	77827	1788	79956
0	65415	1850	79956
200	79956	200	79956

Нормативи

	Експорт соя	Переробка соя	Глибока переробка - білкові продукти	Глибока переробка соєві ізоляти	Експорт ріпак	Переробка ріпак	Глибока переробка ріпак			
	x11	x12	x13	x14	x21	x22	x23			
ДВ на 1 т, грн	6340	8863	40288,4	34188	7392	7860	5432			
Додана вартість усього	12680	30923	4432	3077	13217	14541	1086	79956		
Обсяг, тис. т	2000	3489	110	90	1788	1850	200			
Урожайність	25,0	25,0	25,0	25,0	29,0	29,0	29,0			
Загальне виробництво соя								5689	<=	5689
Загальне виробництво ріпак								3838	<=	3838
Потужності переробки сої (олія, шрот)								3489	<=	3800
Потужності глибокої переробки сої (білкові продукти)								110	<=	110
Потужності глибокої переробки сої (ізоляти)								90	<=	90
Потужності переробки ріпаку (олія, шрот)								1850	<=	1850
Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель)								200	>=	200
Потужності глибокої переробки ріпаку (біодизель)								200	<=	420
Експорт сої мах								2000	<=	4000
Експорт сої мін								2000	>=	2000
Експорт ріпаку мах								1788	<=	3500
Експорт ріпаку мін								1788	>=	1500
x11								2000	>=	0
x12								3489	>=	0
x13								110	>=	0
x14								90	>=	0
x21								1788	>=	0
x22								1850	>=	0
x23								200	>=	0

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY AGRICULTURAL
SCIENCES OF UKRAINE

ІНСТИТУТ
БІОЕНЕРГЕТИЧНИХ
КУЛЬТУР І ЦУКРОВИХ
БУРЯКІВ

INSTITUTE
OF BIOENERGY
CROPS
AND SUGAR BEET

03110, м. Київ, вул. Клінічна, 25.

03110, Kyiv, str. Klinichna, 25.

Телефон (044) 275-50-00. Факс (044) 275-53-66.

Phone (044) 275-50-00. Fax (044) 275-53-66.

E-mail: sugarbeet@ukr.net

E-mail: sugarbeet@ukr.net

<http://www.bio.gov.ua/>

<http://www.bio.gov.ua/>

Код ЄДРПОУ 00489780. Розрахунковий рахунок 35227264006085, 35212064006085, УДКСУ у м. Києві, МФО 820172,
індивідуальний податковий номер 004897826587, Свідоцтво № 200004117

01.04.2026 № 04/4572

ДОВІДКА
про практичне впровадження наукових результатів
дисертаційної роботи
Степасюка Максима Олександровича
на тему «Формування ланцюгів доданої вартості
продукції олійних культур в Україні»

Видана здобувачу наукового ступеня доктора філософії кафедри економіки Національного університету біоресурсів і природокористування України на підтвердження того, що виконані ним у дисертації розробки та сформовані на підставі цього практичні рекомендації щодо стратегічних векторів формування ланцюгів доданої вартості на продукцію олійних культур, зокрема нішевих їх представників, знайшли відображення в наукових дослідженнях Інституту, а саме в ПНД НААН 27 «Створення сортів і гібридів цукроносних та інших нішевих культур, розроблення заходів з реалізації їх біологічного потенціалу» («Буряки цукрові та інші нішеві культури»).

Подальше впровадження результатів дисертаційної роботи Степасюка М.О. сприятиме подальшій інтеграції українських аграріїв в глобальні ланцюги створення вартості через глибоку переробку сировини і впровадження цифрових інновацій.

Директор Інституту
д.с.-г.н., професор

Олег ПРИСЯЖНЮК

У К Р А І Н А

ІЛЛІНЕЦЬКА МІСЬКА РАДАвул. Соборна, 19, м. Іллінці, Вінницька обл. 22700
тел/факс (04345) 2-18-21Web: <https://illintsi-mrada.gov.ua> E-mail: ill_m_rada@ukr.net

Код ЄДРПОУ 03333618

№ _____

На № 129 від 16.10.2025р.**ДОВІДКА**

**про практичне впровадження наукових результатів
дисертаційної роботи
Степасюка Максима Олександровича
на тему «Формування ланцюгів доданої вартості
продукції олійних культур в Україні»**

Цією довідкою підтверджується, що результати дисертаційного дослідження Степасюка Максима Олександровича, здобувача наукового ступеня доктора філософії кафедри економіки Національного університету біоресурсів і природокористування України були впроваджені у практичну діяльність органів управління Іллінецької територіальної громади. На основі розробок автора було сформовано рекомендації для програм місцевого розвитку, спрямовані на стимулювання глибокої переробки олійних культур і формування кластерів для об'єднання виробників і переробників.

Аналітичні матеріали дисертаційного дослідження також були використані під час підготовки Стратегії розвитку Іллінецької територіальної громади на 2025-2027 рр., зокрема в розділі, присвяченому аграрному сектору. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності виробничої діяльності аграрних і переробних підприємств і формуванню ланцюгів доданої вартості в межах громади.

Міський голова

Володимир Яшук

ДОВІДКА

**про практичне впровадження наукових результатів
дисертаційної роботи
Степасюка Максима Олександровича
на тему «Формування ланцюгів доданої вартості
продукції олійних культур в Україні»**

Видана здобувачу наукового ступеня доктора філософії кафедри економіки Національного університету біоресурсів і природокористування України на підтвердження того, що виконані ним у дисертації розробки та сформовані на підставі цього практичні рекомендації щодо формування ланцюгів доданої вартості на продукцію олійних культур у розрізі визначення основних етапів формування вартості, а також переліку ключових показників, які дають змогу оцінити ефективність кожної ланки в ланцюгу створення вартості, використовуються в рамках виробничої діяльності ТОВ «Агрокомплекс «Зелена долина».

Впровадження результатів дисертаційної роботи Степасюка М.О. сприятиме більш раціональному використанню ресурсів, інтеграції інноваційних, управлінських і технологічних рішень у виробничий процес і загалом підвищенню ефективності діяльності економічного суб'єкта.

Павлюк Ігор Петрович
Генеральний директор

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи та
інноваційної діяльності
Національного університету
біоресурсів і природокористування
України, доктор
сільськогосподарських наук, професор

Оксана ТОНХА
2026 р.

ПОГОДЖЕНО
Проректор з науково-педагогічної
роботи та цифрової трансформації
Національного університету біоресурсів
і природокористування України, доктор
педагогічних наук, професор

Олена ГЛАЗУНОВА
2026 р.

АКТ

**про впровадження/використання результатів дисертації здобувача
ступеня доктора філософії в навчальний процес**

Даним актом стверджується, що результати дисертаційної роботи на тему «Формування ланцюгів доданої вартості продукції олійних культур в Україні», яка представлена на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка», виконаної Степасюком Максимом Олександровичем, використовуються в навчальному процесі при викладанні дисципліни «Економіка підприємств агробізнесу» на кафедрі економіки в рамках підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 051 «Економіка». Зокрема, вивчаються підходи до формування ланцюгів доданої вартості у сфері виробництва і переробки олійних культур в контексті євроінтеграції та глобальних викликів.

Декан економічного факультету,
к.е.н., доцент

Андрій МУЗИЧЕНКО

Завідувач кафедри економіки,
д.е.н., професор

Вікторія БАЙДАЛА